

М. ИВАНИН

ИККИ БУЮК САРКАРДА:

**ЧИНГИЗХОН
ВА
АМИР ТЕМУР**

Тошкент

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг «Фан» нашриёти

www.ziyouz.com kutubxonasi

63.3(2Ўз)
И 16

«ХАЗИНА» ижодий илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси

Таржимон: АҚМАЛЖОН МАҲКАМОВ

Муҳаррирлар: ЮСУФ МУЗАФФАР, УРФОН ОТАЖОН

Расм: МИҚОИЛ ибн ИСМОИЛ

И 0563000000-3-659 рез. 94
М 351(04)94

© «Хазина», Тошкент, 1994 й.

ISBN-5-648-01970-X

СУЗ БОШИ

Қудратли давлатлар томонидан дунёни бўлиб олиш сиёсатида фаол қатнашган ҳамда бутун дунёга ўз таъсирини ўтказиш учун саъй ҳаракатда бўлган Россия давлатида «олтин ёмбилари ер юзида сочилиб ётган», ҳисобсиз бойликлар диёри бўлган жаянатмакон Урта Осиёни босиб олиш, Урта Осиё орқали Ҳиндистонга ва у ердан Ҳинд уммонига чиқиш иштиёқи бошқа мамлакатларни босиб олиш иштиёқидан анча устунроқ эди. Урта Осиёни ва унинг бойликларини қўлга киритиш ҳамда бу бойликлар воситаси билан бошқа мамлакатларни бўйсундириш режасини «Урушни уруш билан таъминла» деган Цезарона қондани яхши ўзлаштириб олган рус императори Пётр Биринчининг шахсан ўзи тузиб чиққан эди.

Бу жуда узоқни кўзлаб тузилган режасини амалга оширишни у Александр Бекович Черкасский, Флорю Беневени каби жосусларини шу иқлимдаги ўлкаларни ҳар тарафлама ўрганиш учун юборишдан бошлади. Россиянинг кейинги ҳукмдорлари ҳам мазкур режани амалга ошириш учун саъй ҳаракатда бўлдилар: кўлаб жосуслар юбордилар, бир қанча экспедициялар уюштирилди, бу ўлкаларга яқин ерларда бир қанча истеҳкомлар ҳамда таянч нуқталари қурдирдилар ва ҳоказо ва ҳоказо.

Аmmo босқинчиларнинг кўлаб ҳаракатлари зое кетаверди, уюштирилган экспедициялар (юришлар деб тушуниш керак) чилпақка чиқаверди. Айтиқса 1839—1840-йилларда Хивани босиб олиш учун уюштирилган катта экспедициянинг улкан талафотлар билан ортга қайтиши Россия учун жуда қимматга тушди. Уша йили қиш жуда қаттиқ келганлиги, Урта Осиё иқлими, жуғрофияси ва бошқа шу каби маълумотларни яхши билмасликлари сабабли энг замонавий қурол-яроғлар билан тиш-тирноғигача қуролланган рус босқинчилари атиги пилтали милтиқлар, камону қиличу найзалар билан ҳимояланган «ярим ёввойи Урта осиеликлар»нинг кичик бир ўлкасини ҳам босиб ололмай, катта талафотлар билан ортга қайтишга мажбур бўлдилар. Бундай бўлишини хаёлига ҳам келтирмаган, бир катта ҳамла билан Сутун «қолоқ» Урта Осиёни босиб олишни мўлжаллаган рус саркардаларининг бошлари деворга урилиб, кўзлари мошдек очилди ва бу кўзлари энди Россиядан Тангрининг июяти ила ўтиш мушқул бўлган сувсиз чўллар воситасида ҳимояланган Урта Осиёда илғор бўлмаса-да, ҳар ҳолда катта ҳарбий тажрибага, ўзининг жанг қилиш стратегия ва тактикаларига эга бўлган ҳарбий кучлар мавжуд эканлигини кўрди ҳамда фақат қурол-яроғ устунлиги билан бу кучларни енгиб бўлмаслигини босқинчилар англаб етдилар. Бу кучларни енгилш учун Урта Осиёни фақат жуғрофий, иқлимий ва сиёсий жиҳатлардан ўрганишининг ўзи кифоя қилмас, балки бу ердаги ҳарбий кучларнинг стратегия ва тактикаларини ишлаб чиқиш, бу иқлимни босиб олишнинг қадам-бақадам режаларини тузиб чиқиш лозим эди. (Мазкур ҳарбий стратегия ва тактикалар ишлаб чиқилган давр эса узоқ асрларга — номларининг ўзиёқ дунёни титратган Чингизхон ва Амир Темур замонларига бориб тақаларди.)

Юқорида тилга олинган Хива экспедициясида қатнашган подполковник Михаил Игнатьевич Иванов ҳам бу ишга жиддий киришганлардан бири эди.

Ижтимоий келиб чиқиши Чернигов губерниясидаги дворянлар оиласидан бўлган М. И. Иванов 1801-йилда туғилган бўлиб, бошланғич таълимни 1-кадетлар корпусида олган. У ўзини ҳарбий ишга бахшида этиб, 1822-йилдан артиллерия бригадасида прапоршчлик унвони билан ҳарбий хизматни бошлайди ҳамда ўз билим ва малакаларини ошириб, амал пиллаояларидан кўтарилди боради. 1835-йилдан у Оренбург ўлкасида хизмат қила бошлайдики, унинг ҳарбий-адабий фаолиятининг бошланиши мана шу даврга туғри келади.

Хива экспедицияси айнан шу Оренбург ўлкасидан уюштирилган эди. Катта талафотлар билан ортга қайтишга мажбур бўлган бу экспедиция (аниқроғи юриш) М. И. Ивановнинг ҳаётида чуқур из қолдирди. Бу экспедицияда унинг соғлиғига жиддий путур етди ва натижада у ҳарбий хизматни пойтахтга — Бош штабга кўчиришга мажбур бўлди. Мана шу даврлардан бошлаб у Осие (хусусан Урта Осие) халқларининг тарихи ва ҳарбий санъатини чуқур ўргана бошлади; бир неча ўн йиллар давомида у Осие халқларининг тарихи ҳамда ҳарбий санъати ҳақида кўплаб маълумотлар тўплади. Хизмати юзасидан Осиенинг жуда кўп қисмини кезиб чиққан ҳарбий мутахассис М. И. Иванов тўплаган маълумотларини маълум миқдорда текшириб кўриш, чоғштириб чиқиш, хуллас чуқур таҳлил қилиб, объектив баҳолаш имкониятига эга эди. Қилган тадқиқотларини жамлаб у мақолалар, рисоалар кўринишида чоп эттириб турди. «Описание зимнего похода в Хиву в 1839—1840 годах» (1839—1840-йилларда Хивага уюштирилган қишки юриш баённомаси), «О внутренней Букеевской Орде» (Ички Букей Урдаси ҳақида) каби асарлар шулар жумласидандир.

Соғлиғи маълум миқдорда тиклангандан сўнг 1853-йилда у Ички Қирғиз (Қозоқ) Урдасини бошқариш муваққат кенгашига Давлат мулкларни назорати томонидан маслаҳатчи этиб тайинланади ва кейинги йили бу кенгашнинг раислиги лавозимига кўтарилади. Кейинроқ у Кавказга хизматга юборилади. Бу ерда кўплаб махсус топшириқларни бажаради, экспедицияларда иштирок этади ҳамда аъло хизматлари эвазига 1857-йилда генерал-майор унвонини олади. 1858-йилда Россиянинг Туркия билан Осиедаги чегараларини аниқлаш комиссиясида қатнашади. 1864—1871-йилларда у қўшинларини темир йўллар ва сув йўллари орқали ташин комиссиясининг раиси (1866-йилда генерал-лейтенант унвонини олиб), Россия темир йўлларининг ҳолати ҳақидаги тўлиқ маълумотларни тўплаш комиссиясининг раиси, Бош штаб қошида ташкил этилган қўшинларни темир йўллар ва сув йўллари бўйлаб ташин доимий комитетининг аъзоси лавозимларида ишлайди. 1871-йилда эса Бош штаб ҳарбий-илмий комитетининг аъзоси бўлади.

М. И. Иванов 1836—1845-йилларда «О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингизхане и Тамерлане» (Мўғул-татарлар ва Урта Осие халқларининг Чингизхон ҳамда Амир Темур даврларидаги ҳарбий санъатлари ва истилолари ҳақида) номли асарини ёзиб «Военный журнал»да чоп эттирган эди. 1870 йилларга келиб у тўплаган барча маълумотларини бир илға тизиб чиқади ва мазкур асарини қайта ишлаб, тўлдириб (унинг ҳажми дастлабкидан тўрт баробар ортиқ эди). 1874 йилда ҳарбий-илмий комитетнинг ҳукмига ҳавола қилади. Аммо 1872-йилдан бошлаб соғлиғи муттасил ёмонлаша борган М. И. Иванов 1874-йилнинг 27-сентябрыда (ўз китобининг чоп этилишини кўра олмай) вафот этади.

М. И. Ивановнинг мазкур асари 1875-йилда Санкт-Петербургда Бош штабнинг ҳарбий-илмий комитети томонидан нашр эттирилади.

Китобга генерал-лейтенант княз Н. С. Голицин масъул муҳаррирлик қилган ҳамда сўз боши ёзган.

Асар сирдан қараганда Чингизхон ва Амир Темурнинг ҳарбий санъатларини, улар юртган сиёсатини, уларнинг истилолари тарихини ўрганишга бағишланган. Китобда Чингизхон ва Амир Темур каби зотларнинг ҳарбий фаолиятларига, тарихий воқеаларга, Осиё ва Оврупо халқларининг ўша даврлардаги турмуш тарзлари ва фаолиятларига бир қадар холсандиллоҳ илмий баҳо берилган. Асарда айниқса Амир Темур давридаги тарихий воқеалар чуқурроқ таҳлил қилинган, унинг шахсияти ва фаолияти, ҳарбий санъати, қолаверса жаҳон тарихида тутган ўрни хусусларида чуқурроқ тўхталниб, анчагина ҳаққоний баҳо берилган.

Аmmo китобни синчиклаброқ ўқиган киши унинг қандай қилиб Урта Осиёни босиб олиш ва тасарруфда тутиб туриш мумкин, деган саволга жавобан ёзилганлигини англаб етмай иложи йўқ. Лекин, бу саволга жавоблар бевосита асосий матндан эмас, балки кўплаб ўринларда келтирилган изоҳлардан ҳамда асарнинг хулоса қисмидан ўрин олган. Жумладан у бир изоҳида шундай дейди: «Бунинг учун (яъни Урта Осиё ва Ҳиндистонни босиб олиш учун — Ю. М.) қўшин таркиби ва ташкил этилишини бир қанча ўзгартириш, уларни озиқ-овқат билан таъминлаш усулларини ва озиқ-овқат захираларини ташишини яхшилаш керак. Бундан ташқари, Осиёни яқиндан билиш ва у ерларда бўлиб ўтган урушларни чуқур ўрганиш яхши натижа бериши керак», — мана нима учун ҳарбий мутахассис М. И. Иванови мўғул-татарлар ва Урта осиеликларнинг ҳарбий санъатини ва тарихини шу қадар зўр бериб, чуқур ўрганган эди!

Кези келганда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, буюк аждодимиз Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳарбий санъати нафақат чор Россиясининг босқинчи зобитлари томонидан, балки большевиклар томонидан ҳам чуқур ўрганилган. 1918 йилда ташкил этилган «Қизил комиссарлар курслари»да Амир Темурнинг ҳарбий санъати алоҳида ўргатилган. Шу туфайли ҳам мазкур курсларда таҳсил олган Михаил Фрунзе, Аркадий Гайдар каби саркардалар Соҳибқирон Темур шахсини жуда ҳурматлаганлар ва ҳар иккилари ҳам тўнғич ўғилларига Темур деб ном қўйганлар.

Рус генерали М. Иванови чор ҳукуматида Урта Осиёни босиб олиш ва Ҳиндистонга йўл очиш режаларини кўрсатиш билангина чекланмай, ҳатто Англия (ўша пайтда Англия Осиёни жанубдан забт этмоқда эди) ва Хитой (Шарқий Туркистон Хитойнинг тасарруфида эди) ҳукуматларига ҳам Осиёни бўлиб олиш ва уни тасарруфда тутиб туриш юзасидан маслаҳатлар берганки, мазкур маслаҳатлар алаал-оқибат эмалга оширилганлигига тарих то шу бугунгача гувоҳ бўлиб турибди. Жумладан «Хулоса»да у шундай фикрларни билдиради: «...Урта Осиёни сиёсий жиҳатдан унинг ҳозирги аҳволида тутиб туриш учун биз Англия билан дўстона ҳамда ўзаро манфаатларга асосланган ҳаракатлар қилишга келишиб олишимиз керак бўлади... Урта Осиё унинг халқларини ягона бир жамиятга бирлашишга қўймайдиган воситаларга эга бўлган икки кучли давлат (яъни Россия ва Хитой — Ю. М.)нинг тасарруфида ёки таъсири остидадир. Хитойнинг моҳирона ва айёр сиёсати Урта Осиёнинг шарқий қисмини ўз қўлларида тутиб турибди... қолган қисми қисман бизнинг тасарруфимизда, қисман эса таъсиримиз остидадир... Худди шунингдек, Англия ҳам жанубдан ҳаракат қилиб бу ишда (яъни Осиёни бўлиб олишда — Ю. М.) қатнашиши мумкин, чунки Ҳиндистон ҳаминша истилочилар учун лаззатли лўқма бўлиб келганлиги туфайли Англиянинг хусусий манфаатлари Урта Осиёда кучли ерлик давлат юзага келишига йўл қўймаслик, бунинг учун эса Урта Осиё халқларини янги такомиллашган қурол-

яроғ билан таъминламаслик лозимлигини кўрсатиб турибди». Мана сизга яланғочланган босқинчилик сиёсатининг изҳори!

Аммо бу асар биз учун яна шу жиҳатлари билан диққатга сазоварки, унда Осий ва Оврупоининг катта бир қисми халқларининг Чингизхон ва унинг авлодлари давридаги тарихи ҳамда тарихимизнинг яқин кунларгача атайлаб қора чапланиб келинган ёрқин бир қисми — Амир Темур ҳукмронлиги даври бир қадар ҳолисанлиллоҳ ёритилган; бу икки буюк саркарданинг ҳарбий санъати, истилолари тарихи ҳамда улкан салтанат тузиш ва уни бошқариш учун юргизган сиёсатлари ҳарбий мутахассис ва сиёсатчи нигоҳи билан чуқур таҳлил қилиб чиқилган. (Мана шу туфайли ҳамда қисқалик ва асарнинг муаллиф қўйган номига мазмунан яқинлик нуқтан назаридан қўлингиздаги мазкур китобга «Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур» деб ном берилди.)

Аммо асарнинг баъзи ўринлари бир ёқламаликлар, масалага ноҳолисона ёндошишлардан ҳам ҳоли эмас. Жумладан, Қозоғистон ва Қирғизистон олимларининг ишончли манбалар асосида аниқлашларича, Чингизхон ҳарбий санъатни кўпроқ ўша вақтларда Мўғулистонда кўчманчилик қилиб яшаган туркий қабилалардан ўзлаштирган. Муаллиф эса етарли асосларсиз Чингизхон ҳарбий санъатни хитойликлардан ёки қувринлар ва тазийқлар остида ўша ёқларга бориб қолган насронийлардан (?) ўзлаштирган бўлса керак, деган фикрга ўқувчини ишонтиришга уринадики, бундай ўринлар асарни танқидий назар билан ўқиш заруратини туғдиради. Мана шу каби изохталаб ва ёки ноҳолисона ўринлар изохлар билан баҳоли қудрат равшанлаштирилди (муаллиф изохлари эса китобнинг охирига кўчирилди).

Барча мубоҳасати ва исботталаб ўринларига қарамай асар нафақат оддий китобхонлар учун, балки тарихчилар, ҳарбий мутахассислар, сиёсатшунослар, элшунослар (этнографлар), жуғрофийлар (географлар) учун ҳам қимматлидир. Асарга мазкур соҳалар мутахассисларида туғилажак қизиқишларни назарда тутиб, унда учрайдиган исмлар, жуғрофий ва этник номлар кўрсаткичларини Рашиддин (Фазлуллоҳ ибн Имомуддаваля Абулхайр Ҳамадоний ат-Табри)нинг «Жомеъ-эт-таворих», Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» номли асарлари, шунингдек «Темур тузуқлари» каби қимматли манбаларга баҳоли қудрат қоғиштирган ҳолда чиқилди ҳамда баъзи ўринларда учрайдиган чалкашликлар, ғализликларни изохлар билан равшанлаштиришга ҳаракат қилинди. Аммо барча исмлар, жуғрофий ва этник номлар ёки рус талаффузида ёзилганлиги туфайли баъзи номларнинг аслини тиклашга муваффақ бўла олмадик. Шу туфайли баъзи номлар, атамаларнинг ёзиллишида хатолар, чалкашликлар бўлиши табиий (қолаверса муаллифнинг ўзи ҳам кўп номларни, фактларни тўлиқ аниқлай олмаган) ва бунинг учун сиз азиз китобхондан уэр сўраймиз ҳамда китобда учраши мумкин бўлган барча хатолар, камчиликлар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларингизни мийнатдорчилик билан қабул қиламиз.

Юсуф Музаффар

МУҒУЛ-ТАТАРЛАР ИСТИЛОЛАРИГА УМУМИЙ НАЗАР

Ҳеч бир халқ мўғул-татарлар Чингизхон даврида ва Урта Осиё халқлари Амир Темур* даврида босиб олган ҳудудлари каби бепоён ҳудудларни босиб ололмаган ва бу ишда улар эришган тезкорликка эришолмаган. Чингизхон хонлик даврининг бошларида ўзига тобе 13000 атрофидаги ўтов ёки оилага эга бўлган бўлса, умрининг охирида турли тилларда сўзловчи ва турли динларга мансуб бўлган 720 та халқ унга тобе эди. Унинг набиралари ҳозирги Хитой, Ҳиндистоннинг бир қисми, Қурия, бутун Урта Осиё, ҳозирги Россиянинг ҳамда жанубий Осиёнинг Ҳиндан Фуротгача бўлган деярли барча қисмига ҳукмронлик қилишган, бу ҳудудлар эса бор-йўғи 60—70 йил давомида босиб олинган эди. Бундай бепоён ҳудудларнинг босиб олинишини ва деярли ҳамisha эришиб келинган изчил ғалабаларни мўғуллар қўшинларининг бошқа давлатлар қўшинларидан қурол-яроғларининг сифати, улардан моҳирона фойдалана билиш, тартиб-интизом, тўғри жойлашиш жиҳатдан устувлиги билан ҳамда лашкарбошилариининг ўткир фикрлай олишлари, ажойиб стратегик ва тактик қоидалардан фойдалана олишлари билан изоҳлаш мумкин. Ваҳоланки, бу халқнинг ҳозирги ҳолатини кўриб уларнинг аввалги ҳарбий-тузилиши ва ҳолатини тасаввур қилиш қийин. Аммо худди шунинг каби асримизнинг 30—40 йилларидаги роҳиблар билан тўлиб кетган Рим ва папа қўшинларини кўрганлар ҳам 20 аср аввал бу шаҳардан Урта Ер денгизи атрофидаги барча давлатларни забт этган зич сафланган легионлар чиққанлигини тасаввур қила олишлари қийин-ку ахир!

Мўғуллар қилган истилоларнинг ўзига хос фарқли томони шундаки, бу истилолар отлиқ аскарлар кўмагида амалга оширилган ва биз 3—4 минг кишилик қўшин билан

* Европада Амир Темур Тамерлан (Темурланг) номи билан машҳурдир. Муаллиф М. И. Иванов ҳам шу номни қўллаган. Аммо биз барча уривларда бу зотнинг асл исмини қайта тикладик. (Муҳарр.)

базур ўтадиган чўллардан юз минглаб аскарга эга бўлган бу отлиқ қўшинлар анчайин қийинчиликсиз ўта олганлар.

Чингизхон ва Амир Темур истилолари даврини инсоният учун энг фалокатли ва қонга беланган давр деб ҳисоблайдилар. Лекин гап ҳокимият ва инсон учун энг қимматбаҳо нарсаларни эгаллаб олиш ҳақида борганда ҳамма босқинчилар ҳам шафқатсизликда деярли бир хилдилар. Спартанликлар ўзларини боққан илотларни бир неча маротаба қиличдан ўтказганлар; Арастунинг шогирди бўлмиш Искандар Зулқарнайн (Александр Македонский) Фивани талон-тарож қилган, Тир аҳолисини шафқатсиз қатлиом қилган, қаршилиқ кўрсатган шаҳарлар аҳолисини қириб ташлаган; Цезар Галлияда шафқатсизлиги бўйича Искандар Зулқарнайндан қолишмаган ва ҳоказо. Менинг ўйлашимча, мўғул-татарларнинг шафқатсизликлари бир қанча бўрттириб кўрсатилган. Мўғул-татарларнинг шахсий манфаатлари учун деҳқонлар, ҳунармандлар ва савдогарлар керак эди. Агар улар итоат этсалар мўғуллар уларга зарар етказмас, балки ҳомийлик ҳам қилардилар. Мўғуллар дин эркинлигини ҳам эътироф қилардилар. Хубилайхоннинг аслзода аёни кўринишида Чингизхон ерларига келган Марко Поло (1269—1289 йилларда) нинг ёзишича, у ерларда масалан, Табриз, Самарқанд, Қашғар ва Хитойда у кўплаб христианларни кўрган. Марко Полонинг айтишича, Тангғутдаги катта ва ажойиб шаҳар бўлган Кампиён шаҳрида (ҳозирда йўқ бўлиб кетган бўлиши эҳтимол), гарчи шаҳар аҳолисининг кўп қисми бутпараст бўлсада, христианлар учта ҳашаматли черковга эга бўлганлар. Марко Полонинг айтишига қараганда, Кобино шаҳрида (Қобул бўлиши эҳтимол) сайқалланган пўлатдан ажойиб кўзгулар ясашган. Хубилайхон салтанатида қарийб 20 йил яшаган Марко Поло таърифига қараганда, хон ўз фуқароларининг турмуш шароитини яхшилаш учун доимо ғамхўрлик қилиб келган. Хон Хитойнинг жанубий вилоятларини шимолий вилоятлар билан бирлаштирувчи улкан ариқ (канал) қаздирган эди. Бу ариқ орқали молларни очиқ денгизга чиқмасдан ташиш мумкин эди. У ўзининг ерларидаги асосий йўлларда почта хизматини жорий этди ва Хитойнинг барча вилоятларида ишлатила бошланган қоғоз пулларни босиб чиқарди (буни ҳукумат кредитлари исбот қила олади).

Хубилайхон ишончли одамларини ўз салтанатининг турли вилоятларига халқнинг ҳол-аҳволини билиш учун юборар, агарда унга қаердадир ҳосил бўлмаганлиги, моллар қирилганлиги ва бошқа фалокатлар ҳақида хабар берадиган бўлсалар, унда шундай фалокатлар бошига туш-

ган аҳолидан нафақат солиқ олиш тўхтатилар, балки эҳтиёжга яраша уларга моддий ёрдам ҳам бериб туриларди.

Ботухон Дунайдан Волга ва Уролгача бўлган Россия жанубий чўлларини ва Қозоқ чўлларининг бир қисмини эгаллаб олганидан сўнг ўз кўчманчи фуқароларини жойлаштириш билан шуғуллана бошлади. У ўз кўчманчи қабилаларига ерларни шимолдан жанубга қараб шундай тақсимлаб бердики, иқлим шароитларига қараб улар жанубда қишлай олишлари, баҳор келиши билан шимолга қараб Россиянинг ўрмон минтақалари томон кўчишлари, августда эса ўз қишловларига қайта кўчишлари мумкин эди. Шу пайтнинг ўзида қиш пайтида озиқ-овқат билан таъминлашни яхшилаш мақсадида улар турли дон маҳсулотларини экиш ва уларни пайҳон бўлишдан асраш чораларини кўра бошладилар.

Қримдаги туз қазиб олинадиган (эҳтимол Элтон ҳам) ва бошқа кўллар хазина ихтиёрига топширилди; хон ёрлиқларидан маълум бўлган нон дўконлари Олтин Ўрда барпо бўлган биринчи пайтлардан бошлаб ишлаб бошлаган. Бу ҳақда 1246 йил мўғул-татар ерларига саёҳат қилган Плано-Карпини айтиб ўтган. * Бундай дўконлар очарчилик бўлган пайтларда озиқ-овқат билан таъминлаш учун мўлжалланган эди. Турли хил солиқ ва бож солишлар жорий этилди. Халокухон Эрондаги зарарли Оссасунлар мазҳабини қириб ташлаб, христианларга ва турли фанларга ҳомийлик қила бошлади. Қуйида мисол қилиб келтирилган ва Чингизхоннинг барча қўшинларида шубҳасиз мавжуд бўлган унинг сарой ва қўшин аъёнлари мансабларидан мўғул-татар лашкарлари тартибсиз ўрда эмас, балки кўчманчи халқ қўшинларига мослаштирилиб, тўғри тартибда тузилган мунтазам лашкар сифатида намоён бўлади. Бу лашкарлар ўз давридаги кўнгиллилардан тузилган қўшинлардан тубдан фарқ қилар эди.

Бу ҳол Чингизийлар бошқарувчи биринчи пайтларда халқ учун фойдали бўлганини, Чингизийлар маълумоти бўйича ўз асридан ўзиб кетганлигини кўрсатади. Шунинг учун Чингизхон қўшинлари (Амир Темур ҳақида кейинроқ гапирамиз) ҳам ўз замондошларидан қуролланиш, саф тортиш, тартиб, ҳарбий тарбия, тактик қоидалар ва стратегик мулоҳазалар масалаларида устунроқ турар эди деб тахмин қилиш лозим бўлади. Уларнинг бир неча ўн йиллар давомида мунтазам равишда эришган муваффақиятларини ҳам шу билан изоҳлаш мумкин.

Аммо мўғул-татарлар ва Ўрта Осиё халқлари ўзларининг истилоларга бўлган иштиёқларининг зўрлиги билан босиб олинишига қаршилик кўрсатадиган халқларнинг

ҳукуматлари ва лашкарлари учун ниҳоятда даҳшатли эдилар ҳамда бу қаршилиқ қанчалик матонатли бўлса, марлуб томон шунчалик оз раҳм-шафқат кутиши керак эди.

Истилоларга бўлган иштиёқ уларда фанатизм даражасига етгач, улар халқаро ҳуқуқларни ҳам назар-писанд қилмай қўйдилар ва ҳатто уруш очиш учун тузукроқ баҳоналар ҳам қидириб ўтирмайдиган бўлдилар. Улар тўғридан-тўғри бўйсуннишни ва бож-ҳиरोж тўлашни талаб қилишар, рад жавоби бериладиган бўлса салтанатларни вайрон қилишар, бу салтанатлар ҳукмронлари сулолаларини қириб ташлашар эди. Улар кўплаб шундай салтанатларни бирлаштириб бепоён давлатлар тузган эдиларки, бу давлатлар сони Чингизхон ўғиллари сонига мос равишда тўртта эди. Агар тарих ўт-чўпсиз ва сувсиз бўлган юзлаб чақиримли чўллар билан ажратиб қўйилган ҳамда аҳолиси кам сонли бўлган мўғул-татарлар ва Урта Осиё халқларининг фавқулодда улкан куч-қудратини намоён қилган бўлса, бу куч-қудратнинг сирини кўчманчиларнинг ҳарбий тартибда жойлашганлигида ва уларнинг битта халқ каби бирлашишларида эди. Кўчманчи халқлар эркинликни қанчалик севишини, кўчманчи ҳаётни ўтроқ ҳаёт кечиритишдан афзал кўришини ҳисобга оладиган бўлсак бир неча минг чақирим майдонда кўчиб яшовчи бундай халқларни ўз ҳукмига бўйсундира олган, уларга кўчманчилиқни қўшиш бўлиш учун тартиб бера олган одам қанчалик ирода кучига, ҳарбий, маъмурий ва сиёсий қобилиятга эга бўлганлигини тасаввур қилиш мумкин.

Чингизхон ҳақидаги мавжуд тарихий маълумотлардан у Урта Осиёнинг бепоён чўлларида кўчиб юривчи халқларни қандай воситалар билан ўзига бўйсундира олган эканлигини аниқлаш мумкин эмас. Шунинг учун унинг Хитой билан, Хоразм султони Муҳаммад билан бўлган урушга қадар олиб борган дастлабки ҳарбий ҳаракатлари қисқача баён этилган. Аммо, Амир Темурнинг дастлабки ҳаракатлари ҳақида тўлиқроқ маълумотлар мавжуд бўлиб, улар ҳақида кейин батафсилроқ тўхталиб ўтамиз.

Мўғул-татарлар ва Урта Осиё халқлари тарихи биз учун шу туфайли ҳам муҳим аҳамиятга эгаки, биз яқин асрдан ортиқроқ улар зулми остида яшадик, кейинги уч аср давомида эса улар билан доимий тўқнашув ва алоқада бўлдик, бундай қўшничилик бизни жануб ва шарқда доимий ҳарбий ҳолатда бўлишимизни талаб этди. Бундай ҳол бизнинг тушунчаларимиз, феъл-атворимиз, урф-одатларимизда, ҳарбий ва фуқаролик тузилишларида ўзининг чуқурлигини қолдирмасдан иложи йўқ эди. Ҳатто Буюк Петрнинг улуғ даҳоси ҳам, унинг матонатли темир иродаси ҳам ма-

на шу зулмдан қолган изларни ўчириб ташлаш ва шу халқлар билан бўладиган тўқнашувлардан халос бўлишни таъминлай олмади. Энди эса биз уларнинг кўп қисмини ўз таъсиримиз ва ҳукмимизга бўйсундира бориб, улар билан янги муносабатлар қураёпмиз.

Ҳозирги пайтда мўғул-татарлар ва Урта Осиё халқлари тарихини ёритиш учун маълумот ва ҳужжатлар етишмаслиги туфайли мен фақатгина уларнинг Чингизхон ва Амир Темур давридаги ҳарбий санъати ҳолатини таърифлаш билан чекландим.

Чунки бу икки лашкарбоши қўшин ташкил қилиш, уларни бошқариш, ҳал қилувчи пайтда жанг майдонига қўшинларни юбориш, тўсиқларни босиб ўтиш учун тadbирлар ўйлаб топиш, узоқни кўра билиш маҳорати, баҳодирона ташаббус ва характер кучи билан қадимги ва янги даврдаги буюк ҳарбий даҳолар билан бир қаторда турдилар. Бунга қўшимча сифатида мен уларнинг баъзи бир юришларини ҳам баён қилиб ўтдим. Қўшинлар юриши керак бўлган йўналиш, чўлни босиб ўтиш учун ажратилган вақт, уруш режасини тузиш ва ҳоказоларни аниқлик билан таърифлаш мақсадга мувофиқ бўларди. Лекин, ҳозирда бу лашкарбошилар босиб ўтган ерларнинг аниқ харитаси ва маълумотлари қўлимизда бўлмагани, кўплаб дарёлар, шаҳарлар, тоғ йўлларининг номлари ноаниқлиги, ўзгариб-бузилиб кетганлиги туфайли бу йўллар тавсифини аниқ келтира олмаймиз.

Ишонамизки, Урта Осиё ҳақидаги узлуксиз кўпайиб бораётган маълумотлар ушбу лашкарбошилар юришларини яна ҳам батафсилроқ таърифлаш учун имкон беради. Бунда биз чўл ва тоғ йўллари, дарёлар, кўллар, харобалар, шаҳарлар, тоғ дараларининг маҳаллий номларини, яъни мўғулча ёки қалмоқча, хитойча ёки қозоқча ёздиган бўлсак тушунчамиз янада кенгроқ бўлади!

Мўғул-татарларнинг Чингизхон давридаги ва Урта Осиё халқларининг Амир Темур давридаги ҳарбий санъатини ҳамда турли даврларда бўлиб ўтган уларнинг юришларини таърифлаш учун мен уларни икки қисмга бўлдим:

биринчиси — Мўғул-татарларнинг Чингизхон давридаги ҳарбий санъати баёни;

иккинчиси — Урта Осиё халқларининг Амир Темур давридаги ҳарбий санъати баёни.

I қисм

МУҒУЛ-ТАТАРЛАРНИНГ ЧИНГИЗХОН ДАВРИДАГИ ҲАРБИЙ САНЪАТИ ҲАҚИДА

МУҒУЛЛАРНИНГ ХИТОЙ БИЛАН МУНОСАБАТЛАРИ ҲАМДА ХИТОЙЛАРНИНГ ҲАРБИЙ САНЪАТИ ҲАҚИДА

Муғул-татар қўшинларининг шак-шубҳасиз мунтазам, ҳарбий нуқтан назардан тўғри тузилишга эга бўлганлигини ва қатъий интизомга риоя қилганлигини, ҳарбий саркардалар вазифалари тўғри тақсимлаб берилганлигини, уларнинг отличлари майдонда моҳирлик билан от сура олганлигини, қалъаларни қамал қилиб, забт эта олганлигини, жанг қилиш қонун-қоидаларини яхши билганлигини тан олсак, қонуний савол туғилади: ярим ёввойи бўлган муғул-татар чорвачилари ўша давр ҳарбий санъатининг барча турлари ҳақида қаердан маълумот олган эканлар?

Маълумки, шарқий Рим империясидаги насоролар ва бошқа христиан мазҳаблари қувғинга учраганларида улар ўз эътиқодларини сақлаб қолиш учун Арабистон ва Эрондан бошпана топмоқчи бўлганлар. Бу мамлакатларда ислом дини тарқалиши муносабати билан улар янада узоққа — шарққа қараб кетишга мажбур бўлганлар. Уша даврда Урта Осиёнинг мажжусийлар (бутпарастлар) яшаган шарқий қисмида тўла дин эркинлиги мавжуд эди ва у ерда христианлар, айниқса насоролар оз бўлганлиги ҳақида тарихий маълумотлар борки, булардан христианлар бу ерларга фуқаролик асослари ва билим, шунингдек римликлар ҳамда юнонларнинг ҳарбий санъати ҳақида маълумотлар олиб келганлар ва бу маълумотлар муғулларга ҳам етиб борган деб тахмин қилиш мумкин.* Аммо ўша даврда ҳарбий санъати такомилга етган маълумотли Хитой билан қўшничилик муғуллар учун ҳарбий санъатнинг турли жабҳаларини ўрганишда энг яхши мактаб бўлганлиги эҳтимоли янада каттароқдир.

* Муаллифнинг бу тахмини, фикримизча, эҳтимолдан жуда йироқ ва мубоҳаса талабдир. Қозоғистонлик ва Қирғизистонлик олимлар Чингизхон ҳарбий санъатини ўша вақтларда Мўғулистонда кўчманчилик қилиб яшаган туркий қабилалардан ўзлаштирганини ишончли манбалар асосида аниқлаганлар. Чингизхоннинг ҳарбий санъати бу — кўчманчи халқларнинг ҳарбий санъати эканлиги ҳам (бу ҳақда қуйида батафсил ўқийсиз) мазкур фикрнинг исботи бўла олади (*муҳарр.*)

Эрамиздан* анча олдинги даврлардаёқ Хитойнинг шимол томонида кўчманчилик қилиб юрвчи чорвадор халқлар бу империяга бостириб кира бошлаганлар. Улар баъзан фақат босқинлар қилиб, мамлакатнинг бир қисмини вайрон қилиб, ўлжа ва асирлар олиб, тезлик билан ўз чўлларига қайтиб кетар эдилар. Баъзан эса улар хитойликларни ипак ва ип газламалар, чой, кумуш, олтин билан бож тўлашга мажбур этар, баъзан ўз хонларига Хитой маликаларини никоҳлаш йўли билан иттифоқларини мустақкамлар ёки бож ўрнига Хитойда от ва чорва билан савдо қилиш ҳуқуқини талаб қилар, шарт қабул қилинмаган тақдирда янгитдан босқин қилиш билан қўрқатар эдилар. Баъзан Хитойнинг иттифоқчиси сифатида келишилган ҳақ учун хизмат қилиб, унинг чегараларини қўриқлашар, баъзан эса бутун вилоятларни босиб олиб, кўчманчиликни ташлашар ва ўз подшоликларини барпо қилиб, Хитой удумларини қабул қилар эдилар. Кейинчалик эса жанговарликни йўқотиб хитойликлар ёки бошқа қабилалар томонидан яна ўз чўлларига ҳайдаб юборилар эдилар. Баъзан хитойлар ўз навбатида Хитой деворининг шимолидаги ёки шимоли-ғарбидаги кўчманчи қабилаларни енгиб, уларнинг бир қисмини ўз хизматларига олиб, шимолий чегараларига жойлаштирардилар. Баъзан ўзаро урушлар натижасида Хитой халқининг бир қисми ўз ватанларини ташлаб, Мўғулистонга келиб яшар эдилар. Чингизхоннинг бобоси ва отаси ҳам гарчи ўзларини шимолий Хитой ҳукмдорларига қарам деб тан олсаларда, Хитойга босқинлар қилганлар.

Шундай қилиб, мўғуллар юз йиллар давомида хитойлар билан бўлган кўп алоқалар туфайли улардан ҳарбий санъатни қабул қилган бўлишлари мумкин. Чингизхон даврида шимолий Хитойни эгаллаб турган ва аввал бошда Чингизхон бож тўлаб турган хунлар билан ҳам алоқалар давом этган; Чингизхон уларнинг хоқони саройига ўзи борар ёки ўз элчиларини юборар эди. Шу туфайли фавқулодда ҳарбий қобилиятга эга бўлган, улкан ишларни режалаштириб юрган Чингизхон хитойлардан кўчманчи халқлар лашкарлари учун фойдали бўлган ҳар қандай ҳарбий санъатни қабул қилиб, ўзига қарам қабилаларга уни жорий этганлиги шубҳасиздир. Шунинг учун мўғуллар ҳарбий санъатини таҳлил этишдан аввал унинг хитойлар-

* Кўп ўринларда муаллиф «эрамиз» сўзи ўрнига эскича одатга кўра «Исонинг таваллуд вақти» жумласини қўллаган. Биз ўқувчига қулайлик учун «эрамиз...» деб тузатдик (муҳарр.).

да илгари вақтларда қай аҳволда бўлганлигини қисқача баён этиб ўтишни лозим топдим².

Илм-фани эрамиздан 2 минг йиллар олдин юзага келган, доим кўчманчи халқлар ва ички низолар хавф солиб турган бу халқ гоҳ бўлиниб, гоҳ бир улуғ хоқонликка бирилашиб, ҳамisha ҳам тинчлиги бўлмаган ҳамда вақти-вақти билан ўзи ҳам босқинчиликка ва бинобарин ўз ҳарбий санъатини такомиллаштиришга интилган.

Уларнинг ҳарбий ёзувчиларининг қолдирган маълумотларига қараганда, эрамиздан бир неча асрлар одиноқ хитойларда қатъий интизомга ўргатилган мунтазам қўшин бўлиб, уларнинг саркардалари ўртасида вазифалар аниқ тақсимлаб берилар, жангчилар ва ҳатто отлар ҳам машқ қилдирилар эди. Қўшин юришлар учун жанговар қурол ва озиқ-овқат захираси ҳамда қурол ва араваларни созлаш учун лозим бўлган асбоб-ускуналар билан, усталар, дурадгорлар билан таъминланар, маблағ ва маош олар эди. Аммо, ўша давр ёзувчиларининг фикрича, қўшинни душман ҳисобига боқа олган саркардагина яхши саркарда ҳисобланган.

Қўшиннинг асосий кучи пиёдалардан иборат бўлиб, саркарда У Дзининг фикрича, 50 000 кишилик лашкарга жанг пайтидаги ҳаракатлар учун 3000 та отлиқ ва 500 арава етарли эди. Булардан ташқари, қалъаларга яқинлашиб келиш ва қамал қилиш учун қўлланиладиган, устига чарм қопланган ўқ ўтмас аравалар ҳам ишлатиларди. Уларнинг қуроллари асосан камон, қилич, найза, ойболта, совут, қалқон, дубулға ва бошқа қуроллардан иборат эди. Хуллас порох ихтиро қилингунча Европада қўлланилган барча қуроллар хитойларга ҳам маълум эди. Жангчилар ҳаракат ва жанг қилиш учун турли махсус вимо-ишоралар (сигналлар)ни ажратишга ўргатилар эди. Бу сигналлар турли рангдаги байроқлар ва белгиларни пастга эгиш ёки бир қанча турлари бўлган ноғора, жом ва қўнғироқларни чалиш орқали берилар эди. Шундай қилиб, жангга ҳозирланиш, лашкарларни жой-жойига қўйиш, қуролланиш, овқат тарқатиш, сафланиш, байроқни кўтариш, ҳаракатга келиш ва ҳужумни бошлашнинг ҳаммаси турли белгилар воситасида бажарилар эди. Байроқдорлар, аравакашлар, отлиқлар, пиёдалар, қўшиннинг илгори ва охиридагилар учун алоҳида белгилар бўлар эди. Бу белгиларнинг берилиш тезлиги эса ҳаракат тезлигини аниқларди.

Ўрдугоҳ жойлашган ерда одатда аскарлар тупроқдан истеҳком қилишар ва уни ходалардан қилинган ихота билан мустаҳкамлар эдилар. Жангга киришдан олдин буй-

руқ олиш учун барча ногорачилар, байроқдорлар бош қўмондон ҳузурига тўпланишар эди. Уларнинг жанг қилишга берган белгилари билан олдинда аравалар, уларнинг икки ёнида отлиқлар, пиёдалар эса аравалардан кейин, ўқ етиб бормаيدиган масофада жойлашишар ва шу тартибда душман томон юришар эди. Пиёдалар жангга кириши лозим бўлганда аравалар уларни олдинга ўтказиб юборар эдилар. Олишув камондан ўқ отишдан бошланиб, кейин найзабозлик ва қиличбозликка ўтилар, агар душман енгилса, уларни отлиқлар ўраб олар эдилар.

Хитойлар кўпроқ қандай тарзда сафланганликлари номатълум, уларнинг ғаройиб номлари европаликлар учун қоронғу. Пекинга борган миссионерлар томонидан бизга берилган хитой ёзувчиларининг баён, тушунтиришлари ва чизмалари балки унчалик тўғри эмасдир; шунинг учун уларни тушуниш жуда мушкул. Шундай бўлсада, баъзи чизмалардан хитойлар саф-саф тўпланиб (колонна бўлиб) тўртбурчак ёки доира шаклида сафланганлар, деган хулосага келиш мумкин. Тўртбурчак ёки доира шаклида сафланишда олдинги қаторда аравалар, уларнинг кетидан пиёдалар, улардан кейин отлиқлар сафланишар, ўртада эса махсус аравалар, пиёдалар, отлиқлар билан ихоталанган бош қўмондон жойлашар эди. Бундай сафланиш очиқ ерларда лашкари асосан отлиқлардан иборат бўлган саҳролардаги кўчманчи халқлар билан тўқнашувларда қўлланилган бўлиши мумкин. Хитойлар кичик тўртбурчак ва доира шаклини ҳам қўллаган бўлсалар керак, чунки ҳозир ҳам улар кичик тўртбурчак, тўда ва доираларга йиғилиб, уларни шахмат шаклида жойлаштирадилар.

Жангда оғир қўшинлар, яъни совут кийган жангчилар ўртада, енгил қўшинлар эса отлиқлар паноҳида — чеккада жойлашган. Жанг олдидан саркарда қисқагина нутқ сўзлаб, буйруқлар берган. Лашкарлар бир маромда қадам ташлаб, отлиқлар эса мусиқа остида хайқирлиқлар билан, отларини кишнатиб юршни бошлашган. Жанг вақтида лашкарбоши қўшинни кузатиб борар, лозим бўлганда лашкарларининг жойлашувини ўзгартирар, шошилинич ёрдам бериш учун отлиқлардан фойдаланар эди. Душманин яксон қилгач, ўзини ўнглаб олишга имкон бермай, зудлик билан таъқиб қилиш ва бир зарба билан янчиб ташлаш қонда сифатида қабул қилинган.

Хитойлар қўшиннинг барини бир жойда сақлаш лозим эканлигини, агар бунга имкон бўлмаса қўшин қисмларини донмо бир-бирига мадад оладиган қилиб жойлаштириш кераклигини билганлар. Душман кучларини эса имкон қадар чалғитиб, бўлиб юборишга ва улар бўлинган тақ-

дирда ҳар бир бўлимига алоҳида устун бўлган кучлар билан ҳужум қилишга ҳаракат қилганлар.

Юриш вақтида хитойлар қўшинининг илғор қисми (авангард), илғор қисмдан кейинги қисми (аръергард), сўл ва ўнг қаноти, асосий қисми бўлар эди. Юк аравалари энг кейинда, сафланган жангчилардан сўнг борарди. Йўл бошловчи, алоқачи, айғоқчилар орқали жойнинг қандай-лигини, ўрмонни, сувни, ботқоқ ёки тоғлиқни, хуллас қўшни учун фойдали ёки зарарли бўладиган ҳамма нарсани ўрганиб чиқишар, душман томонга айғоқчи юбориб яширин алоқалар ўрнатар эдилар. Уларнинг ёзувчиларининг фикрига қараганда, душманга қўққисдан ҳужум қилишни ёки у ҳақда тўлиқ маълумотга эга бўлишни ярим ғалаба деб билишган³. Эрамиз бошлангандан кейинги даврда ҳам хитойликларнинг ҳарбий санъати шундай бўлган, фарқи фақат аравалардан аста-секин воз кечганларидадир.

Ҳарбий истеҳкомлар қуриш ҳам хитойликларга яхши маълум бўлган. Улар сувли хандақлардан, дарёлардан ўтиш йўлларини билганлар, лаҳм қазичи, қалъа деворларига чиқиш, душман ҳаракатини кузатиш учун мосламалар, ўзюрар миноралар ясаш, лозим бўлиб қолса кўприклар, ихоталар қуришни билганлар, уларда ёнғинни ўчириш учун махсус қувурлар бўлган, ўқдан сақланувчи махсус қалқонлар, ўқ ва тош отадиган манжаниқ (катапульта) лар ясаганлар.

Порохнинг хусусиятлари хитойларга қадимдан маълум бўлган. Эрамиздан олдинги IV асрдаёқ уларнинг олимлари ал-кимё фани билан шуғулланиб, хомхаёл бўлганлар ва абадий умр кўриш йўлларини, ёки европалик алхимиклар каби сунъий олтин ясаш йўлларини қидирганлар. Турли тажрибаларни қўллаб табиатнинг турли сирларини билиб олганлар ва шубҳасиз шу йўл билан порох сирларидан ҳам воқиф бўлганлар. Маълум бўлишича, хитойликларнинг европаликлар келгунларига қадар порохдан фойдаланишлари хавф-хатардан ҳоли бўлмаган. Уларнинг ёзувчиларининг хабарларига кўра, порохни қўллаш душмандан кўра кўпроқ ўзларига талофот келтириши мумкин бўлган. Фақат III асрда яшаган Кун Мин исми лашкарбошигина порохдан усталик билан фойдалана олган. Жумладан, кўчманчи қабилаларга қарши порох ва ўқ тўлдирилган гранаталардан фойдаланган. Уларни душман ўтадиган йўлга кўмиб қўйиб, душман яқинлашган портлатгини ёкиб юборган⁴.

Ишончли маълумотларга қараганда порохни қуролга солиб ишлатиш XI асрдан маълум бўлган. Бу уларда ки-

тоб босиб чиқаришнинг бошланиши билан бир даврга тўғри келади.

Мўғуллар 1232 йилда хуннларнинг жанубий пойтахти бўлмиш Кхай Фин Фуни қамал қилганларида хитойлар* душманга қарши чўян тувакча (граната)лар отганлар. Улар порох воситасида портлаб мўғулларга кўп талафотлар келтирган. Улар ўтли найзалар ҳам ишлатганлар. Бу найзаларга ёнувчи бирикмалар жойлаб, арбалетлардан** отганлар.

Сўзсиз, бундай ҳарбий санъатга эга бўлган, машқларда пишиган лашкари, моҳир саркардалари бўлган хитойлар саводсиз лашкарлардан доим катта устунликка эга бўлишлари мумкин эди. Биз буни ўз давримизда Оснё халқлари билан бўлган урушларда кўрмоқдамиз. Ана шу такомилни ҳарбий санъатдаги ихтироларни Чингизхон ва унинг авлодлари хитойлардан қабул қилганлар. Мўғулларнинг улкан ютуқлари ва ғалабаларининг бош сабаби ана шунда. Хитойларнинг сиёсати қуролиларидан ҳам даҳшатли бўлган. Уларнинг тушунча ва қонунларига кўра Осмон ўғлига қаршилик кўрсатган одам исёнкор деб қабул қилинган ва енгилган тақдирда ўлимдан қочиб қутулиш жуда мушкул бўлган. Шу туфайли душманни енгиш учун ҳеч бир хатти-ҳаракат ман этилмаган.

Мана уларнинг ҳарбий ёзувчиларидан бирининг наسخати: «Душманда нимаки яхши нарса бўлса, уни издаб чиқаринг, уларнинг амалдорларини ва машҳур кишиларини мавқеларига ярашмайдиган ишларга жалб этинглар, лозим бўлганда эса фош этинглар. Душманнинг энг ярамас одамлари билан махфий алоқада бўлинглар, ҳукуматига ҳалақит беринглар, ҳар ерда низо уруғини сочинглар, норозилик туғдиринглар, кичикларни катталарга, хизматчиларни бошлиқларига қарши қайраб қўйинглар. Душманнингиз қўшинларини кийим-бошсиз, озиқ-овқатсиз қолдиришга ҳаракат қилинг. Феълини бўшаштирувчи мусиқаларни ишга солинг. Тамоман расво қилиш учун бузуқ аёлларни юборинг. Такаллуф, ваъдалар ва совгаларга сахий бўлинг, унинг сирларини билиш учун пулни аяманг, чунки бу пуллар қанча кўп сарфласангиз шунча катта фоизи билан ўзингизга қайтади. Ҳар ерда айғоқчиларингиз бўлсин». Хитой Маккиавеллисининг айтишича, кимки бу воситалардан фойдалана олса ва душман орасига низо уру-

* Муаллиф хуннларни ҳам негадир хитойлар деб атаган бўлганлиги бўлса керак (муҳарр.).

** Мўлжаллагичи ва қўндоғи бўлган мусиқаларнинг қўндоғи бўлганлиги.

ғиши соча олса, у ҳоким бўлишга ҳақли ва давлат учун чин хазина ҳамда таянчдир⁵.

Бироқ хитойликларнинг маккор ва фосиқ сиёсатлари ўзларини ҳам ўзга халқлар зулмидан сақлаб қола олмади. Эрамиз бошланишидан кейинги давр ичида аксари хитой бўлмаган сулолалар Хитой тахтига эгалик қилдилар. Улар Хитойни қандай қилиб бўлмасин қўлга киритиш учун ўзлариники каби сиёсатни қўллаб, унга яна жуда шафқатсиз жазоларни ҳам қўшдилар.

Хулосада шуни ҳам айтиш керакки, хитойликлар томонидан патқалам ва қоғознинг ихтиро этилиши (эрамиздан аввал), кейин эса китоб чоп этиш (X аср) гоёлар алмашилуви ва ахборот йиғилиши учун яхши шароит яратди.

Мўғуллар истилоси тарихи шуни кўрсатадиги, уларнинг ҳукмдорлари Хитой билан қўшни бўлганликларидан ва унинг илм-фанидан усталик билан фойдаланганлар, олимларни ҳурматлаб⁶, қўшни мамлакатдаги фойдали ишлар ва нарсалар тўғрисидаги барча маълумотларни олиб турганлар, ҳарбий санъат ва ҳарбий сиёсатда эса ўз устозларидан ҳам ўзиб кетганлар.

МУҒУЛИСТОНГА БИР НИГОҲ: ЧИНГИЗХОННИНГ ХИТОЙГА ЮРИШИ (1211 ЙИЛ)ГА ҚАДАР ҚИЛГАН ҲАРБИЙ ҲАРАКАТЛАРИ

Чингизхон номини олган Темучиннинг асосий улусини ташкил этган мўғуллар Толи, Керулен ва Онон дарёларининг боши ва қўйилиш ерларида кўчманчилик қилганлар⁷. Бу дарёлардан суғориладиган ерлар чўлсимон текисликлардан иборат эмас, балки Хингон тизмалари ва унинг тармоқлари билан кесиб қўйилган. Тоғлар оралигидаги водийларда чучук сувлар, ўтлоқлар мўл бўлиб, кўчманчиларга кўплаб чорва моллари, айниқса урушлар учун асосий восита бўлган от боқишга имконият берган. Тоғ ёнбағирлари ўрмонлар билан қопланган. Жойнинг бундай турли-туманлиги уруш пайтларида яхши ҳимояланишга, душмандан чорва ва буюмларни яширишга, пиёда бўлиб турли тактик ҳаракатлар қилишга имкон беради. Кескин иқлим ва кўчманчи ҳаёт тарзи кишиларнинг соғлигини мустаҳкамлаб, уруш машаққатларини енгишга лаёқатли қилади. Чингизхон овни уруш мактаби деб атаган ва тинчлик даврида ҳайвонлар билан уруш олиб борган. У ҳайвонлар уясини толиб, тайинланган жойга қувлаб борган, уларнинг йўлларини кесиб, ўз қўшинларида чаққонлик билан жой хусусиятларидан фойдаланишни, тартиб билан ҳаракат қилишни, мерганлик, от минниш ва ҳарбий

сабоқни такомил эттирган. Ўз ҳарбий даҳосини шу ерларда чиниқтирган, кейинчалик бутун дунёни босиб олишни режалаштирган бу фавқуллода қобилиятли шахс айна ма-на шу ерларда туғилиб вояга етган*.

Унинг улусини ўраб турган ва унга яқин бўлган жалорлар, меркитлар, кероитлар, боёвутлар, барғутлар, ўйротлар, тойжутлар (ёки тойчутлар), татарлар, найманлар ва бошқалар ҳам деярли худди шундай шароитларда яшаганлар ва шундай ҳарбий воситаларга эга бўлганлар. Мўғулистондан жануброқда жойлашган Ғўби чўли, айниқса унинг шимолий қисми ер сатҳидан 2 дан 10 футгача (1 фут 30,48 см. га тенг) чуқурликда суви бўлган қудуқларга, ўртамиёна бўлса ҳам, тупроғи шўрхоклиги туфайли чорвани тез семиртирувчи ўтларга бой бўлганлиги кўплаб чорва молларини боқишга имкон берган. Бу ерлар айниқса бизнинг қитъамиздаги халқлар сув тақчил бўлган чўлларни кесиб ўтишларида асосий восита бўлмиш сахро кемалари деб аталувчи туяларни боқиш учун қудай бўлган. Шундай қилиб, мўғуллар ва улар билан қўшни бўлган қабилалар уруш учун барча имкониятларга эга эдилар, фақат уларни бирлаштира оладиган ва истилолар учун йўллай оладиган бир зот керак эди. Чингизхонга қадар бўлган иқтидорли кишилар Хитойга ҳужум қилиш, баъзан унинг бир қисминигина босиб олиш ёки бу осмон империясига бож солиш билангина чегараланганлар. Чингизхон эса ўз назарини узоқларга солди. У фақатгина Хитойни эмас, балки бутун Осиёни ва Европанинг бир қисмини босиб олишни режалаштирди.

Бу буюк кўчманчи бу режаларини амалга ошириш учун атрофидаги кўчманчи қабилаларни бўйсундириб, улар ўртасида интизомни ўрнатиш ва улардан лашкар тузиш лозимлигини фаҳмлади. Бироқ бу қабилаларнинг кўпчилиги унинг улусидан кучлироқ эди, шунинг учун уларни ўзига қарши қўзғотиб қуроилантирмаслик учун жуда эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилиши лозим эди. Чингизхон фаоллятининг бошида муваффақият ва ғалабаларга жуда секин эришганлигининг сабаби ана шунда.

Биз бутун дунёнинг бурчакларига даҳшатли исми етиб борган бу ажойиб даҳонинг ёшлиги қандай ўтганлигидан ва қандай ривожланиб, шаклланганлигидан беҳабармиз. Сақланиб қолган маълумотлардан шу нарса маълумки, Темучиннинг отаси ва бобоси баҳодир аскарлар бўлиб,

* У 1161-йилда туғилган. (Рашидуддин Фазлуллоҳ эса «Жомеъат-Таворих» номли асарига Чингизхоннинг 547-ҳижрий (1152—1153-милодий) йилда туғилганини таъкидлайди (муҳарр.).

Хитойни талаганлар ва ўзларининг мардликлари, ҳарбий ютуқлари учун ботир, баҳодир номини олганлар⁸. Бу ном кишига фақат жасурлиги учунгина эмас, балки ақл-заковати учун ҳам берилган. Шунинг учун улар шубҳасиз, ўз авлодлари учун, македониялик Филипп ўғли Искандар учун ҳарбий қўшин қолдиргандек, яхши қўшин ва ҳарбий мактаб қолдирганлар.

Бироқ, Темучин отасидан 13 ёшда етим қолган ва бобоси ҳамда отаси бўйсундирган барча қабилаларни итоатда сақлай олмаган. Унинг отасига итоат этган 30 000 ёки 40 000 оиладан кўп қисми унинг ёшлигидан фойдаланиб кетиб қолган. Фақат катта бобосидан қолган оилаларгина унга садоқат кўрсатишган. Душманлари кучли бўлгани учун у бир неча бор ўлимдан қолган⁹, балки агар атрофида ақлли, садоқатли устоз ва ҳимоячилари бўлмаганда ўлиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас эди. Улар унинг ҳаётини ва меросининг бир қисмини сақлаб қолганлар. Балоғатга етгач қурултой (оқсоқоллар мажлиси)да у хон этиб сайланди. Темучин ўзининг биринчи юришларида фақат 13 000 кишилик лашкар йиға олган. Бироқ, ўз қўли остидагиларга сахий, одил бўлгани, улар хизматини тақдирлаб тургани туфайли у шуҳратга эришган, қўл остидагиларнинг меҳрини қозонган, натижада бошқа қабилаларнинг ҳам ўзига жалб қила олган. Ўз кучларидан тўғри ва оқилона фойдалана олгани, ўринли буйруқлар бера олгани учун лашкар сафи кенгайиб, кучи оша борган. Темучин гоҳ қурол, гоҳ сиёсат билан иш кўриб, ўзининг жасурлиги билан аскарларига ўрناк бўлиб, қаттиққўллик ва тартибни жорий қилиб, одилликка суяниб, оқибатда қўшнилари учун даҳшатли бўлган кучли қўшин барпо этишга эришган.

Уша даврда Мўғулистонни уч кучли қабилалар ўраб турарди: ғарбдан найманлар, жанубдан керонтлар (херелар), шарқдан татарлар. Темучин Мўғулистоннинг ўртада бўлганидан усталик билан фойдаланди. Бу қабилаларга алоҳида-алоҳида ҳужумлар қилди, бирининг ҳужум қилмоқчи эканлигини бошқасига етказиб турди, уларнинг ўзига қарши кучли қўшин бўлиб бирлашувига имкон бермади. Бироқ, кучли қабилалар билан урушишдан олдин у Мўғулистонни ўраб турган кичик қабилаларни бўйсундириши керак эди, шу туфайли унинг дастлабки жасоратлари босқинлардан иборат бўлиши керак.

Унинг дастлабки ҳаракатларидан бири ундан ажралиб чиқиб кетган кучли тойжун қабиласини бўйсундириш бўлди. Кўп ҳаракатлардан сўнг ўзига тегишли 13 000 аскар билан уларнинг 30 000 кишилик қўшинини енгишга эриш-

ди¹⁰. Бу муваффақиятдан сўнг кўп майда қабилалар унинг томонига ўтишди.

1194 йилда Арғун ва Амур дарёлари бўйида кўчиб юрган татар халқининг бир қисми шимолий Хитойни эгаллаб турган нючжиларга қарши қўзғолдилар. Нючжилар ҳукмдори уларнинг қўшинини бостириш учун аскар юбориб, шу билан бир вақтда қўзғолончиларга қарши курашиш учун бошқа кўчманчи қабилаларни таклиф қилди. Темучин бу таклифни хурсандлик билан қабул қилди, чунки улар мўғулларнинг қадимий душманлари эди. У Онон дарёси ёқасида шимолга томон нючжилар таъқиб қилаётган татарларга ташланиб уларнинг йилқи ва подаларини, юк араваларини тортиб олди. Зотан бу қабила ўша пайтда энг бой қабила эди. Темучин бу ҳаракатидан уч тарафлама манфаатдор бўлди: Биринчидан, нючжилар ҳоқонининг ишончини қозонди. У эса кейинчалик ҳам Темучиннинг шуҳратпарастлик режаларига жуда узоқ вақтгача панжа орасидан қараб юрди. Иккинчидан, йилқи ва бойликларини тортиб олиб душманни кучсизлантириб қўйди. Учинчидан, бу бойликлар воситасида тарафдорларини ўз тарафига оғдириб, қўшинлари сонини кўпайтириш имкониятига эга бўлди.

1196 йилда Темучин кучли кeroит қабиласининг бошлиғи, ўз укаси Эрка Қора томонидан тахтдан туширилиб, бошпанасиз дарбадёр юрган Онхонга (ёки Унхон) бошпана беради. Чингизхон унга моддий ёрдам бериб, кeroит тахтини қайта эгаллашига ҳам кўмаклашди. Тез орада Онхон ўзи бошқа қабилалар билан мустақил урушлар қила оладиган даражага етди. Чингизхон у билан бирлашиб, 1196 йилда меркит қабилаларига ҳужум қилиб, уларни енгди ва талон-тарож қилди. 1199 йилда эса найманларнинг ички низоларидан фойдаланиб уларга ҳужум бошлади, Темучиннинг ғалабалари бошқа қабилаларнинг унга қарши қуролланишларига олиб келди. Уни кучсизлантириш учун иттифоқ тузилди. Аммо Темучин уларнинг бирлашишларига йўл қўймасдан иттифоқдош қўшинларни бўлиб юбориб, янчиб ташлади ва катта бойликни қўлга киритди.

Бу муваффақиятлардан сўнг у шу қадар кучайиб кетдики, 1202 йилда 70 000 оиласи бўлган бой татар қабила-ларига ўзи ҳужум бошлашга журъат этди ва уларни енгиб, катта ўлжани қўлга киритди. Татарлар билан иттифоқда бўлган найманлар, ўйротлар ва бошқалар Темучинга қарши курашга отланиб етиб келганларида кечиккан эдилар ва улар муваффақиятсиз қайтиб кетдилар.

Бу орада унинг рақибларини иғвоси сабаб бўлиб, аввал иттифоқдош бўлган Онхон билан ўрталарида низо

чиқади ва Темучин керонтларни енгиб, бу қабилани буткул тарқатиб юборади.

Темучин қиличидан қочиб юрган қабилалар ҳисобига кучайган найман хони Тоёнгхон (1204 й.) ўнгут қабиласининг бошлиғи Олаҳуш Тегин Ҳуриё билан иттифоқ тузиб уни Темучинга қарши курашга чақиради. Аммо Олаҳуш Тегин Темучинни бундан хабардор этади. Чунки унинг ўзи сал аввалроқ ўз хоҳиши билан Чингизхонга тобеъ бўлганди. Мўғул хони душманидан олдинроқ курашга отланиб, 1204-йилда найманларни тор-мор этди, Тоёнгхон жанг майдонида ҳалок бўлди. Бу ғалаба Темучинни Мўғулистонни ўраб турган барча қабилалардан кучли қилиб юборди. Бу ғалабага қадар унинг ҳокимияти мустаҳкам эмас эди. У ўз душманларини фақатгина айрим зарбалар бериш ва уларнинг мол-мулкларини тортиб олиш билан кучсизлантиради холос. Аммо бу жангдан сўнг у қатъий устуликка эришди. Ўз ҳокимиятини янада мустаҳкамлаш учун у яна кучли татарлар қабиласига ҳужум қилиб, уларни енгиб, ўзининг энг қайсар душманларини қириб ташлади, қолган татарларни эса улусига қўшиб олди. Бундан сўнг у кучли давлатларга кўз тикди. 1205 йилда тонггутлар ерига бостириб кирди ва беҳисоб ўлжаларни (айниқса кўплаб туяларни) қўлга киритди. Бу юришдан сўнг энди ўз ҳукмронлигини қонунлаштириш учун 1206 йилда Онон дарёсининг юқори қисмида қурултой чақириб, унга барча енгилган қабилаларнинг бошлиқларини таклиф қилди. Нуфузли кишиларга тортиқлар қилиб, шу қурултойда у ўзи учун ҳам, қўли остидагилар учун ҳам фахрли бўлган Чингизхон (Д' Ососон таъбирича, кучлилар ҳоқони) номини олди. Шу қурултойда қўлланма сифатида у Есо номи билан машҳур бўлган ўз қонунларидан фойдаланишни таклиф қилди.

Шундай қилиб Темучин кичик бир хондан Манжуриядан Иртишгача, Бойқолдан Тонггутгача бўлган ерларда кўчиб юрувчи кўп сонли жангари қабилалар ва хунлар (нючжи) империяси ҳукмдорига ҳамда кучли подшоликларига кўрқув солувчи кимсага айланди.

Чингизхон қурултойни тарқатиб юборгандан сўнг унга иттифоқдан бўйин товлаган найман қабиласи ерларига тўсатдан ҳужум қилди ва қурултойга келмаган унинг ҳукмдори Тоёнгхоннинг акасини ов қилиб юрган ерида ўлдириб, унинг оиласи ҳамда чорвасининг бир қисми ва бутун мол-мулкни қўлга киритди. Бу халқнинг қолган қисми ва бошқа бўйсунмаган қабилалар меркитлар хони ва Тоёнгхоннинг ўғли Қушлуқ (Кучлук (?)) билан Иртишнинг ортига қочиб кетдилар.

1207-йилда Чингизхон бож тўламаганлари учун тонггут

салтанатига ҳужум қилиб, уларнинг ерларининг бир қисмини хонавайрон қилди. Шу йилнинг ўзида унга яна кем, кемжут ва қирғиз қабилалари таслим бўлдилар. Иртиш дарёсининг нариги қирғоғига қочиб ўтиб кетган қабиалар қолдиқлари атрофига Чингизхондан норози бўлганларни тўплаб ғулув чиқариб, ҳали мустаҳкам бўлган Чингизхон салтанатига хавф солиши мумкин эди. Шунинг учун Чингизхон узоқ ерларга юриш бошлашдан олдин уларни янчиб ташлаш мақсадида 1208 йил юриш эълон қилади, ўйротлар ерларидан ўтаётганда норози бўлганларни бўйсундиради ва улар ҳисобига ўз қўшинлари сафини мустаҳкамлайди. Тоёнгхоннинг ўғли Қушлуқ эса Қора Хитойга қочиб қутулади.

1209 йилнинг кузида Чингизхон учинчи марта тонгғутларга қарши юриш қилиб, уларнинг қўшинларини тор-мор этиб, Хуанхэ дарёсининг чап қирғоғида жойлашган пойтахт шаҳар Нин Гя (ёки шимолий Хитой талаффузида Нин ся) ни қамал қилади. Бироқ тонгғут шоҳининг қизини ўз никоҳига олгач, у билан сулҳ тузиб, Мўғулистонга қайтади.

1210 йилда Чингизхон уйғурларни ва улар билан бирга Қора Хитойга тобей бўлган кичик қабилаларни ўз фуқаролигига олди.

IX асрда уйғурлар кучли давлатни ташкил этар эдилар. Уларнинг бир қисми будда, бошқа қисми эса христиан динига маъсуб бўлиб, чорвачиликдан деҳқончиликка ўтган, юксак маданиятли халқ эди. Чингизхон улардан мўғул ёзуви учун алифбони қабул қилади ва шу ёзувда мўғулларнинг фарзандларини ўқитишни буюради. Унинг аксари мирза ва котиблари ана шу қабиладан эди. Мўғулистоннинг савдо-сотиғи буткул уйғурлар қўлида эди¹¹.

Атрофдаги кўчманчи қабилаларни енгиб, улар устидан тўла ҳукмронликка эришиб қўшинлар сонини ҳамда уруш қуролларини кўпайтириб, Чингизхон нючжилар истибодини йўқ қилди ва Хитойни босиб олишга киришди. Эндиги уруш бир босқинда энгиладиган кўчманчилар билан эмас, кўп снли, ўтроқ, кучли ва маданиятли, жуда кўп мустаҳкам қалъаларга эга бўлган ва бу қалъаларни қамал қилиш кўчманчилар учун мушкул бўлган халқ билан бўлиши лозим эди. Лекин Чингизхоннинг буюк заковати ҳамма тўсиқ ва қийинчиликларни енга олишга қодир эди.

Чингизхоннинг бу ва бундан кейинги юришларини таърифлашдан олдин, унинг халқларни енгиш учун қандай қонуниятлардан фойдалангани, уларни ўз итоатида ушлаш учун қандай қонунлар ишлаб чиққани ва шундай катта

худудга эга бўлган империяни қандай воситалардан фойдаланиб ташкил этганини кўриб чиқайлик.

ЧИНГИЗХОННИНГ ҚОНУНЛАРИ ҲАМДА ҲАРБИЙ ТУЗИЛМАЛАРИ, ҚОНДАЛАРИ ВА СИЕСАТИ

Чингизхоннинг айтишича, унга қадар ўғрилик, ваҳшийлик, талончиликлар, тартибсизликлар, хиёнат ва жирканч иллатлар оддий бир ҳол эди. Фарзандлар ота-оналарига итбат эмас, ёшлар катталарга қулоқ солмас, эрлар ўз хотинларига ишонмас, хотинлар эрларига бўйсунмас, бойлар камбағалларга ёрдам бермас эдилар¹². Чингизхон бундай ҳолга нафрат билан қарар, бўйсундирилган халқлар орасида биринчи навбатда тартиб ва адолат ўрнатиш, одамлар ва уларнинг мулклари хавфсизлигини таъминлаш ҳақида қайғурадди. У кучли чора-тадбирлар кўриб, ўзига қарам шаҳарлар, ерлар ва йўлларни талончиликлардан, саёхатчилар, савдогарлар ва уларнинг молларини талон-тарож қилинишидан халос этди. Унинг мақсади савдосотиққа, ўз сўзи билан айтганда, унга тегишли бепоён салтанатда ҳатто олтинни ҳам ҳеч қандай босқинчилик ва сиқувга дучор бўлмай худди оддий буюм каби бошда кўтариб юриш даражасидаги хавфсизлик ва қулайлик яратиш эди. Бу ниятни амалга ошириш учун у ҳамма йўлларда йўловчилар хавфсизлигини таъминловчи ҳарбий бекатлар қурдириб, у ерда жангчилар бўлинмаларини жойлаштирди¹³.

Юқорида қайд этилган жиноят ва иллатлар бўлмаслиги учун у махсус қарор чиқарди: каттароқ ўғрилик, масалан, от, туя ва бошқа нарсаларни ўғирлаганлик учун — ўлим жазоси, кичикроқ ўғрилик учун, агар ўғри ўғирлаган нарсасининг нархидан уч баробар (бошқа маълумотларга қараганда тўққиз баробар) ортиқ ҳақ тўлай олмаса, 7 дан 700 тагача қамчи уриш билан жазоланарди. Фоҳишалик ҳам ўлим жазоси билан жазоланарди. Бунда йўлдан оздирувчини жиноят устида қўлга олган киши уни ўша жойда ўлдириш ҳуқуқига эга эди (бундай ҳуқуқ, суюқоёқ аёлнинг эри ёки қариндошларигагина берилган бўлиши эҳтимол).

Чингизхон жанжаллашаётган ва муштлашаётган одамлар орасига тушишни, бақирини ва сўкишни таъқиқлаб қўйди. Бундан мақсади муросага келишни қийин бўлган ярим ёввойи халқлар орасидаги адоватга сабаб қолдирмаслик ва уларнинг дағал феълларини юмшатиш эди. Айғоқчилар, сохта гувоҳлар, жодугарлар, бошқаларга зарар ет-

казувчилар, ахлоқсиз одамлар, нотабиий лаззат олиш билан шуғулланувчилар, табиатни булғатувчилар ва амалдан фойдаланувчи порахўрлар ўлим жазосига ҳукм қилинади. Айбланувчиларни фақатгина жиноят устида қўлга олинганда ва улар ўз айбларига иқроқ бўлганларидагина жазога маҳкум этардилар. Агарда улар ўз айбларини бўйинларига олмасалар унда уларни қийноққа солардилар¹⁴.

Чингизхон мўғуллар мойил бўлган ўткир (спиртли) ичимликлар истеъмол қилинишига қарши эди. У «ўткир ичимликларни бир ойда уч мартадан кўп ичмаслик керак, агар бир маротаба ичилса яна ҳам яхши, умуман ичилмаса ундан ҳам яхши, лекин бундай одамни топиш деярли мумкин эмас» дерди. Чингизхон ўлиmidан кейин ичкиликбозлик шунчалик кучайиб кетдики, ҳатто унинг ўғиллари ҳам бу иллатдан ўзларини тўхтата олмадилар. Тулуй ичкиликбозлик туфайли ўлди, Угадай укасидан ажраганидан сўнг, ичкилик мусибатимни енгиллаштиради, деб аввалгидан ҳам кўпроқ ича бошлади. У ўзининг бош вазири Елу Чусойнинг насихатларига қулоқ солмасдан, ўткир ичимликларни ҳаддан зиёд ичиши туфайли оламдан ўтди.

Оқил қонуншунослар ҳаминша интилиб келган, қандай мақсадларда бўлишидан қатъи назар, одамларни маънавий ўстиришни кўзда тутадиган қонунларни жорий этишни Чингизхон сиёсати унинг тахтга ўтирган дастлабки даврида ноқ талаб этарди. Кўчманчи турмуш тарзида мустаҳкам тўсиқларга ҳам, ертўлаларга ҳам, темир танба ва қулфларга эга оморхоналарга ҳам, умуман кўчмас мулкка ва ерга эгалик қилиб бўлмайди. Чўлда аҳолининг сийрақлиги ва кўчиш жойларининг камлиги туфайли ўғрилиқ қилиш, қўлга тушишдан хавфсирамасдан талон-тарож қилиш ва одам ўлдириш билан шуғулланиш қийин эмас. Бунда биргина муваффақиятли босқин ёки эпчиллик билан қилинган ўғрилиқ бир кечада камбағални бой қилиши ва аксинча бойни камбағал қилиши мумкин эди. Шунинг учун одамлар ва уларнинг мулкларининг хавфсизлигини таъминлаш кўчманчи халқлар учун ўтроқ халқларга қараганда муҳимроқдир. Темучин ўз халқига мана шу хавфсизликни яратиб, бадавлат ва демакки, нуфузли бўлган кишиларнинг атрофига жам бўлишига эришди ва бу билан ўз кучини мустаҳкамлади. Иллатлар ва жиноятларни ҳокимият кучи ҳамда одиллик билан йўқота бориб, зўравонликдан ҳимоя қилиб, у ёввойи халқларда ўзаро низо ва ички бесаранжомликнинг асосий сабаби бўлган душманлик ва қасос олиш каби иллатларни йўқотишга ва бу билан ўзига тобеъ қабилаларнинг чамбарчас боғланишига эришди. Шундай йўллар билан одамларга маънавий таъ-

сир ўтказиб, у энди ўз ислоҳотларини дадиллик билан амалга ошириши мумкин эди.

Ўзбошимчалик ва бошқаларнинг ҳақ-ҳуқуқини поймол қилишни йўқотиш, тартиб ва интизом ўрнатиш, ички тузилишни барқарорлаштириш, осойишталик ва давлат ҳокимиятини қарор топтириш учун муҳим бўлган Чингизхон қонунларидан бизга қуйндагилари маълум: ҳар бир қабиланинг кўчиб яшashi учун маълум майдон аниқлаб берилган эди. Ҳар бир қабилاداги ўтовлар ўнлик, юзлик ва мингликларга бирлаштирилган бўлиб, ўнбоши, юзбоши ва мингбошилар томонидан бошқарилиб туриларди. Қўшини тўпланаётган пайтда ҳар ўнта ўтовдан битта, иккита ва ҳоказо жангчилар жалб қилинар¹⁵, улар ўз навбатида жангга керакли анжомлар ва озиқ-овқатлар билан таъминланган бўлишлари керак эди.

Қўшинлар ҳам бўлинмаларга бўлиниб, ҳар ўн жангчи-га бошчилик қилиш учун ўнбоши сайланар эди. Тўққизта ўнлик ўз ўнлигига эга бўлган юзбошига бўйсунар эди. Мингликлар ва туманлар ҳам мана шу асосда ташкил топган эди.

Хон буйруқлари унинг ихтиёридаги амалдорлар (адъютантлар) томонидан бевосита туманбегиларга ва қабил бошлиқларига етказилар, улар эса ўз қўл остидагиларга етказар эдилар. Бошлиқларга бошқа бошлиққа тобеъ жангчиларни қабул қилиш қатъий манъ этилган эди. Ҳатто аслзодалар ва хоннинг яқин қариндошларининг ҳам ўз бошлиғини ташлаб келганларни қабул қилишга ҳақлари йўқ эди. Бошқа хўжайинга тобеъ одамга бошпана, озиқ-овқат, сув ёки кийим-кечак бериш ўлим жазоси билан манъ этилар, агар шундай одам қўлга тушса уни ўз хўжайинига дарҳол топшириш лозим эди¹⁶. Ҳеч ким ўз бошлиғининг сўзини рад эта олмас, итоатсизлик рўй берган ҳолда айбдор қаттиқ жазога тортилар эди. Чингизхоннинг айтишича, ҳатто юз минг кишилик қўшинга бошчилик қилувчи саркарда ҳам ўз ҳукмдорининг буйруғини бажармаган ҳолда маълум жазога, ҳаттоки ўлимга ҳукм қилиниши мумкин бўлиб, бунда жазони амалга ошириш учун ҳукмдор томонидан оддий жангчи юборилиши ҳам мумкин эди. Белгиланган жойга қўйилган ҳар бир бошлиқ бошқалар ёрдамга муҳтож бўлган тақдирда ҳам руҳсатсиз ўз жойидан кета олмас, ўз навбатида бошқалар ҳам ундан ёрдам кутишга ҳақлари йўқ эди. Бу қонунни бузган ўлим билан жазоланарди. Тинчлик пайтларида жангчилар қуроли махсус аслаҳахоналарда сақланарди. Юриш олдидан ёки ов қилиш учун улар қуролларини олишар, лекин яхши сақлашлари лозим бўлиб, қурол ишлатишга эҳтиёж бўл-

маганда яна топширишлари керак эди. Чингизхон жангчиларининг доимо дуруст аҳволда бўлиб, биринчи чорлашдаёқ юришга жўнашга шай бўлишларини талаб қиларди.

Юриш олдидан ёки жангга тайёргарлик пайтида қўшин кўриги ўтказилиб, унда қурол-яроғ ва сафарга керакли анжомлар кўздан кечириларди. Кимнинг қурол-яроғи тайёр бўлмаса жазоланарди. Яхши жангчилар етарли таъминланмаган бўлса нафақа бериларди. Бошлиқлар эҳтиёж туғилганда фақат ва фақат ҳукмдорга мурожаат этишлари лозим бўлиб, аке ҳолда ўлим жазосига маҳкум этилардилар¹⁷.

Уларнинг қуроллари ўқ, камон (қўшимча бир неча камон ва ўқ тўла садоқ ҳам олишар, ўқлари ҳаддан зиёд ўткир бўлар эди), ойболта, найзадан иборат бўлиб, найза учига душман отлиқларини эгардан тортиб тушириш учун мўлжалланган махсус чангак ҳам ўрнатилар эди. Баъзи жангчилар темир чўқморга эга эдилар. Бундан ташқари ҳар бир жангчи ўзи билан ўқ учини ўткирлаш учун эгов, бигиз, игна, ип ва элак олиши шарт эди¹⁸. Яхши қуролланган жангчилар бироз эгик қилич тақишар, темир тасмали чарм дубулға, сараланган жангчилар эса темир дубулға кийишар эди. Отлиқ аскарлар қўшимча отларга эга бўлиб, енгил ва оғир отлиқ қўшинга бўлинар эдилар. Енгил отлиқлар қоровул (қўшиндан илгарироққа қўйиладиган соқчи пост) учун қўлланилиб, жангни бошлаб беришар, отлиқларга ва отларга камондан ўқ узиб, улар қаторини бузишар, бу билан оғир отлиқлар ҳаракатини енгиллаштириб беришар эди. Енгил отлиқлар чекинаётган душман қўшинларини таъқиб қилиш учун ҳам қўлланилар эди.

Мўғуллар уч ёшлик пайтларидан камондан ўқ узишни ўргана бошлашлари туфайли моҳир ўқчи бўлиб етишардилар. Кичик болаларга кичик камон ва ўқлар бериб, уларнинг ўсишлари давомида камон ва ўқ ҳажмини катталаштириб борар эдилар. Мудофаа қуроллари пишиқ ва қалин чармдан бўлиб, унга буқа ва бошқа териси қалин ҳайвонлар териси ишлатиларди. Улар отда юришга ҳам ёшлик чоғларидан ўргана бошлар эдилар.

Юришга кетаётган мўғуллар ўзлари билан қуролдан ташқари катта бўлмаган чодир ҳам олишлари керак эди. Ҳар бир жангчи иккитадан меш олар, улардан бири сув, иккинчиси эса қурут учун мўлжалланган эди. Қурут улар учун тез ҳаракат пайтида овқат ўрнини босар эди. Лекин шароит бўлган жойда улар ўзларининг кичик қозончаларида гўшт қайнатишар, қурут ёки бошқа овқат бўлмаганда отларининг қонини чиқариб ичишар, мана шу усул билан ўн кунлаб озиқланишлари мумкин эди.

Мўғуллар қалъаларни юнонлар ва римликлар қўллаган қондаларга амал қилиб қамал қилардилар. Махсус буйруқсиз душманни талон-тарож қилиш ўлим жазоси билан жазоланарди. Лекин ҳар бир жангчи тенг ўлжа олишга ҳақли бўлиб, хонга ўз улушидан маълум қисмини бож тариқасида бериши лозим эди. Мўғуллар ва уларга тобеъ кўчманчи қабилалар ҳарбий табақаларни ташкил этар эдилар. Қурол кўтаришга қодир ҳар бир киши жангчи бўла олар эди. Шунинг учун хоннинг ҳар бир фуқаросига хизматкор сифатида мўғуллардан фойдаланиш манъ этилган эди. Чингизхон учун қўшинларни таъминлаш ҳеч қандай қийинчилик туғдирмас эди. Унинг қўшинлари нафақат маош олмас, балки йилига от, қорамол ёки қўй (ҳар 100 тадан битта), намат ва ҳоказолар кўринишида солиқ тўлар эдилар. Урушда ёки овда бўлган жангчи солиқдан озод қилинмас, унинг ўрнига хотини ёки бошқа яқин кишиси солиқ тўлаб туришга мажбур эди¹⁹. Агар эр қонунни бажаришдан қочиб юрган бўлса, унинг хотинини соқчилар олиб кетиб, оила тўлаши лозим бўлган солиқни тўлашга мажбур қилардилар. Қўшиннинг орқасида борадиган аёллар эркаклар жангга кетганларида энг оғир ишларни қилишга мажбур эдилар²⁰. Тинчлик пайтларида жангчилар бекор юришларининг олдини олиш учун жамоатчилик ишларига жалб қилинар ва ҳафтасига бир маротаба хон юмушларини бажариш учун юборилардилар. Чингизхоннинг талаби бўйича, жангчилар тинчлик даврида аҳолига нисбатан беозор ва мулойим муносабатда бўлишлари, ҳеч кимни хафа қилмасликларни керак эди. Бошлиқлар ўзларига тобеъ кишилар эҳтиёжларига диққат билан аҳамият беришлари, кўчишлар эвида бўлиши, одамлар ва отлар кучлари сақланиши керак эди. Қуллардан бир кун, ўз лашкарбошлари фазилатларини таҳлил қила туриб, Чингизхон шундай деган эди: «Мен Исатойдан мардроқ одамни билмайман. У эга бўлган нодир фазилатларга бошқалар мансуб эмас. Энг қийин кўчишлар ҳам уни чарчата олмайди. У очликни ҳам, сувсизликни ҳам сезмайди ва ўз жангчиларини ҳам шу ишларга қодир деб ўйлайди. Мана шундай ўйлаши сабабли ҳам у бош қўмондонлик қила олмайди».

Чўлда кўпинча озиқ-овқат етишмаслиги туфайли Чингизхон овқат ўрнида ҳайвонларнинг қони ва ички аъзоларини ишлатишга буйруқ берарди²¹. У ҳар бир нарсани тоза деб эълон қилиб, бирор нарсани ҳаром дейишни манъ этарди. Март ойидан октябргача кийик, ёввойи эчки, ёввойи эшак (ёввойи от ва қулон бўлса керак), қуён ва турли паррандаларни ов қилиш манъ этиларди. Бунинг

сабаби, мана шу вақт орасида бу ҳайвонларнинг урчиш пайти бўлиб, шу билан бирга чорвадор халқларда ёз ойларда озиқ-овқатдан камчилик бўлмас эди. Юриш пайтларида эса ёввойи ҳайвонлар қўшинни озиқлантириш учун керак бўлиши мумкин эди.

Бирор киши вафот этган бўлса ҳеч кимнинг (тўғридан-тўғри авлодларидан ташқари) марҳум мол-мулкини эгаллаб олишга ҳаққи йўқ эди.

Чингизхон чўлда меҳмонга бўлган иззатни сақлашни қаттиқ туриб талаб қилар, бирор киши овқат тановвул қилаётган бўлса ёнидаги одамни албатта ўзига шерик бўлишга таклиф қилишни қонун билан мустаҳкамлаб қўйган эди. Ҳар бир киши таклиф қилинмасдан овқатланаётган одамга шерик бўла оларди. Бу қонун озиқ-овқат етишмаганда камбағаллар бойлар озиқ-овқатидан истеъмол қилишлари мумкин бўлсин учун татбиқ этилган бўлса керак (бу урф-одат қозоқларда ҳозирда ҳам сақланиб қолган).

Мўғуллар хитойлар сингари боқишга қурблари етганча хотин ва чўри (никоҳсиз хотин) ушлаб туришлари мумкин эди. Улардан бўлган фарзандларнинг ҳаммаси қонуний ҳисобланарди²². Хотинлар орасидан энг катта (бош) хотин тайинланарди. Оилалар орасидаги дўстликни сақлаб туриш учун ҳатто ўлган фарзандларининг ҳам никоҳ маросимини ўтказишарди. Бу маросим тириклар ўртасида бўлган никоҳ каби иззатланарди. Айтишларича, Чингизхон буйруғига кўра, йил бошида қабила бошлиқлари ёки туманбегилар ҳар бир қабиладаги мингга ўтовдан битта энг гўзал ва эътиборли қизни хонга тортиқ қилишар, бу қизлар хоннинг ўзига ёки ўғилларига хотинликка ёки ҳарамга олинар эдилар. Шу тадбир билан Чингизхон турли қабилалар билан қариндош тутинар эди (бу тадбир қабилаларнинг унга бўлган муносабатини билиш учун қўлланилган бўлса ҳам эҳтимол).

Йил бошида у ўз олдига асосий бошлиқларни тўплаб, уларга буйруқлар берар, бўлажак режалар ҳақида уларнинг фикр-мулоҳазаларини ўрганар эди. Унинг ҳокимияти кенгайиб бориши билан алоқани тезлатиш ниятида у почта (ём) хизматини жорий этди. Угадай даврида Елу Чусой таклифига биноан почта станцияларидаги ўзбошимчаликларни бартараф этиш учун бекатларда ким қанча от олиши ва нималарни талаб қилиши мумкинлиги ҳақида махсус кўрсатмалар ишлаб чиқилди. Бекатлар орасидаги масофа бир кунлик йўлга тенг эди. Уларни таъминлаш учун маълум миқдорда пул ажратиларди²³.

Юқоридаги қарорлар кўпроқ Чингизхон бўйсундириш-

га эришган кўчманчи қабилаларга тааллуқли бўлиб, қўнимсиз, жангария ва ўзбошимчаликка мойил чорвадор қабилаларни сиёсий жиҳатдан бирлаштиришга қаратилган эди. Чингизхон бу қарорларни чиқариб, улар фақатгина назария бўлиб қолмасдан балки амалда қўлланилиши учун ҳам ҳаракат қилди ва бошқаларни бу қарорларни бажаришга мажбур қила олди. У бунга қаттиқ чоралар кўриш ва одамларни тўғри танлай билиш йўли билан амалга оширди. Чингизхоннинг айтишича, ўзининг давлат шохсупасининг юқори поғоналарига кўтарилишининг бош сабаби—одамларни тўғри танлаш ва жой-жойига қўя олиш қобилиятида эди. У ўз меросхўрларига асосий диққатни бошлиқлар ва бошқа мансабларга тайинланиши керак бўлган одамларни тўғри баҳолай олишга қаратишни, агарда улар бошқариш учун ўзларига муносиб ва лаёқатли одамларни танлай олсалар унинг салтанати минг йиллар ҳукм суриши мумкинлигини алоҳида уқтирар эди. Чингизхоннинг айтишича, у раҳбарлик лавозимларини одамларнинг иқтидорига қараб бўлиб беради: жасур ва ақлли одамга қўшинга бошчилик қилишни, серғайрат ва тадбиркор одамларга юк ортилган араваларни бошқаришни, боқибегам одамларга чорвага қарашни топширади. Унбошиликни қойилмақом қилиб бажара оладиган одамга мингбошиликни ҳам ишониб топширса бўлади, дерди. У мўғуллардан ўз ўғилларини моҳирона от миннишга, ўқ отишга, кураш тушишга, қурол билан муомала қилишга ўргатишларини талаб қилар, зеро фарзандлар юқори мансабларга қариндош-уруғчилик йўли билан эмас, балки ўз меҳнатлари билан эришишга умид қилишлари мумкинлигини уқтирарди.

Биз Чингизхон ҳокимияти тузилишини яхши билмаймиз. Бошқаришнинг асосий қисмларини у ўз ўғилларига топшириб қўйган эди. Жўчи Чингизхоннинг шахсий молмулкига бошчилик қилар, Чигатой эса адлия бўлими ҳамда илтимосномаларни эшитиш ва қабул қилишга жавоб беради. Чигатойнинг қатъиятлилиги ва ўз вазифаларини аниқ ҳамда пухта бажаришга одатланганлигини билган Чингизхон унга ўз қарорларининг бажарилишини назорат қилиб туришни ҳам топширган эди. Угадайга молиявий ишлар, Тулуйга эса ҳарбий қисмни назорат қилиш юклатилган эди. Аммо қабилаларга ва қўшиннинг турли қисмларига бошчилик қилиш учун Чингизхон махсус бошлиқлар тайинлаган эди. Уларнинг ва умуман мўғуллар олий раҳбарларининг ҳақ-ҳуқуқлари бизга маълум эмас, лекин улар чекланган бўлиши керак, чунки масалан, мўғул лашкарбўшилари ўз қабилаларида фақатгина мингбошигача

Булган лавозимдан юқори лавозимни бера олмас эдилар. Мўғулларнинг бизнинг даврда армия штаби таркибига кирувчи лавозимларидан қуйидагилари маълум:

1) *Юртчи* — бош штабга тегишли офицерлар тури. Уларнинг (юртчиларнинг) бош қўмондони генерал-квартирмейстер мансабига тўғри келади. Бу мансабдорларнинг асосий вазифаси ёзги ва қишки кўчиб юриш ерларини таъминлаш, уруш ёки ов пайтидаги қўшин ҳаракати чоғида ўрдугоҳларни белгилаш, хоннинг ҳамда қўшин асосий қўмондонларининг қароргоҳлари жойлашиши лозим бўлган ерларни ва умуман бошқа қўшинлар ўтовларини жойлаштириш ерини аниқлаш эдики, бунинг учун махсус қондалар жорий қилинганлиги шубҳасиздир. Бутун ўрдугоҳнинг жойлашиши хон ўтовининг жойлашишига қараб белгиланарди. Хон ўтовларининг ўнг томонида ҳокимлар, амирлар ва қўшин бошлиқларининг ўтовлари жойлашар, чап тарафда эса вазирлар, тўралар ва девон ёки кенгаш ҳайъати аъзоларининг ўтовлари жойлашар эди. Турк қабиласига мансуб катта амалдорлар ўз қароргоҳларини амирлар оромгоҳлари орасига, эронликлар эса вазирлар қароргоҳлари орасига ўрнатар эдилар²⁴. Котиблар, қозилар ва муҳим диний амалдорлар хон ўтови қаршисида жойлашар эдилар. Чўл ва сувсиз ерлар бўйлаб юриш чоғида юртчилар юриш учун қанча озиқ-овқат ва сув кераклигини аниқлашлари, умуман йўл давомида қаерда ичимлик сув ва ем-хашак борлигини билишлари керак эди. Утроқ аҳоли яшайдиган ерларда дон экинларини лашкарлар пайхон қилмаслиги учун улар ўрдугоҳларни экин майдонларидан анча узоқда жойлаштиришлари керак эди.

2) *Тавачи* — туякашлар. Улар асосан қўшин орқасидан бораётган юкчи туяларни назорат қилган бўлишлари керак*.

3) *Бўларғувчи* (ёки *Бўлонғозилар*) — улар махсус аскарлар гуруҳига эга бўлиб, асосий вазифаси — ўрдугоҳдан қўзғалган пайтда ўтовларни айланиб, одамлар, буюмлар, қорамол, қуллар ва бошқа нарсалар қолиб кетган-кетмаганлигини назорат қилиш, эсдан чиқарилган нарсаларни эгаларига қайтариш эди. Уларнинг қароргоҳи ўрдугоҳ жойлашган ернинг энг баланд қисмига жойлашар, махсус белгига эга бўлишар, буюм йўқотганлар кўплаб ўтовлар

* Муаллиф бу ўринда янглишган. Аслида «тавачи» бўлиши керак. Тавачилар — жойларга лашкар тўплаш учун юбориладиган амалдорлар бўлиб, улар катта ваколатларга эга бўлганлар. Бу ҳақда қаранг: А. Ю. Якубовский. «Олтин Урданинг юксалиши ва таназуули.» (муҳарр.).

ичидан уларнинг қароргоҳини мана шу белгига қараб топа олар эдилар. Йўқотган буюмини қайтариб олиш учун унинг эгаси бўларғувчининг олдига келиб буюмининг белгиларини айтиб бергач уни қайтариб олар, аммо бунинг учун маълум миқдорда пул тўлаши шарт эди. Йўқотилган от, туя, ўргатилган лочин, қурол ва бошқа нарсаларни топиб олганлар унинг эгасини билмасалар бўларғувчига келтириб беришлари лозим бўлиб, акс ҳолда ўғри деб эълон қилинардилар. Девон аъзолари эгасига қайтариб берилган нарсалар учун тушган пул миқдори ҳақидаги ҳисобларни текшириб турардилар.

4) *Баковул* — қўшинга маош бериш, ўлжани сақлаш ва тўғри тақсимлаш билан шуғуullanарди. У қўлга киритилган ўлжаларга ўз муҳрини қўярди.

5) *Торғувчи* — (ёки *Жорғувчи*) — қўшин муҳрини сақловчи ҳамда қози. У қўшиндаги турли мансабдорлар орасида бўладиган можароларни ҳал қиларди.

6) *Ясовуллар* — уларнинг вазифаси, афтидан, қўшин мансабдорларига маросим, кўрик, ов ва ўрдугоҳдан чиқиш пайтларида эгаллашлари лозим бўлган жойларини кўрсатишдан иборат эди. Хаммернинг айтишича, катта ясовул армия генерал-интенданти вазифасини ҳам ўтарди.

Албатта, бошқаришнинг турли соҳалари, масалан одамлар сонини ҳисоблаш, почта хизматини юритиш, юришлар вақтида яраланганлар ва касалларга қараш ва шу кабилар бўйича ҳам бошқа амалдорлар бўлган бўлиши керак. Бойқолдан ғарбдаги ўрмонларда яшовчи теленгут, орасут ва гештим қабилалари ўша пайтларда гиёҳларнинг хосиятларини билишлари ва моҳир табибликлари билан машҳур эдилар. Балки улар юришлар чоғида табиблик қилишгандир.

Мўгулларнинг давлат унвонлари ва мансабларидан қуйидагилари бизга маълум: Хитойда қабул қилинганидек, ҳукмрон хонга қариндошлик даражасига қараб синфларга ажратилган улуг, ўрта ва кичик ҳокимлар; ўлка ҳокимлари, саркардалар, тўралар, шаҳар ва вилоят ҳокимлари, доруғалар, олий ёки куйи ҳарбий ҳокимлар (қўшинларнинг катта ёки кичик қисмларига бошчилик қилувчилар бўлса керак), низомчилар (қонунларнинг бажарилишини назорат қилувчилар) ва ҳоказо.

Чингизхон ўз авлодларига уруш олиб бориш, таслим этилган халқлар билан муомала қилиш ва босиб олинган ерларда қандай сиёсат юритиш ҳақида тузук қолдириб кетган. Бу қондалар бизгача етиб келмаган, лекин замонавий Шарқ ва Европа ёзувчилари келтирган парчалардан

ҳамда мўғуллар истилолари тарихидан бу қондалар ҳақида маълум тушунчага эга бўлиш мумкин.

Уруш бошлашдан аввал Чингизхон ҳужум қилмоқчи бўлган давлатининг ички ҳолати ва унинг ҳарбий воситалари ҳақида аниқ маълумотлар тўплар, у ердаги ҳокимиятдан норози кишилар билан махфий алоқалар ўрнатиб, уларга яхши ўлжалар ва катта лавозимлар ваъда қилиб, ўз хизматиغا олишга ҳаракат қилар эди. Қудратли бўлиб олгач, дунёни босиб олишни режалаштирган Чингизхон уруш бошлаш учун ҳар доим ҳам дурустроқ баҳоналар қидириб ўтирмасди.

Одатда, ҳужум олдидан у ўша давлат ҳукмдорига иродаси суэт кишиларни кўрқувга солувчи ва ўзининг хурофий асрини яхши билишни кўрсатувчи жумлалардан иборат қисқагина номаси орқали бўйсунитишни таклиф қиларди. Масалан, Мўғул ҳукмдорига ёзган хатида у шундай деган эди: «Тангрим менга ва менинг фарзандларимга бутун Ер юзини ҳукмронлик қилиш учун берди. Кимки менга бўйсунса ҳаётини, бойликларини, ҳокимияти ва оиласини сақлаб қолади. Аммо, кимки қулоқ солмай, қаршилиқ қилса, у нима кунларга тушишини ёлғиз Худо билади. Агар сен бўйсуниб менинг қўшинларимни ўз ерларингдан ўтказиб юборсанг, мен сенга дўст бўламан, акс ҳолда менинг кўп сонли лашкарларим етиб келганидан сўнг сенинг давлатинг ва бойликларинг нима бўлишини мен айта олмайман». Ўзининг ўлпон тўлашга розилигини билдирган ҳукмдор гаровга одамлар беришга, халқни ҳисобдан ўтказишга, вилоятларни бошқариш учун мўғул мансабдорларини қабул қилишга, ер маҳсулотларининг ўндан бир қисминини беришга, ҳар ўн кишидан бирини аскарликка беришга ва ҳар 100 бош молдан биттасини беришга мажбур эди.

Юришга қурултойда қарор қилингандан сўнг-киришлар эди. Қурултойда қўшинни йиғиш учун зарур бўлган барча тadbирлар, ҳар ўнликдан қанчадан киши кераклиги, қўшиннинг йиғилиш вақти ва жойи ҳал қилинарди.

100 000 отликдан иборат қўшин ҳаракат бошлашидан аввал лашкарни кўққисдан бўладиган ҳужумлардан асраш учун икки кунлик йўлга қоровуллар (илғор қисм), шунингдек орқа томонга ва ён томонларга тегишли қисмлар юбориларди. Марко Полонинг айтишича, қўшин ҳаракати пайтида ҳар бир жангчига ўртача 18 тадан қўшимча отлар олинарди (бунинг сабаби ҳаракат тезлигини сусайтирмаслик бўлиб, чарчаган отларни тезлик билан янгиларига алмаштириш эди). Чарчаб ҳолдан тойган отларни қўшин орқасига юборар эдилар.

Чингизхон урушни турли ерлардан бостириб кириш

билан бошлаб, бу билан душманга ўз кучларини бир жойга тўплашга йўл қўймас ва уларни бўлинишга мажбур этарди. Агар у қаршиликка учрамаса, унда давлат ичкарисига кира бориб, уни талон-тарож қилар, подани қўлга киритар, аҳолини қирар, қўшинининг бир қисми эса қалъа ва қўрғонлар ҳимоячи аскарлари (горнизон) нинг ҳаракатини кузатиб турар эди. Илғор ва ён тарафдаги қисмлар талон-тарожда қатнашмас, уларнинг вазифаси душман ҳаракатини кузатиб туриб, қўшинни қўққисдан бўладиган ҳужумдан эҳтиёт қилиш эди.

Мустаҳкам шаҳарни қамал қилишдан аввал у озиқ-овқат етказиб бериши мумкин бўлган шаҳар атрофини хонавайрон қиларди. Кейин эса ҳимоячи аскарларни ҳам-ла пайтида пистирмага туширишга ёки жангга тортишга, уларнинг бир қисмини қириб ташлаб, ҳимояни кучсизлан-тиришга ҳаракат қиларди. Мўғуллар кейин шаҳарни шох девор ёки тупроқ девор билан ўраб олардилар. Асирлар ва маҳаллий халқ қамал ишларини бажарар, мўғуллар доимо ўз кучларини сақлашга ҳаракат қилганлари ҳамда кўчманчи халқ бўлганлари туфайли қамал пайтида муваф-фақиятли ҳаракат қила олмаганликлари сабабли ўтроқ кишилардан ва асирлардан фойдаланишар, уларнинг ор-тидан кузатиб бориб, ҳужум ва жанг қилишга мажбур қи-лишар эди. Кимки қочишга уринса ўлдириларди. Қалъа-ни қамал қилишдан аввал атроф жойлар ҳокимларига ўз фуқаролари билан белгиланган ҳарбий қурооллар ёки бош-қа воситаларни олиб қамал қилиш учун етиб келишларини буюрардилар. Қулоқ солмаганлар ўлдириларди. Тўхтовсиз ҳужумлар билан ҳимоячиларни (гарнизонни) толиқтириш йўли билан қалъани топширишни тезлатар эдилар. Чин-гизхон Хитой ва Эрондан келтирилган моҳир муҳандислар ёрдамида ҳарбий машиналар қурдирган эди. Сув ва олов шаҳарларни вайрон қилишда баб-барвар хизмат қиларди. Мўғуллар нефтдан, грегориан (юнон) оловидан, оловли ўқдан (ракета бўлса керак) фойдаланишни билишар, улар ёрдамида иншоотларга ўт қўйишар, сув тошқинлари уюш-тиришар, ҳандақлар қазиб, ер ости йўллари қуришар эди. Шаҳар зовурлари олдига ўрнатилган ҳарбий машиналар-ни-шох-шаббалар билан ўраб беркитишар, деворларни манжаниқ (катапульта) ёрдамида ирғитиладиган тошлар билан бузишар, қалъа деворига чиқишни ёнгиллаштириш учун унинг тагига тупроқ ва тош ташлашар, зовурларни ҳарбий машиналардан ирғитиладиган тупроқ тўлдирилган қоплар билан тўлдириларди. Баъзида улар сохта чеки-ниш уюштиришар, гарнизон алданганда тўсатдан ҳужум қилиб, шаҳар ичкарисига киришга муваффақ бўлардилар.

Бошланган қамални жуда кам ҳолларда тўхтатишар, шаҳар ёки қалъани асосан очлик ёки бошқа йўл билан таслим бўлишга мажбур этардилар. Кучли шаҳарни қўлга кириштириш учун маккорликлар ишлатишар, ваъдалар ва ёлғонларни куқоқ қилишар, ҳар қандай йўл билан шаҳарни эгаллашга ҳаракат қилишарди. Чунки ўзлари ортларида гарнизонлар қолдиришмас ва шу туфайли ўзларини безовта қилувчи бирон-бир кучни қўймасликлари лозим эди.

Душман қўшинлари яқинлашиб келаётгани ҳақида хабар келиши билан қамал, талон-тарож, мол ўтлатиш ва ҳоказолар учун тарқаб кетган қисмлар тезлик билан тўпланишар, бу иш отлик аскарлардан иборат, ажойиб қўшинлардан ташкил топган, разведка ва қоровуллик хизмати яхши йўлга қўйилган қўшин учун қийин эмасди. Мўғуллар душманни қириб ташлаш учун мардликдан кўра айёрлик ишлатишни маъқул кўрардилар. Улар қўққисдан ҳужум қилиш ва пистирма қўйишдан кўп фойдаланардилар. Агар душман қўшини уларникидан кўпроқ ва кучлироқ бўлса, чекинишар, уларни ажратиш йўлини қидиришарди. Жангларда душманни ўраб олишга ҳаракат қилишар эди. Агар кучли қаршиликка учрасалар, худди чекинаётган бўлиб, душманни ичкарига, ўз қўшинлари томонга ўтказиб юборишар, шу пайтнинг ўзида унга камондан беҳисоб ўқ узишар, бу билан душманга катта талафот етказсалар ёки уни тўзатиб юборсалар, у ҳолда дарҳол ҳужумга ўтиб, уни қириб ташлар эдилар. Сохта чекиниш пайтида енгил қуролланганликлари ва қўшимча отларга эга бўлганликлари сабабли, душман отлик аскарларини толиқтиришар, шунда тезлик билан янги отларга миниб, душманга ҳамла қилишар ёки ён қанотларга ёйилиб уни ўраб олишар эди. Улар ҳужумни узокдан, от чоптириб келаётган чоғларида камондан ўқ отиш билан бошлаб, душманга яқинлашганда қилч ва найзаларни ишга солишар ва жангни ниҳоясига етказар эдилар.

Қўшинларининг қисмлари турли сигналлардан фойдаланиб, катта тезлик ва енгиллик билан моҳир ҳаракатлар (маневрлар) қилишар эди. Бошлиқлар қўшин орқасида туриб жангнинг боришини кузатишар, турли белгилар воситасида буйруқлар берар эдилар. Улжани ўзбошимчалик билан қўлга киритишга кетган жангчиларни ўлимга ҳукм қилардилар.

Чингизхон ўз юришларини асосан кузда от ва туялар яхши ҳолатда бўлган пайтда бошлар эди. Мўғуллар ўз юришлари давомида ҳар йили ўз от ва туяларининг аҳволини яхшилаш учун жазирама ёз пайтларида дам олардилар. Лекин ўз қўнимгоҳларига жойлашиш ёки кўчиш ол-

дидаи бехатар яшаш учун мамлакатнинг жуда катта қисмини вайрон қилншар, кейин эса асирлар ва асиралар хизматидан фойдаланиб маишат қилар эдилар.

Давлатни хонавайрон қилиш, унинг қурол кўтаришга лаёқатли аҳолисини қириб ташлаш мўғуллар ҳарбий системасининг асосий қоидаларидан бири эди. Чингизхон ўз қарорларида таслим бўлмаган ва бош кўтарганларни ўлдиришни буюрган эди. Мўғуллар қонунига кўра мағлуб бўлганларнинг оилалари ва мол-мулклари ғолибларнинг шахсий мулкига айланар эди. Аҳоли сонни кўп бўлган давлатларда мўғуллар тирик қолдиришни истамаганларни ёки аввал ўз ҳамюртларига қарши қўлланганларни уларга бўлган зарурат йўқолгач қириб ташлардилар.

Жангларда ва қамал пайтларида асирлар кучидан фойдаланиш, таслим бўлган халқлардан қўшинга аскар олишнинг мажбурий бўлиши, ўлжани қўлга киритишга ўч бўлган бошқа кўчманчи халқларнинг уларга қўшилиши, уруш пайтида биринчи навбатда иттифоқчилар жангчиларини жангга киритиш ва ўз жангчиларини резервда ушлаб туриш — мана шуларнинг ҳаммаси тўхтовсиз урушлар олиб боргани билан мўғуллар сонининг камайишига эмас, балки, ақсинча кўпайиб боришига олиб келди. Абулғозийнинг айтишича, Чингизхон отаси ўлган пайтда 40 000 та оилага эга бўлган бўлса, ўлиmidан кейин эса ўғилларига мўғул жангчиларнинг ўзидан 120 мингини қолдириб кетди.

Мўғулларнинг ҳарбий юриш пайтидаги асосий таоми қуритилган гўшт, қурут, тарик ва ундан иборат эди. Озиқ-овқат етишмаганда қўшимча олинган отлар ва туяларни сўйишар, ҳаром ўлган молларни ҳам истеъмол қилаверардилар. Ўзларига тобеъ ерлардан кета туриб, қўшин ўтиши керак бўлган ерларга олдиндан бўлинмалар юборишар, улар ўз навбатида йўлда учрайдиган ўт-ўланларни қўриқлашар, йўл бўйида жойлашиб олган қўшин ва қўнимгоҳларини бошқа ерга кўчириш, йўлларни, кўприкларни тузатиш, кечувни ташкил қилиш ва бошқа ишлар учун жавоб берардилар. Мўлжалланган йўл бўйида яшовчи аҳолини қўшин учун нон ва шароб олиб келишга мажбур этардилар. Ҳудудгоҳларга жойлашишда душман томондан хавф сезсалар хандақлар қазиб жойлашардилар. Жанг пайтида қисмлар бўйича бир неча қаторларга жойлашишар, бунда олдинги қаторларда иттифоқчилар қўшинлари туришар, мўғуллар эса резервда бўлар эдилар.

Чингизхоннинг ҳарбий қоидаларидан бири — душманни мағлуб этмасдан ёки кучсизлантирмасдан аввал тинчлик шартномасини тузмаслик эди. Жаҳонга ҳоким бўлиш фикри туғилгач, балки у мана шу қоида билан авлодла-

рини ўзи бошлаган ишни давом эттиришга жалб этмоқчи бўлгандир. Бироқ, бу мақсаддан қатъи назар Чингизхоннинг мазкур қондаси мўғулларнинг кўчманчи ҳаёт хусусиятларига асосланган эканлигини кўрамиз.

Чингизхон ов қилишни уруш мактаби деб атар ва ўз авлодларига овни ҳукмдор учун лойиқ машғулот деб ҳисоблашни маслаҳат берган эди. Унинг учун ов қилиш маневр тури ҳисобланиб, қиш бошида ўтказиларди. Аввало ҳайвонлар уяларини аниқлаш учун одамлар юборилар, кейин эса атрофдаги қабилалардан ҳайвонларни белгилаган жойга ҳайдаб бориш учун ўнликлардан кишилар ажратиларди. Баъзида ҳайвонлар жуда узоқ масофаларга ҳайдаб бориларди. Қўшинлар ўнг қанот, марказ ва сўл қанотга бўлинган бўлиб, уларни ўз хотинлари ва чўриларини бирга олган бошлиқлар бошқарардилар. Ҳаракат пайтида бошлиқлар хонга ҳайвонлар ҳайдаб келтирилган жойлар ва уларнинг миқдори ҳақида хабар берардилар. Доира айланасига бир неча чақиримни ташкил этгунча секин-аста торайтириб бориларди. Жангчилар шу қадар зичлашар эдиларки, улар бир-бирларига тегиб турар эдилар. Ҳайвонларни ҳайдаб бориладиган жой арқонларга тортилган наमतлар билан ўраб олинарди. Ҳайвоннинг чиқиб кетишига йўл қўйган жангчиларни бўшангликлари учун қаттиқ жазоладилар. Хон даврага ўз хотинлари ва аъёнлари билан кириб, ҳайвонни биринчи бўлиб ўлдирар эди. Кейин эса доирадан ташқаридаги тепаликка жойлашиб, ҳокимлар, аъёнлар, лашкарбошилар, кичик бошлиқлар ва оддий жангчиларнинг ов қилишини кузатиб турарди. Бу томоша бир неча кун давом этиши мумкин эди. Ниҳоят доира ичида озгина ҳайвонлар қолганидан сўнг хон олдига қариялар келиб, қолган ҳайвонларни ўлдирмасликни, улар кейинги ов пайтигача кўпайишлари учун уларни қўйиб юборишларини сўрардилар. Овдан сўнг ўлдирилган ҳайвонларни бўлишиб олардилар. Саккиз кун давомнда вақтичоғлик қилгач, қўшинлар яна ўз жойларига қайтар эдилар. Чингизхон қўшинлари уруш пайтларида одамларни деярли шундай овлар эдилар.

Чингизхон ва мўғуллар кўчманчи халқ бўлганликлари туфайли ҳамда ўз қўшинлари бўлмиш хитойликлар сизгари, у қадар диндор эмасдилар ва турли динларга умуман бепарво муносабатда бўлардилар. Бунга боғлиқ бўлмаган ҳолда, Чингизхоннинг сиёсий қондаларида динга бўлган муносабат давр руҳи билан боғланган эди. У салб юришлари, христианларнинг мусулмонлар билан буюк урушлари даврида яшаган, уларнинг ҳам, буларнинг ҳам мутаассиблигини, бир диннинг ўзидаги мазҳаблар ўртасида

бўладиган келишмовчиликларни, шиалар ва суннийлар ўртасидаги ўзаро нафратни яхши билар ва моҳир сиёсатчи бўлгани туфайли бошқа динга мансуб кишилар ориятига тегмаслик учун ҳеч қайси динга ўз муносабатини билдирмас, дунёга ҳоким бўлишни мақсад қилганидан сўнг ҳамма динларга хайрихоҳлик қила бошлаган эди. Чингизхон руҳонийларнинг одамларга таъсирини яхши билгани учун уларга хайрихоҳлик қилар эди. Унинг Хоразм султони билан олиб борган уруши давридаги воқеалардан у руҳонийларни қанчалик ўзига боғлаб олганини кўриш мумкин. У ўз фуқароларига бирон-бир мазҳабга эргашишни таъқиқлаб, ўзи ҳам ҳеч қандай динга амал қилмаганининг ва ҳеч бир дин ёки мазҳабни бошқаларидан устун қўймасликка уринганининг сабаби мана шунда. Қадриятлар ва маълумотлар келтирган ҳар қандай киши қайси динга мансублигидан қатъи назар унинг саройига йўл топа оларди. Унинг диний ва сиёсий ишларга қаратилган ва ўз ворисларига мўлжалланган қарорларидан бизга қуйидагилари етиб келган:

1. Осмон ва Ерни яратувчи, ҳаёт ва ўлим, бойлик ва камбағаллик берувчи, ибодатларимизни қабул қиладиган ёки қилмайдиган ягона Худони тан олиш. Дин эркинлигини ўрнатиш, фақат Худонинг ягоналиги тан олинса бас;

2. Ислон дини бошлиқлари, қаландарлар, қорилар, дарвешлар, сўфилар, ювғувчилар, зоҳидлар, гадойлар, қозилар, табиблар солиқ тўлашдан, оғир ишлардан ва жамоат ишларидан озод этиладилар²⁵;

3. Қурултойда ҳокимлар, лашкарбошилар ва бошқалар томонидан сайланмасдан ўзини хон деб эълон қилган киши ўлим жазоси билан жазоланади. Танланаётган хон Чингизхон оиласидаги энг билимдон, ўқимишли ва лаёқатли киши бўлиши керак. Агар уни давлат қонунлари билан ҳисоблашмагани учун тахтдан олсалар, унда уни дарҳол ўз қариндошлари ва атрофидаги яқин кишилари билан қалъага қамаш даркор. Ойла аъзоларини қамаш кераклигининг сабаби — улар бахтсизлик аломати бўлиб, қасос олиш учун ҳаракат қилишлари мумкин. Тахтдан олиб ташланган хон ва унинг бахтсизлигига шерик бўлганларни ҳамма керакли нарсалар билан таъминлаб туриш керак. Лекин ҳеч ким бу давлат жиноятчилари билан алоқа қилишлари керак эмас.

Мўғулларда тахтга Чингизхон ворислари ва авлодлари эгаллик қилар эдилар. Хон ўлгач аъёнлар (Эронда етти асосий қабиладан) мотам белгиси бўлган оқ кўйлак кийиб бош вазир ҳузурида тўпланишар эди. Хон сайлангандан кейин маълум тоат-ибодатдан сўнг янги хонни сарой ёки

чодир ўртасидаги қора кигизга ўтказишар ва: «Бошингни кўтариб, қуёшга қара. Сен сояси бўлган абадий Яратувчини билиб ол, ўз ҳокимлигинг даврида осмонда ердагига қараганда янада баландроқда бўлиш учун унинг илоҳий иродасига амал қил. Агар сен бу хоҳишга қарши борсанг, бу дунёда қаттиқ жазога дучор бўласан, ҳамма бойликларингдан сенда фақатгина мана шу ўтирган кигизинг қолади», дер эдилар. Шунда хон улардан: «Менинг буйруқларимни бажарасизларми, мен юборган ерга борасизларми, мен чақирганимда етиб келасизларми, мен буюрган одамни ўлдирасизларми?» деб улардан сўрарди. Тасдиқ жавобини олгач, хон ниҳоят шундай дерди: «Ҳозирдан эътиборан менинг сўзим сизларга қилич бўлсин». Шундан сўнг мулозимлар уни кигизда кўтариб, унда тебратишар, халққа кўрсатишар, кейин эса тахтга ўтқазар эдилар. Бу маросим сўнггида мотам тутаётганлар мотам либосларини ечиб, қизил кўйлак кийишар, бошларини эса жиғалар билан безашар эди. Қози ёки шаҳар ҳокими хон ва малика бошига тож кийдирар, маликага ҳам хонга кўрсатилгандек иззат кўрсатиларди. Сўнгра аъёнлар, вилоят ҳокимлари, қўшин бошлиқлари хонни табриклаб, унга уч мартаба таъзим қилишар ва унинг оёқларини ўпишар эди. Хон сайлаш каби чуқур ўрнашиб қолган одат мўғул давлатининг бесаранжомлигига, ўзаро урушларга ва салтанатнинг қулашига олиб келди. Чингизхон ўлиmidан олдин ўз ўрнига Угадайни тайинлаганда мана шу урф-одатни йўқотмоқчи бўлган бўлиши эҳтимол;

4. Чингизхон ўзининг ворислари дабдабали ва узундан-узоқ унвонларни қабул қилмасликларини, хон исми билангина чекланишларини, ўз фуқаролари хонга фақат исминини айтибгина мурожаат қилишларини тилаган эди. Бу билан у ўз авлодларини хушомад заҳаридан эҳтиёт қилмоқчи бўлган бўлса керак. Дабдабали унвонлар қудратни оширмасдан, фақатгина кибр ва манманлик уйғотади. Узига «Худонинг ердаги сояси» унвонини олган Хоразм султони салтанатининг емирилиши бунга далилдир. Бироқ Чингизхон авлодлари, айниқса Эрондагилари унинг бу маслаҳатига қулоқ солмадилар;

5. Мўғуллар ўз ёзувларига эга бўлмаганликлари туфайли Чингизхон уйғур алифбосини ўзлаштиришга қарор қилиб, Есо ёки Улуғ Есо деб аталувчи ўзининг қонунларини мўғул тилида ёзишлари учун бир неча мўғул болага янги ёзувни ўрганишни буюрди. Пўлат тахтага битилган мана шу қонунларнинг бир нусхаси давлат хазинасида сақланарди. Янги хон тахтига ўтираётганида ёки муҳим ишлар пайтида ҳокимлар йиғилишиб, Есонини олиб келишни

буюришар ва унга қараб ишни ҳал қилишар эди (бу ҳол Эронда узоқ вақт давом этган).

-Унинг қонунларида, шунингдек, лашкарбошилар учун урушни олиб бориш, қалъаларни қамал қилиб, қўлга киритиш қоидалари ва шу қабила ҳам айтилган эди. Чингизхон қонунларини унинг авлодлари узоқ вақт давомида ислом динидаги халқлар Қуръонни қандай эъзозласалар шундай эъзозлаб келдилар. Қўплаб хонлар мана шу қонунларни мусулмонлар Қуръон ўқиганлари сингари белгиланган кунларда ўзларининг иштирокларида фуқароларига ўқитишар эди²⁶.

Гарчи Чингизхон ерларининг бепоёнлиги ва тезлик билан босиб олинганлиги унинг кўчманчи халқлардан тузган мунгазам тартибли қўшинларининг устунлигини, уларга жанговар руҳ бера олганини исботласада, гарчи у кўчманчиларга ёнпасига ҳарбий солиқ солган бўлиб, уларнинг болаларини ёшлигиданоқ қурол-яроғ билан муомала қилишга ўргатишга мажбур қилган бўлсада (отда юришни айтмасам ҳам бўлади, чунки кўчманчиларнинг болалари уч ёшлик пайтлариданоқ отда юришни ўрганиб оладилар), гарчи у ўз лашкарбошиларига уруш олиб бориш, жангларда ғалаба қозониш ва қалъаларни қўлга киритиш учун яхши қоидалар берган бўлсада ва гарчи бу снёсий қоидалар унинг авлодлари томонидан у барпо этган буюк империянинг сақланиши ва юксалтириб борилиши учун мўлжалланган бўлсада, уларнинг асосида емирилиш куртаклари бор эди. Чингизхоннинг айтишича, у ўз муваффақиятларига муносиб ёрдамчилар танлай билиш маҳорати туфайли эришган бўлиб, агар унинг авлодлари ҳам бошқариш ва қўшинга бошчилик қилиш учун муносиб одамларни танлай билсалар, унинг салтанати минг йиллар ҳукм суриши мумкин эди. Чингизхон буни доимо ўз авлодларига ўқитирар эди. Унинг яна бир қондаси ёки маслаҳати — хонликка ўз авлодларидан энг билимдон ва лаёқатли кишини кўтариш эди. Бу маслаҳатларни бериш осон, лекин тажриба кўрсатганидек уларни амалда бажариш жуда мушкул эди. Лаёқатли, бошқариш ва уруш олиб бориш учун фойдали бўлган одамларни фақат ўзи шундай хусусиятларга эга бўлган одамгина танлай олардики, қўшинга бошчилик қилиш ва халқни бошқариш учун керак бўлган бундай одамларни ёшлик чоғида қўл қийинчиликлар кўрган, тақдир синовлари ва бевафоликларини бошидан кечирган, олдиндан кўра билиш фазилатига эга бўлган Чингизхон каби одамларгина танлай олиши мумкин эди. Аммо буюк ҳукмдорларнинг фарзандларини гўдаклигиданоқ лаганбардорлик, сертакаллуфлик, хушомадгўйлик, кейинроқ эса тил-

ёғламалик, фитна, иккиюзламачилик ва муғомбирлик ўраб олган бўлиб, бўлажак тахт вориси ёки даъвогарига унинг мажбуриятлари ҳақида бузилган тушунчалар беришар, ундан ҳақиқий ҳолатни беркитиб, айёр, ўз манфаатини кўзлаб иш қилувчилар шаҳзодалар ённдан ҳалол ва ишбилармон кишиларни узоқлаштиришар, ўзларининг шахсий, фаразгүй ниятларини амалга ошириш йўлида улардан қурол сифатида фойдаланар эдилар. Шу одамларнинг ўзини ўлдириш ёки афв этиш, кўтариш ва бойитиш, таҳқирлаш ва хонавайрон қилиш учун чексиз ҳуқуқ оладиган хонни сайлаш пайтида қурултой ёки кенгаш аъзолари Чингизхон қондаларига амал қилиб энг лаёқатли ва билимдон одамни хон этиб сайлай олармидилар? Уларнинг шахсий манфаатлари, шахсий хавфсизлиги хон этиб иродаси суут ва иқтидори чекланган кишини танлашни тақозо этарди. Буларга муғул-татарларда ичкиликбозликка мойиллик, кўп хотинлилик, хонларга босиб олинган ерлардан гўзал хотин-қизларни олиб келиб тортиқ қилиш каби иллатлар кўшилди. Буларнинг ҳаммаси Чингизхон авлодларининг маънавий бузилишига, соғлиги ва ақлий фаолиятига зарар етказишга олиб келди. Бунинг натижасида Чингизхон империяси у орзу қилганидек минг йиллар эмас, балки юз йиллар ҳам яшай олмади. Хонларнинг ҳарбий ва маъмурий ишларга бўлган иқтидорларининг сусайиб кетиши натижасида уларнинг ҳокимияти кучсизланиб, бунинг оқибатида кўплаб ҳокимият талаб қилувчи кишилар пайдо бўлди. Гарчи кўчманчи қабилалар жанговарлиги ва Чингизхон кўрсатмаларининг маълум қисми бош хонлар ҳокимияти қулагандан кейин ҳам сақланиб қолган бўлса-да, империя кўплаб алоҳида, бош хонлар ҳокимиятидан озод бўлишга интилган ҳокимиятларга бўлиниб кетди.

Чингизхон ўз ўрнига Угадайни тайинлаганда, сайлов билан хон танлаш усулининг зарарли эканлигини англаган бўлиши керак. Аммо унинг империяси ривожлана боргани сари ортиб борган ва кучли бўлган аслзодаларни (ёки қабилла оқсоқолларини) у хон сайловини бекор қилишга мажбур қила олармиди? Ваҳоланки, қабилалар ва халқларни фақатгина уруш билан эмас, балки сиёсат билан ҳам бўйсундирувчи бу зот уларни қириб ташлай олмас, балки, аксинча, ўткир сиёсатдон бўлгани туфайли ҳам, уларни мукофотлар, мансаблар, қурултойда қатнаштириш ва бошқа усуллар билан ўзига оғдирар эди-да. Шунинг учун ҳам гарчи унинг аслзодаларнинг аҳамияти ва кучини қирқиш мақсади туманбошилик, мингбошилик ва бошқа мансабларга махсус бошлиқларни тайинлаши ҳамда мазкур қўшни қисмларини бир қабилла жангчиларидан эмас, балки

унинг бутун Урдасидаги жангчилардан тузишида яққол намоён бўлиб турган бўлсада (масалан, бирор-бир мақсад учун қўшин керак бўлса, ҳар ўн ўтовдан бир нечтадан жангчилар ажратиларди; шу тарзда турли элатлардан юз, минг, ўн минг кишилик қисмлар тузиларди), у хонликка сайловни йўқ қилишга ботина олмаган бўлса керак. Угадай мазкур қўшин таркибидаги қабилалар намояндаларини аралаштириб юбориш сиёсатини шу даражага етказдики, у ғарбни босиб олиш учун Хитой жангчиларини, Хитойни босиб олиш учун эса мўғул жангчиларини юборишни кўзлаган эди.

Ниҳоят, босиб олинган ерлар кенгайиб бориши билан қўшин сонини ҳам ошириб бориш, уни мағлуб этилган қабила ёки иттифоқчи давлатлардаги одамлар ҳисобига тўлдириш керак эди. Бунинг натижасида қўшин қаторига тартиб-интизом ва Чингизхон қарорлари билан ҳам таниш бўлган одамлар келиб қўшилдилар. Шу сабабли дастлабки қўшинга сингдирилган ҳарбий руҳ оз-оздан ўзгариб, барҳам топиб борди. 1253-йили Олтиш Урдада бўлган Рубруквиснинг айтишича, Чингизхон ўлимидан 25 йил кейин инсон хавфсизлиги у орзу қилганидек таъминланмаган эди.

Рубруквиснинг ҳикоя қилишича, у Қримдан Волга орқасида кўчиб юрган Ботухон томон бораётганида асирга тушган рус, венгер ва олонлар тўдаси уни қўрқитиб юборган эди. Улар 20—30 кишилик тўдалар бўлиб олиб, кечаси учраганларни тунашар ва ўлдиришар, кундузи эса беркинишар эди. Улар қароқчилик қилаётганда чарчаган отларини ташлаб, подалардан бошқа отларни олишар, эрталаб эса ўз хўжайинлари олдига қайтишар эди. Татарлар ўз қўнимгоҳларини аравалар, катта тугунлар ва сандиқлар билан ўраб олишларига кечалари бўладиган ана шундай хужумлар сабаб бўлса керак.

Агарда Ботухоннинг ўзи ва унинг лашкарлари жойлашган Урдада-ки хавфсизлик таъминланмаган бўлса, у ҳолда у ғарбий Европани босиб олиш учун юриш қилса Булғория, Россия, Польша ва Венгрияни босиб олишда ортирилган бойликлар, хотинлари ва фарзандлари хавфсизлигига ким ҳам кафолат бера оларди? Уруш бир неча йилларга чўзилиб кетиши, бу даврда эса мағлуб халқлар бош кўтариб, мўғул-татарлар қолдириб кетган оила аъзоларини ўлдириб, бойликларини эгаллаб олишлари мумкин эди. Ғарбий Европани босиб олиш режасининг амалга ошмаганлигига шу нарса сабаб бўлган бўлиши эҳтимол. Бундан кейин Урда ичида ҳам тартибсизликлар ва ўзаро низолар бошланиб кетди.

Буюк ҳарбий даҳолар урушга эҳтирос қўйиб, жуда катта ерларни қўлга киритган бўлсалар ҳам, узоқ давр мавжуд бўлган давлатлар барпо этиш жуда камчиликка nasib этганлигини тарихдан кўрса бўлади.

Чингизхоннинг ҳарбий-сиёсий қоида ва қонунларининг баёнидан сўнг, уларнинг амалда қандай қўлланилганлигини ва ҳарбий ҳаракатларини таҳлил қилиб чиқайлик. Баёнимизни хронологик (даврий) тартибга амал қилиб, унинг хуннлар империясига қилган юришидан бошлаш тўғрироқ бўларди, лекин бу ердаги уруш тўхтовсиз йигирма йилдан ортиқроқ (Чингизхон ўлимидан кейин ҳам) давом этганлиги учун, уни бошқа ҳарбий юришлари билан узвий боғлиқликда кўриб чиқиш мақсадида мен ўз тадқиқотимнинг охирига қўйиб, аввал мўғул-татарларнинг Хоразм султони салтанатига қилган юришини баён қилишни лозим топдим.

ЧИНГИЗХОННИНГ ХОРАЗМ СУЛТОНИ МУҲАММАД БИЛАН ҚИЛГАН УРУШИ

(1220—1224 йиллар)

Япон ва Сарик денгизлардан Иртиш дарёсигача, Сибирдан Хитойгача бўлган халқларни бўйсундириб, Тангут подшоҳлигини тор-мор қилиб, хуннлар хонадони бошқараётган Нючжи империясини кучсизлантириб, уларни батамом босиб олишни моҳир лашкарбоши Муҳири (ёки Мохоли) га топшириб, Чингизхон 1218 йилда ўз нигоҳини ғарбдаги ерларга қаратди.

Бу даврда унинг ерларининг жануби-ғарбида иккита катта империя Қора Хитой ва Хоразм салтанатлари мавжуд эди.

Қора Хитой империясига XII асрнинг бошида хуннлар шимолий Хитойга ҳокимлик қилувчи қиданлар империясини вайрон қилинганидан сўнг Туркистонга қочиб борган Хитой ҳокими Елу Тайша томонидан асос солинган эди. Хитой қўшинларининг қолдиқлари билан Туркистонга келган Елу Тайша Қашғар, Ерканд, Хўтан шаҳарларини ўз ичига олган уйғурлар ерларини, Мовароуннаҳрнинг бир қисmini ҳамда Хоразмни босиб олиб, Тибетдан Жайхунгача ва Сибир тоғларигача бўлган ерларда кучли давлат барпо этиб, Гўрхон яъни буюк хон унвонини қабул қилди. Елу Тайша авлодлари унинг буюк хусусиятларини сақлаб қола олмадилар. 1167 йилда унинг тахтига ўтирган набираси Чилуқу фақатгина ов ва вақтичоғлиққа берилиб кет-

ди. Елу Тайша асос солган империя тезда инқирозга юз тутди. Унинг ҳокимиятининг бўшлигидан фойдаланган уйғур ва пойтахти Самарқандда бўлган Мовароуннаҳр хонлари ҳамда Хоразм султони ундан ажралиб чиқишди.

1212 йили у ўз куёви, сўнги найман хонининг ўғли Қушлуқ томонидан тахтдан ағдарилди. Қушлуқ 1208-йили Чингизхон қиличидан қочиб унинг ерларига келган эди. Қушлуқ Қора Хитой империясидаги аҳволни яхшилаш ўрнига, унинг фармонига кўра ўз динидан чиқиб, ўзи мансуб бўлган христиан динига ёки хотини мансуб бўлган будда динига киришни истмаган. бу империядаги аҳолининг катта қисмини ташкил этувчи мусулмонларни қувғинга олиб, мазкур империяни янада барбод бўлишга олиб келди.

Хоразм султони Муҳаммад 1200-йили ўз отаси Тўқуш (ёки Текеш) ўлиmidан сўнг Хоразм, ғарбий Хуросон ва Ироқи Ажамни мерос қилиб олди. Бу ерларга у кейинчалик Балх, Ҳирот, Мозандарон ва Кармон ерларини босиб, қўшиб олди. Муҳаммад ўзини ўта кучли деб ҳисоблаб, қора хитойлар империясига ҳужум қилди. Аммо 1208 йили қора хитойлар томонидан тор-мор қилиниб, ўзига яқин кишилардан бири билан асирга тушди. Мана шу киши ўзини дадил тутиб, Муҳаммадни ўз қули деб эълон қилди ва бунинг исботи сифатида одамлар олдида унинг юзига тарсаки урди. Бир неча кундан сўнг ўзини пул тўлаш эвазига озод қилишни таклиф қилиб, Муҳаммадни пул олиб келиш учун юборишга эришди. Шундай қилиб Муҳаммад асирликдан озод бўлди. Ўз ерларига қайтиб келган Муҳаммад унга ўлпон тўлашни тан олган Мовароуннаҳр хони Усмон билан иттифоқ тузиб, яна Қора Хитойга юриш бошлади. Бу гал унга омад кулиб боқиб, Қора Хитой императори қўшинини тор-мор қилди ва унинг ерларининг Ут-роргача бўлган қисмини босиб олди. 1210 йил Муҳаммад томонидан қўйилган Самарқанд ҳокимидан норози бўлган Усмон яна Қора Хитойлар томонига ўтиб кетди. Бундан қаттиқ разабланган Муҳаммад Самарқандни қамал билан қўлга киритиб Усмонни қатл этди, унинг ерларини ўзиникига қўшиб олиб ўз пойтахтини Самарқандга кўчирди.

Кейинги 1212—1215 йиллар давомида у Ҳиротдан Ҳиндгача қўзилган Гўр хонлигини, кейин эса Ғазни ерларини қўлга киритди. Ғазни шаҳрининг ҳужжатлар сақланадиган кўрикхонасидан Бағдод ҳалифаси Носирнинг Ғазни ва Гўр ҳукмдорларини Муҳаммадга қарши гижгижловчи ёзишмаларини топиб олади. Бу қоғозлар оқибатда Хоразм султони тақдирига ҳалокатли таъсир кўрсатди.

Бағдод ҳалифаси 1180 йилдан бери ҳукмронлик қилар

ва халифаликнинг аввалги бепоён ерларидан сақланиб қолган Кузистон ва Ироқи Араб ерларигагина эга эди.

Мусулмон дунёсида халифалар устунлиги анча бўшашиб қолган, уларнинг исмлари фақатгина номозларда хутбага қўшиб ўқилар, тангаларда зарб этилар, ислом дини руҳонийлари эгаллаган мансаблари халқ томонидан қонуний деб тан олинishi учун улардан буни тасдиқлатиб олардилар холос. Халифалар ҳокимиятини қенгайтиришга Хоразм султонлари энг катта тўсиқ бўлгани учун Носир қўшни давлатларни уларга қарши гижгижлаб, ҳамма ерда норозилик ва ғалаёнларни кучайтиришга уринади. Муҳаммад Ғазнида топилган қоғозлардан халифанинг унга қарши қилаётган ҳаракатларини билиб, уни жазолашга аҳд қилди. Катта салтанатга эга бўлган, ўз ихтиёрида 400 000 қўшин тўплаган Муҳаммад, халифа Носирдан ўзининг Султонлик унвонини тасдиқлашни, унинг исмини хутбага қўшиб ўқитишни ва унинг одамини Бағдодга ҳоким қилиб тайинлашни талаб қилди. Ундан рад жавобини олгач Муҳаммад Аббосийларни халифаликдан маҳрум этишга қарор қилди. Бу хавфли иш олдидан ўзини фуқаролар кўзи олдида оқлаш учун у шариаат пешволарини тўплаб, уларга шундай савол билан мурожаат этди: «Агар Муҳаммад пайғамбарга ноиблик қилиш қонун бўйича Хусайн авлодларига тааллуқли бўлсаю, Аббосийлар уни ўғирлаб олган бўлсалар, агар Аббосийлар мусулмонлар раҳбари зиммасидаги дастлабки бурчлардан бўлмиш—мусулмонларга ҳомийлик қилиш ҳамда ғайридинларни ҳақ йўлига бошлаш ва бўйсундириш учун муқаддас урушлар олиб бориш вазифасини бажармаган бўлсалар ва боз устига ҳақиқий халифа, Оллоҳнинг номини улуғлаш ва мусулмонларнинг душманларини қиришни ўзининг муқаддас бурчи деб билган ўз ҳукмдорини ҳар ерда нафрат билан таъқиб қилиб юрса, у ҳолда бу ҳукмдор мазкур халифани ағдариб ташлаб, унинг ўрнига муносиб одамни кўтаришга ҳаққи борми ё йўқми?» Мажлис аҳли бундай ҳолда Носирнинг қулатилиши қонуний бўлади, деб эълон қилдилар.

Руҳонийлар розилигини олгач Муҳаммад термизлик, Алининг издоши Саид Ало Қул Мулкни халифа сифатида тан олди ва бундан кейин Носирнинг исмини хутбага қўшиб ўқимасликка ҳамда янги тангаларда зарб этмасликка фармон берди.

Эрондаги Алининг кўплаб мухлислари дин раҳбари сифатида ниҳоят унинг авлодларидан бирини кўришга умид боғладилар. Муҳаммад бошлаган ишнинг амалга ошириш учун 1217 йилда қўшин билан Бағдодга йўл олди. Ҳали эгалланмаган халифа ерларини ўз лашкарбоши-

ларига бўлиб бериш учун Ҳамадонда тўхтаб, уларга ёрликлар топширди ва солиқ тўлаш режасини ишлаб чиқди. Бағдодга эса 15000 отликдан иборат авонгорини* юборди. Ҳали куз бўлишига қарамай бирданига қаттиқ совуқ тушиб, жуда кўп қор ёғди ва бунинг натижасида унинг кўшини тордан ўтаётган пайтда жуда кўп жангчилар ва отлар ҳалок бўлди. Бу авонгорнинг қолдиқлари турк ва курд қабилалари томонидан қириб ташланди. Хурофотчилар авонгорнинг ҳалокатини Худонинг ғазабига йўйдилар. Бу вақтда мўғуллар куч-қудратидан хавфсираган Муҳаммад бошлаган ишини кейинга суришга қарор қилди. Лекин Али муҳлислари ва Аббосийларга содиқ кишилар ўртасидаги вақт ўтиши билан сусайган душманлик яна қайта кучга кириб, ҳар икки мазҳаб муҳлисларидан ташкил топган Муҳаммад салтанати ғалаёнга келди. Моҳир Чингизхон **бепоён ерларга эгаллик қилишига қарамай қудрати мустаҳкам заминга суйанмаган рақибига зарба бериш мумкин бўлган фурсатни топа билди ва бу вазиятдан моҳирона фойдалана олди.**

Халқлар тарихи бизга шуни кўрсатадики, ҳокимиятнинг бузилиши ва ҳаддан ташқари истибдод инқилобга сабабчи бўлади. Аммо, агар истибдод ва ҳукуматнинг разилиги асрлар бўйи давом этса, бу ҳол бутун халқлар феълининг бузилишига олиб келиб, халқ гурури ва ватанга бўлган муҳаббатини ўлдиради, давлатнинг ички кучини барбод қилади. Биргина ташқи туртки бўлса бас — бундай давлатнинг қулаши муқаррар. Бир босқинчидан иккинчи босқинчининг қўлига осонликча ўтиб турадиган Осиё халқларининг кўп қисмини тақдири мана шундай.

Хоразм салтанатининг турли уруғлардан ташкил топганлиги ва ҳокимиятнинг Муҳаммад ҳамда унинг онаси Туркон Хотун орасида бўлинганлиги бу салтанатни шундоқ ҳам бўшаштириб қўйган эди. Бу бўш асосга ўрнатилган қошона эди. Бу ердаги халқлар турли қабилаларга мансуб бўлиб, тиллари ва тушунчаларига кўра бир-бирларига ёт, бир-бирларидан бепоён чўллар ҳамда диний мутаассиблик билан ажратилган эдилар. Муҳаммаднинг омадли қуроли билан бир давлатга бирлашган бўлса-да, улар Муҳаммад сулоласига содиқ эмас, тушунча, фикр ва руҳларида ҳеч қандай умумийлик йўқ, ўзаро манфаатдорлик ва қонун билан бирлашмаган, умуми, буюк бир жамиятнинг фуқароси деб аташга лойиқ ҳеч нимага эга эмас

* Бу сўз асли туркийча бўлиб, кейинчалик француз тилига «авангард» шаклида ўзлаштирилган. Бу сўз ҳақида қаравг: Мирзо Улуғбек «Тарихи арбаъ улус» (*муҳарр.*).

эдилар. Биз ўз ватанига муҳаббат деб атайдиган маънавий кучга — диний мутаассибликка ҳам эга эмас эдилар. Чунки улар бу даврда бир-бирларига ашаддий қарама-қарши бўлган мазҳабларга бўлинган эдилар. Қуйида мўғуллар ҳужуми пайтида бу мазҳабларга тааллуқли кишилар кироин ўз кўрликлари туфайли бир-бирларини қиршида мазкур (мўғул) жангчиларнинг ваҳшийликларидан фойдаланганликларининг гувоҳи бўламиз.

Муҳаммаднинг қўшинлари асосан туркманлар ва қанғаллардан* ташкил топган эди. Уларнинг биринчиси Салжуқийлар даврида Эронни босиб олган туркий ўғузлар авлодлари бўлиб, иккинчиси эса Муҳаммаднинг хизмати-га унинг онаси Туркон Хотуннинг таклифига биноан келган эди. Туркон Хотун Каспий денгизининг шимолида кўчиб юрвчи қанғалларнинг бир қабиласи хонининг қизи бўлиб, бу қабилалар орасида кучли бўлган қариндошларга эга, шу сабабдан улардан кўплари ўзларига тобеъ одамлар билан Муҳаммад хизмати-га келган эдилар. Туркон Хотуннинг ўз ўғли устидан ҳукмронлиги ва қанғал қўшинларининг жасурлиги бир вақтнинг ўзида ҳам қўшин қисмлари лашкарбошлари ҳам вилоятлар ҳокимлари бўлган унинг қариндошларининг Муҳаммадга ва унинг салтанати-га катта таъсир кўрсатишига сабабчи бўлди. Султоннинг қудрати унга бўлган садоқати ишончсиз, итоти омонат бўлмиш мазкур ҳарбий аслзодалар томонидан бўшаштириб борилди. Деярли ярим ёввойи бўлган кўчманчи халқлардан ташкил топган қўшинлар тинч халқ учун бало келтирар, ўзлари ўтган ерларни хонавайрон қилардилар.

Туркон Хотуннинг Муҳаммад устидан ҳукмронлик қилиши, бошқариш бирлигини яна ҳам изидан чиқарар, ўзига тегишли қабила бошлиқларидан тузилган гуруҳ бошлиғи бўлгани ва қайсарлигидан ҳокимиятни бошқаришда ўғли каби кучга эга бўлиб олгани учун унинг номидан бериладиган ва Муҳаммад хоҳишига қарши бўлган буйруқлар ҳам худди ўғли берган буйруқлар каби амалга оширилаверди. Туркон Хотун ўзига ўзи дунё маликаси ун-вонини бериб, буйруқларига «Тинчлик ва дин ҳомийси, коинот аёллари маликаси Туркон» деб имзо чекар эди²⁷.

Чингизхон бундай давлат билан жангга қирришаётиб муваффақиятга эришишига ишонса бўларди. Шубҳасиз, фақатгина ҳарбий куч ва Муҳаммаднинг омади Хоразм салтанатидаги турли табиатли қисмларни бир таркибда ушлаб турарди. Лекин, ташқаридан кучли туртки берилса бас — у вайрон бўлар эди. Икки рақибни солиштирадиган

* Асл матида: «канкал» (муҳарр.).

бўлсак, Муҳаммад фақатгина ўз ерларини кенгайтира олганини, Чингизхон эса фақат кенгайтирибгина қолмасдан, ички кучларни барпо этиб, мустаҳкамлаганини, яхши тартибли, жиҳозланган кўшин туза олганини, ўз империясини бошқаришда кўпроқ бирдамликка эришганини кўрамиз.

Чингизхон ўз империясини яратаётганида савдо муносабатларига қулайлик яратган, унинг хавфсизлигини таъминлаган, савдодан кўчманчи халқларга зарур бўлган молларни олиб келишдан ташқари бошқа давлатлар ҳақида маълумотлар тўплаш учун ҳам фойдаланган эди. Эҳтимол худди шу усул билан у Муҳаммад салтанатининг ички заифлиги ва бесаранжомлиги ҳақида билиб олган бўлиши мумкин.

Лекин Муҳаммад салтанатининг кучсизлиги ҳақидаги аниқроқ ва батафсилроқ маълумотларни Чингизхон Муҳаммадни тахтдан ағдариб учун хавф солиб турган Бағдод халифаси Носирдан олган бўлиши ҳам мумкин эди. Ислом ёзувчилари Чингизхоннинг Муҳаммад ерларига қилган босқинини Бағдод халифасининг махфий фитнаси билан боғлашлари асоссиз эмас. Халифа очикдан-очик Чингизхон олдига ўз элчиларини юбора олмас, чунки шу мақсад учун юборилган элчилар, Чингизхон ерларига Муҳаммад ерларидан ўта олмас эдилар. Лекин шарқда яшовчи (кўп қисми суннийлар бўлган) мусулмонлар Маккага ҳажга борганларида йўл-йўлакай Бағдодга киришарди. Халифа учун улар ичидан Аббосийларга содиқ кишини топиб, Чингизхонга Муҳаммадга қарши уруш бошлашни хат орқали ёки орзаки ҳолда таклиф қилиш ва шу билан бирга Муҳаммад салтанатининг ички ҳолати ҳақида маълумот юбориб қийин иш эмасди. Чингизхон эса бу салтанатнинг кучсизлигини билгач, ўзининг фотиҳликка бўлган иштиёқининг кучлилиги туфайли ушбу махфий таклифга рози бўлмаслиги мумкин эмас эди.

Шу мақсадда Муҳаммад билан алоқа боғлаш учун Чингизхон унинг ҳузурига икки давлат ўртасида савдо муносабатларини бошлаш, савдонинг хавфсизлигини таъминлаш ҳақида келишиб олиш топширилган элчиларни юбордики, бундан уруш очиб учун қулай баҳоналар топиш мақсадини кўзлаган бўлиши ҳам эҳтимол. Элчи Бухорода султон ҳузурига кириб, унга инъомлар топшириб, ўз ҳукмдори номидан шундай деди: «Сенга ўз саломимни йўлламан. Мен сенинг подшоҳлигининг кенглиги ва қудратини яхши биламан. Сен кўплаб халқлар устидан ҳукмронлик қиласан, шунинг учун сен билан тинчликда яшашни истардим. Мен сени ўзимнинг энг суюкли ўғлим деб ҳисоблагучиман. Мен Хутойни забт этганим ва ундан

шимолда яшовчи ҳамма халқларни бўйсундирганим сенга маълум. Шунин билгинки, менинг салтанатим чумоли уя-сидек жангчилар уяси ҳамда кумуш конидир ва менда бир-ровнинг мулкига эгаллик қилишни исташ эҳтиёжи йўқ. Уй-лайманки, фуқароларимизнинг савдо муносабатларини ривожлантиришдан иккимиз ҳам манфаатдор бўламиз». Муҳаммад билан ilk муносабатларни ўрнатишданоқ Чингизхон уни ўғлим деб устунликни олмоқчи бўлди. Элчининг дадил нутқидан довдираб қолган Муҳаммад унга дўстона жавоб бериб, қайтариб юборди.

Чингизхон хоҳишига кўра унинг қариндош-уруғлари, аъёнлар ва қўшин бошлиқлари унинг ўрдасида савдо қилувчи мусулмон савдогарларга ўзларига қарам мусулмонлардан қўшиб, уларга пул бериб, Хоразм салтанатидан ноёб моллар сотиб олиш учун 450 кишилик катта қарвон юбордилар. Улар Хоразмнинг чегарадаги шаҳри бўлмиш Утторга етиб келганларида шаҳар ҳокими Иналчуқ қарвондаги қимматбаҳо молларни эгаллаб олиш ниятида савдогарларни ушлаб қолишга буйруқ берди. У Муҳаммадга, булар айғоқчилар эканлиги, чунки Уттор аҳолисидан савдога алоқаси йўқ нарсалар ҳақида сўраб-суриштирганликлари, аҳолига Чингизхоннинг даҳшатли кучлари ва босқинлари ҳақида, тез орада Уттор халқи ҳеч кутмаган нарсанинг гувоҳи бўлиши тўғрисида сўзлаб таҳлика уйғотганлари ҳақида хабар етказди. Чингизхон савдо қарвони билан Хоразм давлати ҳолатини ва унга борадиган қулай йўллари ўргатиш учун айғоқчилар юборган, деб ҳисоблаш мумкин. Муҳаммад қарвон билан келган кишиларни қатл этишга буйруқ берди²⁸.

Бу қотилликни эшитган Чингизхон, ёзишларича қаттиқ ғазабдан йиғлаб юборади, кейин бир баланд тоғ чўққисига кўтарилиб бўйнига камари осилган, бошяланг ҳолда ерга йиқилади. У қасос олиш учун мадад беришни сўраб осмонга илтижо қилиб, уч кечаю-уч кундуз рўза тутиб, ибодат қилади²⁹.

Муҳаммадга қарши юришга чоғланган Чингизхон авваламбор унинг эски душмани Қушлуқ ҳокимлик қилаётган Қора Хитойни босиб олиб, сўл қанотининг хавфсизлигини таъминлашни мўлжаллаган ҳолда у ерга 1218 йили ўз лашкарбошиси Жебени 20000 кишилик қўшин билан юборди. Шу пайтнинг ўзида Чингизхон, отаси аввал Муҳаммаднинг отасига хизмат қилган бир турк миллатига мансуб кишининг ёнига иккита мўғулни қўшиб, Муҳаммад ҳузурига ўз талабини изҳор қилишга юборди. Муҳаммадга Чингизхон номидан мурожаат қилган бу киши шундай дейди: «Сен, мен юборган савдогарларнинг ҳеч бирига ёмон-

лик қилмайман, деб сўз берган эдинг. Сен ўз сўзингда тура олмадинг. Ёлгон ҳукмдорни бадном қилади. Агар сен савдогарлар Утрорда менинг буйруғимсиз ўлдирилган, деб мени ишонтирмоқчи бўлсанг, унда Утрор ҳокимини менга топшир, мен уни жазолай, акс ҳолда урушга тайёргарлингни кўравер».

Бундан ғазабланган Муҳаммад ҳақоратланган Чингизхонга жавоб бериш у ёқда турсин, балки элчини қатл этишни буюрди, унинг ҳамроҳлари бўлган икки кишининг соқолини олдириб, орқага қайтариб юборди.

Мана шу воқеадан сўнг Муҳаммад Самарқандда қўшин тўплаб. Қушлуқ ерларига бормоқчи бўлди, лекин мўғуллар таъқиб қилиб келаётган меркитлар қабиласи Хоразм денгизи шимолидаги қанғаллар ерларига чекинаётганини эшитиб, кўпроқ қўшин тўплаш учун вақтинчалик тўхташга мажбур бўлди.

Бу пайтда Қора Хитойга шарқ тарафдан бостириб кириб, Қашғарга яқинлашган Жебе ўз эътиқодлари учун Қушлуқ томонидан қувғин қилинаётган ислом динига мансуб аҳолига эътиқод эркинлиги беришни эълон қилди. Бундан хурсанд бўлган ва мўғуллар томонидан гиж-гижланган мусулмонлар Қушлуқ жангчилари жойлашган уйларга ҳужум қилиб, уларни ўлдирдилар, мўғуллар қўшинининг қолдиқлари билан қочаётган Қушлуқни таъқиб қила бориб, Бадахшон тоғларида унга етиб олдилар ва ўлдириб, қўшинини қириб ташладилар. Уша даврда савдо, деҳқончилик ва механика санъати ривожлаган Қора Хитой ерлари Чингизхон ерларига қўшиб олинди.

Бу орада қўшинларини кучайтиришга эришган Муҳаммад меркитларни қувиб келаётган мўғул қўшинини топиш учун Самарқанддан шимол тарафга йўл олди. Уларга етиб олиб, ҳужум қилишга шайланиб турганда мўғул қўшинининг бошлиғи унга Муҳаммад қўшинларига дўстона муносабатда бўлиш буйруғини олганлигини билдириб, меркитлардан тортиб олинган ўлжа ва асирларнинг бир қисмини таклиф қилди. Лашкари душманниқидан анча кўп сонли бўлгани учун Муҳаммад таклифни рад этиб, мўғуллар бошлиғига шундай деди: «Агар Чингизхон сенга мен билан жанг қилмасликни буюрган бўлса, Худо менга сенга ҳужум қилишни буюраяпти ва мен бутпарастларни қириб ташлаб, унинг меҳрини қозонмоқчиман». Жангга киришга мажбур қилинган мўғуллар қаттиқ жанг қилиб, ғалабага эришишларига бир баҳя қолди. Улар Муҳаммаднинг сўл қаноти жангчиларини қочишга мажбур этдилар ва марказга ташланиб, унинг тартибини буза бошладилар. Лекин лашкарнинг ўнг қанотида жанг қилаётган султоннинг ўғли

Жалолиддин шу қанотдаги мўғулларни яксон қилиб ўз вақтида қуролдошларига ёрдамга етиб келди ва жангги янгилашга эришди. Бу жанг кечгача давом этди.

Кечаси мўғуллар катта алангалар ёқиб қўйиб, шундай тезлик билан чекиндиларки, кун чиқишга қадар икки кунлик йўлни босиб ўтдилар. Мўғулларнинг бу қўшини меркитларни таъқиб қилишдан ташқари, кўп сонли қўшинларнинг уларнинг ерларини Муҳаммад-ерларидан ажратиб турувчи чўллардан ўтиш имкониятларини ўрганиш ва Хоразм салтанатига боровчи йўлларни разведка қилиш учун юборилган бўлиши эҳтимол. Абулғозийнинг ёзишича бу қўшинга Жўчи бошчилик қилган.

Юқоридаги жанг Муҳаммадда чуқур таассурот қолдириб, мўғуллар мардлиги ҳақидаги юксак фикрларга ишонига олиб келди. У ўз яқинларига: «Мен ҳеч қачон бундай ажойиб қўшинларни кўрган эмасман», деганди.

Қора Хитойни босиб олгандан сўнг Чингизхон 1218 йили қурултой чақирди. Қурултойда Муҳаммад билан бўладиган уруш масаласи ҳал қилиниб, мўлжалланаётган юриш учун қўшин тузиш масалалари устида келишиб олинди.

1218 йилнинг охирида Чингизхон ўз кучлари билан Муҳаммадга қарши ҳаракатни бошлади. Кейинги йил ёз ойларида отларни боқиб, қувватга киритиш учун Иртиш дарёси соҳилларида тўхтаб, кузда ҳаракатини давом эттирди.

Муҳаммаднинг лашкари 400 000 га яқин жангчилардан иборат бўлиб, душман қўшинидан кўпроқ бўлса ҳам, Чингизхон қўшинларининг яқинлашиб келаётгани уни кучли саросимага солди. Чунки унинг кўп сонли қўшинида тартиб, интизом, ҳукмдорга сўзсиз бўйсунуш, бошлиқларга ишонч, меҳнатга, қийинчиликларга, йўқчиликларга чидам лаёқати каби хусусиятлар йўқ эди. Мана шу хислатларнинг барига эга бўлган мўғуллар қўшини душманга даҳшат сола олар эди. Бунинг устига Муҳаммад жангчиларида мўғуллардаги каби жангга ундайдиган сабаб йўқ эди. Улар ўзларига келиб чиқишлари ва тиллари жиҳатидан ёт бўлган халқларни ҳимоя қилишар, ғалабага эришган тақдирда ҳам катта фойда, яъни ўлжа ололмас эдилар. Мўғуллар эса бой давлатларга ҳужум қилиб, ғалабадан сўнг ўлжа билан рағбатлантирилар эдилар.

- Эҳтимол Муҳаммад ўз қўшинларининг жасурлиги ва содиқлигига кўп ишонмагани учун ҳам унда руҳий тушкунлик пайдо бўлган бўлса керак. Меркитларни таъқиб қилган мўғулларга қарши қилинган муваффақиятсиз ҳужумдан сўнг у хавфли душман билан очиқ жанг қилишга ботина олмади, ўзининг баъзи лашкарбошиларининг Чингизхон унинг ерларининг маълум қисмини талон-тарож қилиб,

Ўз чўлларига қайтиб кетади, деган фикрига қўшилиб, ўз қўшинларини душман ҳужумини қайтариш учун тўпламади, лекин уларни Мовароуннаҳр ва Хоразм шаҳарларига бўлиб юбориб, ўзини жанг майдонидан олиб қочди. У баъзи бир моҳир лашкарбошилари маслаҳатига юрмай, на чўлдан толиқиб чиққан Чингизхон отларининг ҳолатидан, на Сайхун ва Жайхун дарёлари ташкил этган мудофаа чиқиқларидан фойдалана билмади.

Чингизхон ўзининг Иртиш қирғоқларидан Сайхунгача бўлган сафари чоғида ҳеч қандай қаршиликка учрамади. Биз у қайси йўллар бўйлаб келганини билмаймиз, лекин у ҳозирда карвонлар қатнайдиغان Семипалатинскдан Или дарёсигача, у ердан Верная (Олма-Ота) гача, у ердан эса Туркистон ёки Тошкентга борадиган йўллардан борган бўлиши эҳтимол. Утторга яқинлашиб келган Чингизхон шак-шубҳасиз, Муҳаммад қўшинлари қалъаларга жойлашиб олганини билиб, Мовароуннаҳрга ҳужум қилишга буйруқ берди ва қўшинни тўрт қисмга бўлди: У Чигатой ва Угадайни Утторга, Жўчини улардан ўнроққа — Сайхун бўйлаб пастга — Жандга, учинчи катта бўлмаган қисмини Бинокатга юборди. Бу қисмларга Сайхун бўйлаб жойлашган шаҳарларни қўлга киритишни буюриб, Чингизхон асосий кучлар билан Мовароуннаҳрнинг катта қисмини Муҳаммадни бошқа ерларидан кесиб қўйиш ва қамал қилинган шаҳарларга ёрдам юборилишига тўсқинлик қилиш учун Бухорога йўл олди.

Чингизхон уруш бошлаган давлатида ўрнашиб олиш ниятида эмасди. У ўз аждодлари урф-одатларига қарши бориб кўчманчи ҳаётни ташлашни ўйламас, босиб олинган ерларга шимолнинг ичкарасидан туриб ўзи ўйлаб топган тартиб бўйича, яъни душман қўшинларини қириб ташлаб, унинг аҳолисининг маълум қисмини асирликка олиб бошқаришни кўзларди. Бунинг учун у қалъаларни вайрон қилиши, қўшинни қириб ташлаши, аҳоли сонини қисқартириши, бойликларни тортиб олиши, умуман, давлатни кучсизлантириб, силласини қуритиб, халқни ваҳимага солиб, ўзи қўйган одамлари воситасида уни бошқариб туриши керак эди. Унинг набираси Ботухон Россияни бошқаришда худди шундай йўл тутди. Қисмат сингари шафқатсиз бўлган Чингизхон ўзи тузган режасини изчиллик билан амалга ошира бошлади. Мана шу қонли уруш тарихини ёзган тарихчиларнинг айтишича, ҳеч қандай уруш шунчалик кўп ўлим, ваҳшийлик ва вайронгарчилик олиб келмаган. Агар Чингизхон одамлар сонини камайтиришни лозим деб топса шўрлик аҳолини мўғулларнинг қаттол қиличидан ҳеч нарса — ўз хоҳиши билан бўйсунтириш ҳам, товон

тўлаш ҳам, ялиниб-ёлворишлар ҳам сақлаб қололмас эди. Чингизхон мусулмонлар мутаассиблигини, уларнинг бут-парастлардан — демак, унинг ўзидан ва фуқароларидан ҳам жирканишларини яхши билар, шунинг учун уларга ишонмас эди. У муваффақият қозониш учун ҳеч қандай воситадан хазар қилмас, ёлғон, ҳийла, мунофиқлик мўғулларнинг даҳшатли қуроллари қаторида баб-баробар ишлатилар эди.

Чингизхон олти ойлик қамалдан сўнг Утрорни қўлга киритди, унинг барча аҳолисини ҳайдаб чиқариб, шаҳарни вайрон қилди.

Жандга йўл олган Жўчи йўл-йўлакай Сигноқ аҳолисини кирди, кўп шаҳарлар қаторида Ўзганд, Жанд, Янгиканд шаҳарларини вайрон қилди. Янгиканд шаҳри Сайхун дарёсининг Хоразм (Орол) денгизга қуйилиш жойидан икки кунлик масофада жойлашган эди.

Шу пайтда уйғурларнинг 10 000 кишилик бўлинимаси ўз ерларига қайтиб кетиш учун рухсат олди, уларнинг ўрнига эса мўғуллар туркманларни хизматга олдилар.

Жўчи уларни нўён Тайнал билан Хоразм томонга жўнатди. Тайнал туркманлар бўлинимасига бошчилик қилишни мўғул зобити (офицери)га топширди. Юриш пайтида ўзбошимчаликка одатланган туркманлар бу бошлиқни ўлдирдилар. Авонғорда бўлган Тайнал бу воқеани эшитиши билан орқага қайтиб, туркманларнинг кўпини қириб ташлади; уларнинг тирик қолганлари Амой ва Марв шаҳарлари томон қочиб ўз жонларини сақлаб қолдилар.

Чингизхон томонидан сўлга, Бинокент томонга юборилган учинчи қисм 5000 отлиқдан иборат эди. Бинокентни қўлга киритгач, бу қисм мардонавор жангчи Темурмалик қўмондонлик қилувчи Хўжанд қалъасига яқинлашди. У эса сараланган 1000 та жангчи билан Сайхун дарёсидаги мустаҳкам қалъаси бўлган оролга жойлашди. Бу қалъа қирғоқдан анча олисда бўлиб, душман ўқлари ва тошларидан беҳатар эди. Мўғуллар оролгача бўлган масофага тўғон қуришга киришдилар. 20000 жангчи ва 50 000 асир билан мададлантирилгач улар қамал ишларини бошлаб юбордилар. Унликлар ва юзликларга бўлинган асирлар мўғул зобитлари бошчилигида дарёдан уч фарсах масофада жойлашган тоғлардан тошлар олиб келишлари ва тўғон ясаш учун дарёга ташлашлари керак эди. Темурмалик 12 та кема ясашиб, уларнинг ташқи қисмини кигиз билан ўради, кигиз устига ёнмаслик учун сирка аралаштирилган қалин лой чаплади. У мана шу кемаларда қирғоққа сузиб келиб, мўғулларга жуда кўп зарар етказди. Ниҳоят Хўжандда узоқ туриб бўлмаслигини тушунган Темурмалик

70 та кемада дарёнинг қуйи қисмига сузиб бориб, Хоразм (Орол) денгизи ва Жайхун орқали Урганчга сузиб боришга қарор қилди. Лекин Жанд ёнида Жўчи дарёга кемалардан кўприк қурдириб, баллистлар* ўрнатганлигини билгач, у қирғоққа чиқиб, қуруқлик орқали Урганчга етиб келди. Бу ерда у Жалолоддин билан бирлашиб, то ўлимигача у билан бирга бўлди.

Шу орада Чингизхон ўз ўғли Тулуй билан 1220 йилнинг март ойида Бухорога етиб келди. Бир неча кунлик тўхтовсиз қилинган ҳужумдан сўнг шаҳарни сақлаб қолиш учун жасорат билан қаршилик кўрсатаётган 20 000 жангчига эга бўлган гарнизон қалъадан ташқарига чиқди ва душман орасини ёриб ўтишга муваффақ бўлди. Лекин Жайхун яқинида ўраб олиниб, деярли буткул қириб ташланди. Таслим бўлган шаҳарни Чингизхон талашга буюрди, кейин эса унга ўт қўйдирди. Аҳолининг кўп қисми қамал ишларида фойдаланиш учун асир олиб кетилди.

Бу ердан у 40 000 кишилик гарнизон турган Самарқандга йўл олди. Шаҳар мустаҳкам истеҳкомга эга, шунинг учун узоқ давом этиши мумкин бўлган қамалга дош бера олар эди. Чингизхон у ерга отличлари билан етиб келди. Кейинги кун пийда жангчилар ва асирлар кўринди. Ҳар бир ўнликда биттадан байроқ бор эди. Қўшинлар шаҳардан олисроқда жойлашдилар. Бундай ҳийла ишлатиб, Чингизхон шаҳар гарнизонида ўз қўшинларининг ғоят кўплигига ишонч уйғотишга ва аҳолини умидсизликка туширишга эришди. Биринчи икки кун давомида у шаҳар атрофини кўздан кечириб, унинг мудофаа истеҳкомларининг жойлашишини ўрганди. Учинчи кун асирлар ва мўғулларга шаҳарга яқинлашишни буюрди. Шаҳар аҳолиси ичидаги энг қизиққон кишилар қўшиндан кўмак бўлмаса ҳам, қалъадан чиқиб ҳужум қилишга қаришдилар. Мўғуллар секин-аста чекина бориб, уларни пистирмага туширишга эришдилар ва кўпларини қириб ташладилар. Бу ҳол гарнизон қўшинлари тетиклигининг йўқолишига олиб келди. Гарнизоннинг катта қисмини ташкил этган ва туркий миллатга мансуб бўлган қанғаллар мўғуллар уларни ўз ватандошларидек қабул қиладилар, деб хаёл қилиб, ўз итоткорликларини билдирдилар. Чингизхон албатта уларни ўзинга хизматга олишга ваъда берди. Улар шаҳардан ўз оилалари ва мол-мулклари билан чиқиб кетишди. Қамалнинг тўртинчи куни Самарқанд қозиси ва муфтийси шарият пешволари билан Чингизхон ҳузурига шафқат сўраб келдилар. Чингизхон шафқат қилишга ваъда бергач,

* Оғир нарсаларни узоққа отувчи ҳурол тури (муҳарр.).

1220 йил 1 апрелида Самарқанд эшикларини очиб берилди. Ишнинг истеҳкомларини бузишдан бошладилар. Аҳолининг ўлим жазоси билан қўриқтиб шаҳардан чиқишга мажбур этдилар. Шаҳарда фақат қози ва муфтийга ўз атрофидаги анчагина бўлган одамлари билан қолишга рухсат берилди. Уларни қўриқлаш учун қоровуллар тайинланди. Кейин шаҳар талон-тарож қилинди (1220 йилнинг апрелида). Таслим бўлган қанғаллар эронликлардан ажратилиб, бир текисликда жойлаштирилдилар. Уларнинг от ва қуролларини олиб қўйдилар. Мўғуллар қондаларига кўра, улар хизматига кираётганлар худди улар каби кийиниб, уларнинг урф-одатларига амал қилишлари керак эди. Улар бошидаги сочи олд томонидан қириб ташлаб, мўғуллар каби кокил ясадилар. Лекин, эртаси тунда 30 000 оиланинг ҳаммасини қиличдан ўтказиб, от ва бойликларини ўзларини олдилар.

Шаҳардаги 30 000 га яқин ҳунарманд ва рассомларнинг Чингизхон ўз фарзандлари, хотинлари ва қўшин бошлиқларига ҳадя қилди. Аҳолининг бир қисми турли ишларни бажариш учун хизматга олинди, 50 000 га яқин аҳоли 200 000 олтин танга бадал тўлаш ҳисобига афв этилиб, шаҳарга қайтиб келди. Мовароуннаҳрнинг кўп аҳолиси Сайхун дарёси бўйидаги шаҳарларни қўлга олиб, Хоразм тарафга юриш учун буйруқ олган Чингизхон фарзандлари хизматига юборилди³⁰.

Самарқандда туриб Султон Муҳаммад қўшинлари сонининг камлиги ва у Жайхун дарёсининг нариги қирғоғига ўтиб кетганини эшитган Чингизхон хаёлига зўр ва дадил фикр келди. У султонга қарши туманбегилар Жебе ва Субутой бошчилигидаги 30 000 отлиқни юборишга қарор қилди. Уларга агар кучли қўшинга дуч келсалар жангга кирмасдан, асосий қўшиннинг етиб келишини кутиш, агар султон чекинадиган бўлса, уни тезлик билан таъқиб қилиш, йўлда учраган мустаҳкам шаҳарларни айланиб ўтиш, таслим бўлганларни шафқат қилиш, қаршилиқ кўрсатганларни янчиб ташлаш ҳақида буйруқ берди. Ўз лашкарбошиларини ушбу мардонавор топшириқни бажариш учун юбораётиб Чингизхон шундай деган эди: «Сиз ўйлаётганингиздан камроқ тўсиқларга учрайсиз, сизлар билан тез орада ўз улусимизда учрашишимизга умид қиламан». Шундай қилиб, Чингизхон ўлка хусусиятларини ва душманнинг ҳолатини яхши биларди.

Чингизхон Самарқандни қамал қилаётган пайтда умидсизликка тушган Муҳаммад Самарқанд йўлидан Нахшаб сари бораётиб аҳолига ўзини қутқариш учун ўзи чора кўришни, чунки унда уларни ҳимоя қила олишга етарли

жангчилар йўқлигини билдирди. У ўз вазирлари ва лашкарбошилари билан давлатни қутқариш чоралари ҳақида маслаҳатлашди. Тажрибали жангчилар ҳозир Мовароуннаҳрни ҳимоя қилиш пайти эмаслигини, Хуросон ва Ироқни ҳимоя қилиш билан чекланиш зарурлигини, қалъалардаги ҳамма қўшинни тўплаб лашкар тузишни, умуммусулмонлар қўзғолонини кўрсатиб, Жайхун чизигини ҳимоя қилишни маслаҳат бердилар. Бошқалари эса қўшинни Ғазнига тўплашни, зарурат бўлиб қолса у ердан Ҳиндистонга яширинишни маслаҳат бердилар. Муҳаммад бу охириги маслаҳатни қабул қилишни ўйлаб туриб, лекин кейинчалик ироқлик бўлган бир вазирнинг маслаҳатига кўра Ироқи Ажам томон чекинишга қарор қилди. Вазирнинг ишонтиришича, Муҳаммад Ироқда одамлар ва қуроол топа олар эди. Жалолиддин Жайхунни ҳимоя қилишни маслаҳат берди. Муҳаммаднинг чекиниш каби ҳалокатли мақсадини билган Жалолиддин султондан мўғуллар билан жанг қилишга рухсат беришни илтимос қилиб, шундай деди: «Бахтсизлик юз берган тақдирда ҳеч бўлмаганда, халқлар бизларни лаънатларга кўмиб, биз улардан фақатгина солиқлар олганимизни ва хавф туғилган пайтда мўғуллар ғазабига дучор қилганимизни таъна қила олмайдилар».

Лекин бу илтимослар беҳуда эди. Муҳаммаднинг руҳий ҳолати жуда бир тушқун аҳволда бўлиб, нуқул: ёвузлик ва яхшилиқнинг ўз чегараси бўлади, тақдирда бўлган фалокатдан қочиб қутулиб бўлмайди, юлдузларнинг қулай жойлашиш пайтини кутиш лозим, дерди. Қим уни бундай янглиш йўлга бошлади? Унинг асрида осмон ёритқичларига қараб қилинган башоратларга ишонилган бўлса ҳам, шак-шубҳасиз, башорат қилганларнинг ўзлари бу нарса-ларга ишонмас эдилар³¹.

Султон Бухоро ва Самарқанд қўлдан кетганлигини Балхда туриб эшитди. Унинг ёнидаги қўшинлари турк ёки туркманлардан ташкил топган бўлиб, уларнинг бошлиқлари Туркон Хотуннинг қариндошларидан эди. Улар ўз султонига суиқасд қилишга аҳд қилишди. Бунни сезиб қолган Муҳаммад кечаси жойини ўзгартириб, бошқа чодирга кириб олди. Эртаси куни у кечаси чодирнинг кўплаб ўқлар билан тешиб ташланганлигини кўрди. Бу ҳол уни янада саросимага солиб қўйди. 18-апрел куни шоша-пиша Нишопурга жўнади. Айтишларича, Муҳаммад у ерда ов ва вақтихушлиқ билан машғул бўлиб, аҳолига мўғулларга қаршилиқ қилмасликни, улардан фақат беркинишни маслаҳат берган. У мўғуллар Жайхундан тез орада ўтмайдилар деб хаёл қилиб, қаршилиқ учун ҳеч қандай чора-тад-

бир кўрмади. Лекин уч ҳафтадан сўнг мўғуллар Хуросонга етиб келганликларини эшитган Муҳаммад кўп бўлмаган мулозимлари билан ов қилишни баҳона қилиб Нишопурдан Ироққа жўнади. У чиқиб кетиши билан шаҳарда саросима бошланди.

Шу орада Жебе ва Субутой Термиз ёнида қўприксиз ва кемасиз Жайхун дарёсидан кечиб ўтдилар. Улар мешларни шох-шаббалар билан тўлдириб, уларнинг устига ўз қурол-яроғларини ва бошқа буюмларини қўйиб, белларига бойладилар ва отларининг думидан ушлаб Жайхун дарёсини кечиб ўтдилар.

Бу ердан улар Балхга йўл олдилар. Шаҳар аҳолиси уларга итоат билдириб, совға-саломлар билан вакил юбордилар. Балхга ўз ҳокимларини тайинлаган мўғуллар тезда Зове шаҳри орқали Нишопурга жўнадилар. Йўл давомида учраган одамларни ушлаб, қийнаш йўли билан Муҳаммаднинг қаёққа йўналганлигини билишга уриндилар. Ҳар бир шаҳарга таслим бўлишни талаб қилувчи кишиларни жўнатдилар. Улар шаҳар аҳолисига тез орада Чингизхон асосий кучлар билан етиб келишини, шаҳарни топшириш рад этилган чоғда улкан фалокатлар бўлиши мумкинлигини билдириб, пўписа қилдилар. Улар таслим бўлган шаҳарларда мўғул бошлиқларни қолдириб, уларни муҳр билан таъминлашар, кучсиз шаҳарларни босиб олишар, кучлиларини эса айланиб ўтишар эди. Чунки уларнинг асосий мақсади Муҳаммадни қувиб етиш эди. 24 май куни уларнинг илғор қисми Нишопурга етиб келди. 5 июнда эса Жебе ҳам етиб келди. Нишопур аҳолиси унга озиқ-овқат олиб келиб, ўз султонлари асирга олинганидан сўнггина таслим бўлишларини эълон қилишди. Шунда Жебе Чингизхон номидан қуйидагиларни баён қилди: «Бошлиқлар, аъёнлар ва раият, билингларики, Худо шарқдан ғарбгача бўлган ерларни менинг ҳукмимга берди. Ким итоат этса шафқат қилнади, лекин қаршилиқ кўрсатганларнинг ҳолига вой; улар ўз фарзандлари, хотинлари ва яқин кишилари билан биргаликда қатл этиладилар». Жебе аҳолига ўз орқасидан келаётган мўғул қисмларига озиқ-овқат етказиб беришни тайинлаб, агар қирилиб кетишни истамасалар ўз деворларининг мустаҳкамлигига ва ҳимоя қилувчиларнинг сонига ишонмасликларини тайинлади.

Йўл давомида Муҳаммад қўшинларининг бир қисми ва талон-тарожда иштирок этишни истаган разил одамлар қўшилган мўғул қисмлари Нишопурда иккига бўлиндилар. Субутой Домагон ва Самнонга, Жебе эса Мозандаронга йўл олди. Рай шаҳри ёнида улар яна бирлашдилар. Бу

шаҳарда турли мазҳабларга тааллуқли бўлган аҳолининг бир-бирига бўлган нафрати уларнинг ҳалокатига сабабчи бўлди. Шу мазҳаблардан бирига тааллуқли бўлган одамлар Жебега вакил юбориб, душман мазҳабдаги кишиларни қириб ташлашни илтимос қилди. Мўғул лашкарбошиси уларнинг хоҳишини амалга оширди, лекин кейин ўз диндошларига хиёнат қилган одамларнинг содиқлигига ишона олмайман, деб буларни ҳам қириб ташлади.

Нишопурни ташлаб кетган Муҳаммад бу орада Қазвинга етиб келди. 30000 кишилиқ қўшин тўпланган бу шаҳарда у тўхтаб, ўз кучларини кўпайтирмоқчи бўлди. Лекин Рай шаҳридаги қирғинни эшитиб, қаттиқ саросимага тушди. Мўғуллар сингдирган қўрқинч шу даражада кучли эдики, натижада бу хабарни эшитган ҳокимлар, аъёнлар ва қўшин — ҳар ким ўз жонини қутқариш мақсадида бирданига тарқаб кетди.

Султон аввал Бағдодга йўл олди, кейин Ғилон тарафга бурилди, у ердан эса Каспий денгизи қирғоқлари бўйлаб Мозандаронга юрди. Бу ерда у мўғуллар бу вилоятга кириб, унинг савдо-сотиқ шаҳри бўлган Астробод ва асосий шаҳри Амойни талон-тароҷ қилганларини эшитди. Ҳар ерда мўғуллар томонидан таъқиб қилинаётган бахтиқаро султон вилоят амирлари маслаҳатига кўра вақтинчалик Каспий денгизидagi оролларнинг бирига яширинишга қарор қилди. Ўз изини яшириш мақсадида у махфий равишда денгиз бўйида жойлашган бир қишлоққа келди. Бу ерда у бир неча кун бўлиб, кунда мачитга қатнади. У ерда кўз ёшларини шашқатор қилиб намоз ўқиб, агарда аввалги қудрати тикланса бутун салтанатда адолат ўрнатишга ваъда бериб, Худога илтижолар қилди.

Шу пайтда амакиси ва жияни Муҳаммаднинг буйруғига биноан қатл қилиниб, ерлари тортиб олинган бир Мозандарон боёни ҳамроҳлигида мўғул отличлари пайдо бўлдилар. Бу боён қасос олиш ва Муҳаммад унинг қариндошларидан тортиб олган ерларни қайтариб олиш ниятида мўғуллар томонига ўтган эди. Муҳаммад кемага ўтириб, қирғоқдан узоқлашишга зўрға улгурди,³² бошқалар ўзларини сувга отиб сузиб кетаётганларида мўғуллар отган ўқлардан ва чўкиш натижасида ҳалок бўлдилар. Муҳаммад эса жонини сақлаб қолди.

Оролда ўрнатилган чодирда яшаб, Муҳаммад Мозандарон аҳолисидан озик-овқат ва яшаш учун керакли бошқа нарсалар олиб турди. Султон улар кўрсатган илтифотни ўз қўли билан ёзилган турли мансаблар берилиши ҳақидаги ёрлиқлар билан ёки буюмлар совға қилиб тақдирлаб турди. Кейинчалик унинг ўғли Жалолоддин улар

кўрсатган яхшиликни мукофотлашни ўзига муқаддас ва- зифа деб қабул қилди. Ўз ҳарамининг душман томонидан асирга олинганлигини эшитган Муҳаммад бетоб бўлиб қолди. У ўлими яқинлашиб келаётганини сезиб, фақатги- на Жалолиддин салтанатни сақлаб қолиши мумкинлигини айтиб, унинг белига қилич тақди, уни ўз валиаҳди деб эълон қилиб, ака-укаларига унинг сўзидан чиқмасликни васият қилди³³. Бир неча кундан сўнг (1221 йил 10 фев- ралда) у оламдан ўтди. Халифа билан уруш бошлашдан аввал ҳамиша омади чопган, ўз ерларини майда ёки куч- сиз ҳукмдорлар ерларини эгаллаб олиш ҳисобига кенгай- тирган Муҳаммад қашшоқликда оламдан ўтди. Айтишлар- ича, уни ўрашга кафани ҳам қолмаган экан*.

Муҳаммад Жайхундан ўтишдан аввал ўз онасидан унинг ҳарам билан Мозандаронга кетишни сўраган. Чин- гизхон ўз навбатида онаинг ўз ўғли билан бўлган келиш- мовчиликларини, Муҳаммаднинг лашкарбошиларининг кўп қисми онаси қабиласидан эканлигини билгани учун, бу имкониятдан фойдаланиб қолиш ниятида Туркон Хотун олдига одам юбориб, унга ўғлининг яхшиликни билмасли- ги маълумлигини билдирган, уни Хоразмдан қувмасликка ваъда берган, агар ишонмаса Чингизхон олдига ижобий тасдиқ олиш учун ўз одамини юбориши мумкинлигини айт- ган, уруш тамом бўлгандан сўнг унга Хуросонни тақдим қилишга ваъда берган эди. Шундай қилиб бу ваҳший ким- са душманга қарши ҳар қандай усул билан ҳаракат қилиш- дан тап тортмас, унга зарар етказиш ва ўзаро низо чи- қариш учун ҳар бир имкониятдан фойдалана олар эди.

Чингизхон таклифини Туркон Хотун жавобсиз қолди- риб, ўғли Муҳаммадга тегишли ерларни талон-тарож қил- гач, Чингиз ўз чўлларига қайтиб кетади, деб хаёл қилиб, Муҳаммад томонидан ўз мулкларидан маҳрум қилинган ва Хоразм зиндонларида сақланаётган боёнларни қилич- дан ўтказиш ҳақида ваҳшиёна буйруқ берди. Шундан сўнг ўзи Доғистон йўли орқали Мозандаронга бориб, у ердаги тоғлардан бирида жойлашган, забт этиш мушқил бўлган Илол қалъасига жойлашиб олди. Мўғуллар бу қалъани қамал қилдилар. Қалъа тез-тез туман тушиб, ёмғир ёғиб турадиган ерда жойлашгани учун у ерлик аҳоли қурғоқ- чилик ҳоллари учун сув ушлаб турмас эди. Айтишларича, мўғуллар келганида у ерларда жуда кам бўладиган қур-

* Султон бўлган одамнинг кафансиз қолишига ишониш қийин. Фикримизча Урта Осиёлик ёзувчилар, Муҳаммад буткул кафангадо бўлган эди, қабилда ёзган бўлсалар, муаллиф сўзмасўз таржима орқали шу мазмунни англаган бўлса керак (*муҳарр.*):

ғоқчилик бошланган. Сув етишмаслиги сабабли гарнизон таслим бўлишга мажбур бўлди, ammo мўғуллар қалъани қўлга киритишлари билан ёмғир ёға бошлади. Қалъадаги вазият ўта мушкуллашгач, Туркон Хотунга тезда қочишни ва набираси Жалолиддиндан паноҳ топишни маслаҳат бердилар. Шу пайтларда Жалолиддин кўп сонли қўшин тўплашга муваффақ бўлди, деган мишмишлар тарқалган эди. Туркон Хотун эса, бу таклифга рози бўлишдан кўра мўғуллар қўлидаги асирлик даҳшатларига дучор бўлиш афзалроқ, деб жавоб берди. Унинг бу набирасига бўлган нафрати шунчалик кучли эди.

Асирга тушган Туркон Хотун Чингизхон ҳузурига юборилди. Чингизхон Муҳаммад салтанатини босиб олгандан сўнг Туркон Хотунни Мўғулистонга жўнатди. У 1233 йил ўша ерда оламдан ўтди. Унинг арзандаси бўлган вазир Носириддин ўлимга ҳукм қилинди. Муҳаммаднинг асирга олинган ўғиллари ҳам қатл қилиндилар. Унинг қизлари Чингизхон ўғиллари ва лашкарбошиларига чўри қилиб берилди. Айтишларича, Муҳаммаднинг хотинларидан бири бир бўёқчига хотин қилиб берилган. Муҳаммаднинг ҳазинасига Чингизхон эга бўлди.

Султоннинг ўлимидан сўнг унинг ёнида бўлган уч ўғли Каспий денгизи ва Болхон кўрфази орқали Хоразмга етиб келишди. Тез орада улар 70000 кишилиқ қўшин тўплашга эришдилар. Туркман ва қанғаллардан ташкил топган бу қўшиннинг саркардалари Жалолиддиннинг қатъиятли ва мустаҳкам иродага эга эканлигини, улардан ўзига сўзсиз бўйсунганини талаб қилишини билганлари учун унга қарши фитна уюштирдилар.

1221 йил 10 феврал куни Жалолиддин юқорида айтиб ўтилганидек мўғуллар қиличидан Хўжанддан қочган Темурмалик бошчилик қилган 300 отлик билан суиқасддан қочиб қутулишга улгурди ва Хоразмни Хуросондан ажратиб турувчи чўлни 16 кунда босиб ўтиб, эсон-омон Насо шаҳрига етиб келди.

Самарқандни босиб олган Чингизхон Нахшаб атрофидаги уйлارга ўз отларини боқиб семиртириш ниятида жойлашиб, у ерда 1220 йилнинг кузигача турди. Бу пайтда Муҳаммаднинг ўғиллари Хоразмга келиб, у ерда каттагина куч тўплаганлари Чингизхоннинг эътиборини тортди. У дарҳол Жўчи, Чигатой ва Угадай бошчилигида Хоразмга қўшин жўнатди. Душманнинг Хоразмдан Хуросонга чекинишини кесиб қўйиш учун у Хоразм чўлларининг жанубий чеккасига қисмлар жойлаштирди. Жалолиддин Насога етиб келган пайтида 700 кишилиқ отлиқлар қисми шаҳар яқинида турар эди. Лекин бу жасур саркарда уларга

мардларча ташланиб, уларни яксон қилди ва эсон-омон Нишопурга, у ердан эса отаси томонидан мулк сифатида берилган Ғазнига келиб, бу ерда қўшин тўплашга киришди. Жалолиддиндан уч кун кейин қочиб кетган акаларининг қисмати уники қадар омадли бўлгани йўқ, улар Насо яқинида мўғуллар тарафидан тор-мор қилиниб, бошларидан жудо бўлдилар. Бу бахтсиз шаҳзодаларнинг каллаларини мўғуллар ўз найзаларига илиб бутун вилоят бўйлаб кўтариб юрдилар.

Муҳаммаднинг ўғиллари кетганидан кўп ўтмай Жўчининг 50000 кишилиқ қўшини Хоразм пойтахти Урганчга яқинлашиб келди. Мўлжал бўйича улар Урганчга қишда етиб келишлари керак эди. Бу шаҳар Жайхун дарёси чап ярмоғининг икки тарафида жойлашган эди. Бошлиқсиз қолган шаҳар аҳолиси Туркон Хотуннинг қариндоши бўлмиш Қамарни бош қўмондон этиб сайлашди. Мўғуллар авонғори одатдагидек гарнизонни пистирмага тушириб, катта талафот берди. Қўшимча кучлар етиб келиши билан Жўчи Урганчنى ўраб олиб, ҳарбий машиналар ўрната бошлади. Шаҳарга ёғдириш учун тош етишмаслиги сабабли, мўғуллар тут дарахтини думалоқ қилиб кесиб, оғир бўлиши учун сувга бўктирдилар. Мана шу тайёргарликлар пайтида улар одатдагига кўра шаҳар аҳолиси руҳиятига таъсир қилишга, гоҳ кўрқитиб уларни таҳликага солишга, гоҳ ёлғон ваъдалар билан алдашга уриндилар, кейин эса асирлар ёрдамида шаҳар атрофидаги хандақни 10 кун ичиде тўлдириб, қамални бошладилар. Улар Жайхун устига қурилган кўприкни эгаллаб олиш учун³⁴ 3000 кишини тайинладилар, лекин уларнинг ҳаммаси ҳалок бўлди. Шу сабабдан Жўчи ва Чингатой орасида низо чиқди. Берилаётган буйруқлар бир-бирига зид бўлди, қамал ишлари суст борди, тартиб-интизом бўшашиб кетди, қамал қилинаётганлар бундан фойдаланиб мўғулларга жуда кўп талафот етказдилар. Қамал 7 ойгача чўзилиб кетди. Ниҳоят Чингизхон ўғиллари ўртасидаги низодан хабардор бўлиб, қамал қилишни Угадайга топширди. У ўз навбатида ака-укаларни яраштиришга ва тартиб ўрнатишга эришиб, умумий қамални бошлади. Лекин аҳоли шаҳарнинг бошқа қисмларига чекиниб, зўр бериб ҳимояланди. Улар бир кўчадан сиқиб чиқарилсалар, бошқасига чекинардилар. Шаҳарда 7 кун давом этган жангларда аёллар ҳам ва ҳатто болалар ҳам иштирок этдилар. Шаҳарни қўлга киритгандан сўнг мўғуллар аҳолига уйларида чикишни, рассом ва ҳунармандларга алоҳида йиғилишни буюрдилар. 10000 дан ортиқроқ тўпланган рассом ва ҳунармандларнинг ҳаётини сақлаб қолиб, Мўғулистонга юбордилар, аҳолининг қол-

ган қисмини қиличдан ўтказдилар. Шундан сўнг шаҳар талон-тарож қилинди. Бундан кейин мўғуллар Жайхун тўғонларини бузиб юборишидан бошланган сув тошқини шундоқ ҳам вайрон қилинган бахтиқаро шаҳарни текислаб ташлади.

Чингизхон ўғиллари Хоразмда урушаётган пайтида унинг ўзи 1220-йил кузида Термизга юриш қилиб, уни 10 кунлик қамалдан сўнг қўлга киритди. У ердан туриб Бадахшон ва унинг атрофларини талон-тарож қилиш учун қисмлар юбориб турди. 1221 йилнинг баҳорида Жайхунни кечиб ўтиб, Балх томонга йўналди. Балх аҳолиси унга қимматбаҳо инъомлар юбориб, итоат этишларини билдирдилар. Шу пайтда у Жалолиддин Ғазнида эканлигини ва унга қарши бориш учун қўшин тўплаётганлигини билиб қолди. Балх аҳолисига ишонмасдан, ҳамда ўз орқасида кучли шаҳарни қолдирмаслик учун Чингизхон шаҳарнинг барча аҳолисини ўлдиришни буюрди. Шаҳар талон-тарож қилиниб, ёндириб юборилди. Унинг истеҳкомлари эса кўмиб ташланди.

Бу ердан мўғул босқинчиси ўзи юборган лашкарлари қамалини 7 ой ушлаб турган кучли қалъаси бўлган Толукон тоғли ўлкасига йўл олди. Чингизхон ўзи билан бирга олиб келган кўплаб асирларни мўғул қўшинлари олдида туриб жангга киришга мажбур этди, чекинганларни ўлдирди. У тахтасуна ўрнатиб, қалъа девори баландлигида тупроқ ташиб келишни буюрди ва у ерга баллистлар ўрнатиб, шаҳарни ўққа тутди. Аянчли аҳволга тушган гарнизон ёриб чиқишга қарор қилди. Отлиқ жангчилар тоғларга қочиб қутулдилар, пиёдаларнинг деярли ҳаммаси ҳалок бўлди. 7 ойдан ортиқроқ қаршилик кўрсатган қалъани қўлга киритган мўғуллар у ерда бирон тирик жон ҳам, бутун ғишт ҳам қолдирмадилар.

Жобе ва Субутой Мозандаронга кетганларидан сўнг, Жалолиддин эришган муваффақиятлар ҳақидаги ёлгон миш-мишлар Хуросон аҳолисини руҳлантириб юборди. Баъзи бир шаҳарларда кўзғолонлар бошланди. Бунни эшитган Чингизхон (тахминан 1220 йилнинг охирида, яъни у ҳали Жайхун дарёсининг чап қирғоғида бўлган пайтда) Хуросоннинг обод вилоятларига 70 000 жангчига эга қўшин билан ўз ўғли Тулуйни юборди. У Амой яқинида Жайхунни кечиб ўтиб Марв томон юрди, 1221 йил 25 февралда Марвга етиб келиб Марв ва Нишопурни қўлга киритди, аҳолини қиличдан ўтказиб, шаҳарларга ўт қўйди. Нишопурни ишғол қилиш аҳолининг тиш-тирноғи билан қаршилик қилиши ва мўғулларнинг ваҳшийлиги билан эътиборни тортади. Шу шаҳарда илғор қисмлар билан Тулуй-

дан илгари етиб келган Чингизхоннинг куёви Тўғочор ҳалок бўлди. Бу шаҳар аҳолиси айрим ҳужумлар билан мўғулларга жуда катта зарар етказдилар. Улар ўз қисматларини билганлари учун кучли мудофаага тайёрландилар, истеҳкомларни мустаҳкамладилар, шаҳар деворларига ўқ отиш учун 3000 та баллист ва тош иргитиш учун 500 та манжаниқ ўрнатдилар. Мўғуллар кўрган тайёргарлик уларникидан ёмон эмас эди. Нишопурга қарашли ҳамма вилоятларни олдиндан яқсон қилган мўғуллар, ишғол учун 3000 баллист, 300 манжаниқ, ёнаётган нефт қуйилган хумларни улоқтирувчи 700 та машина, штурм қилиш учун мўлжалланган 4000 наврон, 2500 қоп тош тайёрлаб қўйдилар. Қамал бошлангандан икки кун кейин, яъни 1221-йил 7 апрелда хандақ тўлдирилди. Кейинги кун деворда 70 та рахна очишга эришилиб, 10000 кишилик мўғуллар ишғолни бошлашди. Кўчаларда жанг олиб борган аҳоли мўғулларга дош беролмай кейинги кун шаҳарни қўлдан бердилар. Одам ўлдириш тўрт кун давом этди. Чингизхоннинг қизи, Тўғочорнинг беваси 10000 мўғул жангчиси билан ўзи шаҳарга кириб, дуч келган одамни ўлдиришни буюрди. Одамлар ўликлар ёнига ётиб ўзини ўлганга солиб жонини сақлаётганларини эшитиб Тулуй ҳамманинг бошини танасидан жудо қилишни, кесилган каллалардан минора (пирамида) ясашни буюрди. Шаҳарни вайрон қилиш 15 кун давом этди, шаҳар ҳаробалари ўрнига арпа экдилар. Тулуй кетаётиб ертўла ва бошқа ерларда беркиниб, жон сақлаб қолган одамларни ўлдириш учун жангчиларнинг бир қисмини қолдириб кетди. Фақат 4000 тагина ҳунарманд омон қолдирилиб, Мўғулистонга юборилди.

Қасос олишга тўйган Тулуй Ҳирот тарафга юрди. 8 кунлик қамалдан сўнг Ҳирот аҳолиси таслим бўлди. Тулуй уларни афв этиб, фақат Жалолиддинга қарашли 12000 кишилик қисмни ўлдиришга буюрди. Шундан кейин ўз отасига қўшилиш мақсадида Толуқон тарафга юрди.

Бу пайтда Султон Жалолиддин қўлга киритаётган муваффақиятлар Чингизхонни безовта қила бошлади. Султон 70000 отлиқ аскар тўплаб, ўзининг (Жалолиддиннинг) ҳаракатини кузатиш ва Чингизхон ҳаракатларини пана қилиб туриш учун қўйилган 30000 лик қўшинга эга мўғуллар лашкарбошиси Қутуқу турган Қобул ва Бомён тарафга юрди.

Жалолиддин Қутуқуга ҳужум қилди: у ўз жангчиларига отдан тушиб, жиловларни белларига боғлашни ва камон билан жанг қилишни буюрди. Кун бўйи давом этган жанг ҳеч бир томонга ғалаба келтирмади. Кейинги кун Қутуқу ўз душманини, янги қўшинлар келиб қўшилди, деб

ишонтириш учун кингиз ва чопонлар орасига похол солиб ва бош кийим кийгизиб қўриқчи ясашни, уларни қўшимча отлар устига ўтказиб, туялар карвони ва аравалар орасига сафлашни буюрди. Унинг бу ҳийласи иш беришига бир баҳя қолди. Жалололиддиннинг атрофидагилар душман қаторида янги қўшинлар чизигини кўришлари билан чекинишни маслаҳат бердилар. Лекин Султон бунга қулоқ солмасдан, аввалги кундагидек отдан тушиб жанг қилишни буюрди. Мўғуллар ўз кучларини душманнинг сўл қанотига қаратиб, ҳужумга ташландилар, лекин камонлардан ўққа тутилиб, орқага чекиндилар. Кўп вақт ўтмасдан улар яна ҳужум бошладилар. Шунда Султон карнай чалишга буйруқ берди. Ушбу шартли белгига асосан жангчилар эпчиллик билан ўз отларига ўтириб, шовқин-сурон билан ҳужумга ташландилар. Уларнинг бир қисми мўғуллар йўлини қирқиб қўйиш учун шошилди. Ураб олинишидан хавфсираран мўғуллар қочишга тушдилар. Лекин жанг майдони жарликлар билан кесилган бўлгани учун уларнинг қўшинининг кўп қисми жарларга қулаб ёки Султон аскарлари қиличидан ҳалок бўлдилар.

Аммо ғалабанинг ўзи Жалололидин учун ҳалокатли бўлди. Улжа бўлишаётган пайтда унинг лашкарбошилари-дан — қанғаллар йўлбошчиси Аминмалик ва туркманлар бошлиғи Оғроқмалик бир ажойиб араб отини талашиб қолдилар. Чингизхон муваффақиятларининг сабабларидан бири бўлган Муҳаммад салтанатидаги ички нифоқ унинг кулашини сўнггига етказди. Тортишиш пайтида қизишиб кетган Амин Оғроқнинг бошига қамчи билан урди. Оғроқ ранжитилганининг алами билан қўшиндан ажраб кетди. Бунинг натижасида Жалололидиннинг қўшини ярмига қисқарди.

Шу орада Чингизхон Тулуй, Чигатой ва Угадай келиб қўшилиши билан (Жўчи Урганчи олганидан сўнг Сайхундан шимолроққа юборилган эди) 1221 йилнинг кузида Султон Жалололидинга қарши юрди. Жалололидин Чингизхоннинг кўп сонли кучларига қаршилик қила олмаслигига кўзи етиб, Ғазнига, кейин эса Синд (Ҳинд) дарёси томонга чекинди.

Мўғул хони уни тезлик билан таъқиб қила бошлади. Синд дарёсига яқинлашганда Жалололидин кейинги куни дарёни кечиб ўтмоқчилигини эшитиб, ўша кечанинг ўзида ўз душманини қўлга олиш учун шиддат билан кечув жойига йўналди. У Султон қўшинининг орқадаги қисмига етиб олиб тор-мор қилди ва 1221 йилнинг 9 декабрида Жалололидиннинг ярим ой шаклида жойлаштирилган ҳамда қанотлари билан Синд дарёсига тиралган кучсизгина қўши-

нини ўраб олди. Эрта тонгда у шундай шитоб билан хужум қилдики, бунинг натижасида Жалололидиннинг ўнг ва сўл қанотлари тез орада тор-мор қилинди. Марказда кам кучлар билан қолган султон ёриб чиқиш мақсадида тушгача жанг қилди. Мўғуллар уни борган сари сиқиб бордилар, аммо Чингизхон тириклайин қўлга олишни буюргани учун унга ўқ узмадилар. Қутулишнинг ҳеч қандай чораси қолмаганини кўрган Жалололидин ёнидаги бақувват отга сакраб миниб, сўнгги бора, ёвқурларча хужум қилиб, мўғулларни орқага силжишга мажбур этди. Кейин отини бирданига қайриб Синд томон чоптирди. У 20 фут* баландликдаги қияликдан ўзини дарёга ташлади ва бир қўлида қалқон, иккинчи қўлида байроқни ушлаб, сузиб кета бошлади. Чингизхон дарё қирғоғига от чоптириб келиб, унинг кетидан қувишга шайланган жангчиларни тўхтатди. Уз ўғилларига Жалололидинни ўрнак қилиб кўрсатиб, «шундай фарзандга эга бўлган отани бахтли деса бўлади», деди.

Жалололидин Синд дарёсидан эсон-омон сузиб ўтди. Унга шу тариқа қутилиб қолган ўзининг 4000 дан ошиқ жангчиси қўшилди ва улар Деҳли томон йўл олдилар.

Чингизхон уларни таъқиб қилиб бориш учун ўзининг иккита туманбегларини юборди. Лекин улар султон изларини топа олмасдан ва улар учун нотаниш бўлган давлат ичкарасига киришдан хавфсираб, Синд дарёсининг юқори ўнг қирғоғи бўйлаб ҳаракат қилаётган асосий қўшин билан қўшилиш учун орқага қайтдилар (1222 йил).

Ўгадай кейинчалик султон учун янги қўшинлар тўплашга имконият бериши мумкин бўлган Ғазни шаҳрини талон-тарож қилиш учун юборилди. Ҳисобини олиш баҳонасида шаҳардан олиб чиқилган бахтиқаро аҳоли қилличдан ўтказилди. Рассомлар ва ҳунармандлар эса Мўғулистонга юборилди. Шундан сўнг Ўгадай Сеистонга юриш ҳақида ижозат сўради, лекин ҳавонинг жуда иссиқлиги сабабли Чингизхон унга рухсат бермай, орқага қайтишни буюрди.

Ҳирот шаҳри ҳам Ғазнининг бошига тушган кўргуликдан қочиб қутула олмади. Султоннинг мўғул лашкарбошиси Қутуку устидан қилган ғалабасидан сўнг Ҳирот шаҳри аҳолиси мўғуллар зулмидан қутилиш учун зимдан тайёрланиб, улар томонидан қўйилган бошлиқларни ўлдирдилар. Жалололидинни таъқиб қилиш пайтида бу воқеадан хабар топган Чингизхон аҳолини жазолаш учун Ҳиротга Элчиқадойни юборди. Ёвуз мўғул босиб олинган ерлардан

* Фут — 30, 48 см га тенг узунлик ўлчови.

қамал ишлари учун танлаб олинган 50000 киши билан шаҳарни қамал қилишга киришди.

Ҳирот аҳолиси етти ярим ой душман ҳужумини мардонавор қайтариб турди. Лекин, ниҳоят аҳоли орасида ўзаро келишмовчилик чиқди. Мўғуллар бундан фойдаланиб 1222 йил 14 июнда шаҳарни ёпасига ҳужум қилиш ўли билан олишга эришдилар. Қотилликлар, босқинчиликлар, вайрон қилиш ва ўт қўйишлар бутун ҳафта бўйи давом этди. Ўзига берилган топшириқни бажарган Элчиқадоё асосий қўшин билан бирлашиш ниятида қайтиб кетди. Лекин бир неча кундан сўнг у Ҳиротга умумий қирғин пайтида қутулиб қолган одамларни ўлдириш учун 2000 кишилик қисм юборди. Айтишларича кўп сонли аҳолиси бўлган шаҳарда бор-йўғи 16 одам тирик қолган.

Чингизхон Угадай, Элчиқадоё ва Жалолиддинни таъқиб қилиш учун Синд ортига юборилган қисмларнинг етиб келишини кутиб Синднинг юқори қисмига қараб секин ҳаракат қилди. Улар билан қўшилгандан сўнг Синд атрофида қишлагга қолди. Бу ерда унинг қўшини орасида юқумли касаллик тарқалди. Қишлоқ тугаши билан 1223-йилнинг баҳорида Чингизхон Тибет ва Ҳиндистон орқали Мўғулистонга қайтишни мўлжаллаган эди. У йўлга тушишдан аввал ҳар бир чодирда 10 тадан 20 тагача бўлган асирларга кўп миқдордаги гуручни тозалашни буюрди. Бу ишни тугаллашлари билан Чингизхон уларни ўлдиришни буюрди. Тибет томон юрган қўшин қор ва қалин ўрмон билан қопланган тоғларда жуда кўп қийинчиликларга дучор бўлгани учун Чингизхон ўз режасидан воз кечиб, Пешоварга, у ердан эса Бомиёнга бориб, ёзни асосий аравалар қарвони турган Болхонда ўтказди. Бу ердан у Бухоро ва Самарқандга борди. Қишни шу ерда, асосан ов билан ўтказиб, 1224 йил баҳорида яна йўлга тушди.

Муҳаммаднинг қонга ботирилган салтанатини ташлаб чиқаётиб, Чингизхон унинг онаси, хотинлари ва қариндошларига қўшин бораётган йўлда туришни буюриб, кейин эса уларни ўзи билан олиб кетди. Бу бахтиқаролар дод-фарёд қилиб ўз ватанлари билан видолашишди.

Агар зафар қучган римликлар аравалари орқасидан асирга олинган шоҳлар ўз оилалари, лашкарбошилари ва бошқалар билан борган бўлсалар, унда ярим ёввойи мўғуллар шафқатсизлик ва инсон изтиробларига бефарқликда улардан қолиша олармидилар! Ўз улусига кириб боришдан аввал Чингизхон қўшинларига катта базм бериб кейин уларни тарқатиб юборди. Шундан сўнг 1225-йил февралда ўзининг мероси бўлган ўрдасига кириб келди.

Чингизхон Муҳаммад салтанатининг шарқий қисмини

вайрон қилиб юрган пайтда, унинг саркардалари Жебе ва Субутой бахтиқаро Муҳаммад изларини йўқотиб, Ироқи Ажамни ҳароб қилиб, Қум ва Қазвинни талон-тарож қилдилар, шундан кейин Табризга йўл олдилар. Бу шаҳар талон-тарождан катта миқдорда пул, от ва бошқа жониворлар кўрнинишда ўлпон тўлаш ҳисобига сақланиб қолди. Бу ердан мўғуллар Каспий денгизи бўйларига қайтиб келиб, Муғон чўлларида қишладди.

Йўл давомида талончиликдан ҳеч қачон хазар қилмайдиган туркман ва курдлар ҳисобига қўшин сонини ошириб, қиш ўртасида Туркистонга қараб юрдилар. 1221-йили Тифлис яқинида гуржилар қўшинини тор-мор қилиб, яна Табриз томонга юрдилар. У ердан янги ўлпон ундириб, Маҳора шаҳри аҳолисини қириб ташладилар ва Халифа Носир ерларига бориш учун Арбил шаҳри томон ҳаракат қилдилар. Лекин ёнма-ён фақат иккита отлиқ юра оладиган тоғ йўлларидаги қийинчиликлар уларни орқага қайтишга мажбур қилди³⁵.

Улар Ҳамадонга қараб юрдилар. Бу шаҳар аҳолиси талаб қилинаётган ўлпонни тўлашга рози бўлмасдан, қаршилик кўрсатишга журъат қилди. Мўғуллар бу шаҳар аҳолисини қиличдан ўтказиб, шаҳарга ўт қўйдилар. Кейин Ардабилга юриб, уни талон-тарож қилганларидан сўнг яна Табриз ёнида пайдо бўлдилар. Шаҳарнинг яхши мустаҳкамланганлигини ва аҳолининг қаршилик кўрсатишга тайёрлигини кўриб пул ва матолардан иборат бўлган ўлпон олиш билан чегараланиб, Аррас (Арахс) дарёси яқинида жойлашган Бойлақонни қамал қилиш учун йўл олдилар. Бу шаҳар яқинида тошлар бўлмагани туфайли мўғуллар манжаниқдан улоқтириш учун дарахтларни бўлак-бўлак қилиб кесдилар. 1222 йил сентябрида шаҳарни ялпи ҳужум билан қўлга киритиб, сўнг жирканч ишларни қилдилар. Аёлларни номусига тегиб сўнг ўлдирдилар, ҳомиладор аёлларнинг қоринларини ёриб ҳомиласини йўқ қилдилар. Мўғуллар Бойлақон атрофини ҳаробазорга айлантириб Ганжа шаҳри томонга юрдилар. Бу шаҳар аҳолиси жуда жанговар руҳга эгаллигини билиб, ўлпон олиш билан қанотландилар ва Гуржистон томон юришни давом эттирдилар. Пистирма қўйиш йўли билан 30000 кишилиқ гуржилар қўшинини тор-мор қилиб, Ширван вилояти томон юрдилар. Шамоҳни талон-тарож қилиб, Дарбандни қўлга киритдилар, лекин унинг кўрғонини қўлга киритолмай, шимол томонга юрдилар. Тоғлардан ошиб ўтиб, улар ўзларига қарши курашиш учун иттифоқ тузган олон, лезгин, черкас ва қилчоқларга дуч келдилар. Узаро бўлган жангда ҳеч қайси томон ғалаба қозонмади. Шунда мўғуллар ўзларининг

синалган воситалари — ҳийла ва ҳиёнат йўлига ўтдилар. Улар қипчоқлар олдига вакил юбориб, ўз уруғдошларига қарши уруш қилишни истамасликларини, ўз қардошлари билан тинч муносабатда бўлиш ниятида эканликларини айтиб, совға-салом сифатида олтин ва қимматбаҳо кийимлар таклиф қилдилар. Бундай пуч ваъдаларга учган қипчоқлар ўз иттифоқчиларини ташлаб кетдилар. Шунда мўғуллар қипчоқлар кетгандан кейин кучсизланиб қолган душманни осонгина енгилга эришдилар. Бу пайтда қипчоқлар мўғуллар билан тузилган тинчлик шартномасига ишониб, ҳеч қандай эҳтиёткорлик чорасини кўрмасдан ўз ерларига тарқаб кетдилар. Мўғуллар уларнинг изларидан бориб, тарқаб кетган қипчоқлар қисмларига қўққисдан ҳужум қилдилар. Уларнинг кўп қисмини қириб ташлаб, кейин Россия чегаралари томон юрдилар.

Сохта чекиниш йўли билан бизнинг князларимизни Дашти Қипчоққа олиб чиқиб, ҳозирги Мариупол шаҳри яқинидаги Калка дарёси ёнида қаттиқ жанг берганлари (1224 йил 31 майда)³⁶ ва унинг натижаси бизга ўз тарихимиздан маълум. Рус қўшинларини узил-кесил мағлубиятга учратганларидан ва Днепр дарёсигача таъқиб қилиб борганларидан сўнг, мўғуллар Днепр дарёсининг қуйи қисмига қараб ҳаракат қилиб, Қримга кирдилар ва Судоқ шаҳрини қўлга киритдилар. Бу шаҳар генуяликларга қарашли бўлиб, Қора денгизнинг жанубий ва шимолий қирғоқлари ўртасидаги савдо омбори ҳисобланар, қипчоқлар бу ерда қўллар, мўйна, чарм ва ҳоказолар эвазига буғдой ва матолар олар эдилар.

Шу йилнинг охирида мўғуллар булғорлар ерига кириб бориб, уларни пистирмага туширдилар ва тор-мор қилдилар. Уларнинг кўпмингли қўшинидан атиги 4000 жангчигина омон қолди. Бу ердан саксинлар (?) ерлари орқали орқага қайтдилар. Шундай қилиб, улар бизга ҳарбий тарихдан маълум бўлган энг мардонавор ва моҳир ҳаракатлардан бирини амалга оширдилар.

Жебе ва Субутойнинг Кавказ ортида қилган ҳаракати билан бошқа бир ҳаракат ҳам боғлиқ эди. Лекин бу ҳаракат амалга ошмай қолди.

Жўчи Хоразмни босиб олганидан кейин 1221 йилнинг кузида Сайхун дарёсининг шимолига юборилгани ҳақида юқорида айтиб ўтилган эди. Муҳаммаднинг асосий кучлари туркман ва қанғаллардан ташкил топган бўлиб, улар мўғуллар таъқиб қилган шаронгда Хоразм ва Каспий денгизларидан шимолда жойлашган чўлларга қочиб боришлари, бу ерда қўшилиб, Чингизхонни шимолий ерлари билан боғловчи йўлнинг ён томонида катта куч ташкил

этишлари, Чингизхонни Кавказ бўйнидан ўтиб ўз ўрдalarига Каспий ва Орол денгизларининг шимолий тарафидан қайтиб келиши керак бўлган Жебе ва Субутой қўшинларидан ажратиб қўйишлари мумкин эди.

Шунинг учун ўз аждодларининг улуси ва Жебе ҳамда Субутой қўшинлари билан бўладиган алоқасини таъминлаш мақсадида Чингизхон Жўчига Каспий ва Хоразм денгиз шимолида яшовчи кўчманчи халқларни кузатиб туришни буюрди. Кейинчалик Жебе ва Субутой Кавказга кириб борганларидан сўнг Жўчига қипчоқларга қарши боришга бўйруқ берди. Шундай қилиб, Жўчининг Урол ва Волга дарёлари орқасидаги қипчоқлар ерида қилган ҳаракати Жебе ва Субутой ҳаракатларини енгиллаштириш ва Чингизхон босиб олган ерларни Каспий денгизигача кенгайтириши керак эди. Касаллик туфайлими ёки бошқа сабабларга кўра, Жўчи ўз отаси берган фармойишни бажара олмади.

Сайхун дарёсининг шимолида, Каспий денгизининг шарқи ва шароли-шарқида кўчиб юрвчи туркман ва қанғаллар қабилалари қачон мўғуллар томонидан бўйсундирилгани маълум эмас. Эҳтимол уларнинг қаршилиги жиддий бўлмаган, чунки бу қабилаларнинг бўйсундирилиши ҳақида тарихий маълумотлар йўқ. Балки мўғуллар Туркон Хотунни асирда ушлашлари сабабли, унинг таъсирида қанғал қабилаларини қуроқ кучи билан эмас, балки сиёсат билан қўлга олоқандирлар?

Бу юришни таҳлил қилиб, шуни кўрамизки, Чингизхон ўз муваффақиятларига Хоразм салтанатидаги ички бузилишлар, унинг қисмларининг турлилиги ва диндаги келишмовчиликлар туфайли, мана шу нуқсонлардан моҳирона фойдалана олганлиги туфайли эришди. У ўша пайтда салбчилар билан қақшатқич кураш олиб борган мусулмонларнинг диний мутаассиблигини ҳамда руҳонийлар ва бообрў одамларга ҳомийлик қилиб, бошқаларига эса, эҳтимол халифа Носир орқали таъсир этиб занфлаштира олди. Сайхун дарёси бўйига етиб келиб, султон ўз қўшинларини қалъаларга бўлиб жойлаштирганни ва ўзи билан унча катта бўлмаган қўшин олганини эшитган Чингизхон унинг хатосидан моҳирлик билан фойдалана олди. У ўз қўшинларининг фақат бир қисминигина Сайхун бўйларида жойлашган қалъаларни ишғол қилиш учун қолдириб, ўзи эса тезда Бухоро тарафга йўл олди ва бу ҳаракати билан бошлаб юборилган қамални пана қилди ҳамда Мовароуннаҳр ва унинг пойтахти Самарқандни султоннинг бошқа ерларидан ажратиб қўйди; Бухорони қўлга киритганидан сўнг Самарқанд томонга юрди. Бу ерда Муҳаммад кам

сонли қўшинга эга эканлигини эшитиб, Субутой ва Жебени 30000 отлик билан султонга кучли қўшин тўплаш имкониятини бермаслик ниятида таъқиб қилиш учун юборди. Унинг ҳарбий саркардалари бу мураккаб топшириқни бажаришга эришдилар. Улар йўлга чиққанларидан 2 ой ўтгандан кейин (5-июлда) 1000 чақиримдан кўпроқ масофани босиб ўтиб, Нишопурга, қишга келиб Аррасга, ундан кейин Мугон чўллариغا етиб келдилар. Йўл давомида Мухаммаднинг қўшинини тўзатиб, кўплаб шаҳарларни қўлга киритдилар. Улар баҳордан қишгача 2000 чақиримдан кўпроқ масофани босиб ўтдилар. Бунда уларни тезоқар Жайхун ҳам, қумли чўллар ҳам, баланд тоғлар ҳам — ҳеч нарса тўхтата олмади.

Чингизхон Хоразмда янги қўшин ташкил этилаётганини эшитиб, жуда катта кучлар билан ҳаракат қилиб, бу ерларни босиб олди. Кейин эса тезликда ўз муваффақиятлари билан аҳоли кайфиятини тетиклаштиришга ҳамда саркардаси Кутуқуни енгилга эришган Жалолиддинга қарши юрди. Чингизхон ҳеч бир ерда душмanning катта кучларини тўплантирмаслик учун доимо қисмлар билан ҳаракат қилди. Кейин эса, Жебе ва Субутой Кавказ бўйидан ўтиб олганларидан сўнг, керак бўлиб қолганда уларга ёрдам бериш учун Жўчини Каспий ва Хоразм денгизларининг шимолий томонига юборди. Шу билан бирга у Жўчига Хоразм салтанатини босиб олишни охирига етказиш, салтанат қўшинларининг асосини ташкил этган ва шу ерларда яшайдиган қанғал ва туркманларни мағлуб этиш ёки тарқатиб юборишни ҳам буурди. Чингизхон узоқ давом этган ҳаракатлар ва катта майдонларда олиб боришган жанглар билан бирга кўплаб қамалларни уюштирди, кучли қалъа ва қўрғонларни мағлуб аҳолининг ўз қўли билан олишга эришди, улардан қамал ишларида ва янги ҳужум пайтларида фойдаланди, мўғуллар эса шаҳарларни олиш пайтида деярли панада бўлдилар. Мана шуларнинг ҳаммасини Чингизхон уч йилда амалга оширди!

Унинг қўшини сони ҳаддан зиёд кўп бўлган деб ҳисоблаш нотўғри бўлади. Уша даврларда унга тегишли чўл ерлар ҳозирги Манжурия, Мўғулистон ва Ўрта Осиёнинг то Иртиш дарёсигача бўлган бир қисмини ташкил этарди. Ҳозирги Мўғулистонда бир асрлик тинчликдан сўнг, қурол кўтаришга лаёқатли 270 000 жангчи бор деб ҳисобланади. Агар бунга мўғулларга қарашли бошқа ерлардан тўплаш мумкин бўлган 300 000 кишилик қўшинни қўшадиган бўлсак, унда Чингизхон Хоразм салтанатига бостириб киришидан аввал унинг ҳарбий кучлари жами 600 000 жангчидан ошмас эди. Шимолдаги кўчманчи халқлар бир

ҳокимиятга бирлашиб Хитойга юриш қилган пайтларида ҳам бу сондан кўпроқ бўлган қўшин тўплай олмас эдилар. Лекин, Чингизхон бу қўшинлардан катта қисмини қатъий жанглар кетаётган Хитойга юбориши, маълум қисмини унга итоат этган қабилаларни ушлаб туриш учун Мўғулистонда қолдириши керак эди. Шунинг учун Муҳаммадга ҳужум бошлашдан аввал унинг қўшини 250 000 жангчидан ошиши мумкин эмас эди.

• Хулоса қилиб шунни айтишим керакки, мўғуллар томонидан қилинган қотилликлар шарқ ёзувчилари томонидан, менимча, уларга бўлган нафратлари туфайли бўрттириб кўрсатилган. Уларнинг айтишларича Урганчни олишда 2 400 000 киши, Хиротни олишда 1 600 000 киши ўлдирилган ва ҳоказо. Хўш, у ҳолда қандай қилиб бу шаҳарлар ярим йиллаб қамалга бардош бера олганлар? Биламизки, ҳатто бизнинг давримизда ҳам кўп сонли гарнизонни (айниқса қисқа вақт ичида) ярим йилга етадиган озиқ-овқат билан таъминлаш осон иш эмас. Унда қандай қилиб мўғуллар тўсатдан қилган ҳужумлари пайтида миллионлаб одамларга озиқ-овқат таъминлаш мумкин бўлган? Бу ёзувчиларнинг айтишича, мўғуллар қамал пайтида ўн минглаб тинч аҳоли кучидан фойдаланганлар. Агар мўғуллар аҳолини ўлдирадиган бўлсалар, унда бу одамларни қаердан олганлар? Бундан ташқари, Эронда доимий ички урушлар бўлиб турадиган пайтда шунча аҳоли бўлиши мумкинмиди?

Хива воҳаси аҳолиси ҳаммаси бўлиб 2 миллион кишини ташкил этади, шарқ ёзувчилари ҳисоби бўйича эса фақатгина Урганчининг ўзида 2 400 000 одам ўлдирилган эмас! Боз устига мана шундай даҳшатли урушлар пайтида ўлганларни санашга вақт бўлганми ўзи? Мўғуллар ўлдирилган душман сони билан кеккайиб юришлари мумкин бўлгани учун атайин бу сонни ошириб кўрсатганлар; ахир бизнинг давримизда бизда ҳам «Мусулмонларни аяш на даркор» деган иборага кўра шундай қилинадику. Мўғулларнинг ошириб кўрсатган сонлари эса ёзувчиларни чалғитган, чунки улар ўлдирилганлар сонини мўғуллардан олган бўлишлари эҳтимол.

ЧИНГИЗХОН ВА УГАДАЙНИНГ ХИТОЙГА ҚИЛГАН ЮРИШЛАРИ

(1211—1234 йиллар)

XII аср охирида Хитой қуйидаги уч қисмга бўлинган эди:

1) Шимолий Хитойни эгалловчи Нючжи империяси;

2) Сун империяси. Бу империя ҳокимлик қилувчи сулола номи билан аталиб, жанубий Хитойни эгаллаган, шимол тарафдан Хон ва Хуанхэ дарёлари билан Нючжи империясидан чегараланган эди:

3) Тонггут подшоҳлиги. Бу подшоҳлик Хитойнинг шимоли-шарқини эгаллаган бўлиб, унга X асрнинг охирида тонггут кўчманчи қабилаларининг бошлиғи Ликитзин томонидан асос солинган эди. Чингизхон даврида ушбу подшоҳлик заифлашиб қолиб, нючжиларга ўлпон тўларди. Бу бахтиқаро подшоҳлик Чингизхон учун ўтроқ халқлар билан жанг қилишда тажриба мактаби бўлиб хизмат қилган эди. Нючжилар билан уруш бошладан олдин Чингизхон у ерга уч маротаба — 1206, 1207 ва 1209 йилларда юриш қилган эди. Бу юришлар Чингизхоннинг юксалиши учун поғоналар бўлиб хизмат қилди. Улар воқитида Чингизхон Хитойга боровчи йўлларни, ўтроқ халқлар билан уруш олиб бориш учун қандай тайёргарлик кўриш кераклигини ўрганган ва тонггут подшоҳлигини заифлаштириб, Нючжи империяси билан бўладиган уруш учун ўнг томондан ўзининг хавфсизлигини таъминлаган эди.

X асрда шимолий Хитой ҳозирги Манжурияда яшовчи ва бутун Осмон (Хитой) империясига ҳукмронлик қилган қидан қабилалари томонидан Тонг сулоласидан ажратиб қўйилган эди. Аммо, XII асрнинг бошида нючжилар деб аталувчи ҳамда Амур дарёси бўйларида яшовчи Тунгус қабиласининг бошлиғи Агуда қиданларни тор-мор қилиб, уларнинг императорини асирга олади ҳамда Хон ва Хуанхэ дарёлари тарафидаги шимолий Хитойни босиб олиб, ўз подшоҳлигини Олтин, яъни хитойчасига Хунн* деб атайтиди. Шунинг учун нючжиларни хуннлар деб ҳам аташади.

Хуннлар шимолий Хитойдан ташқари ҳозирги Манжурия ерларига ҳам ҳокимлик қилишарди. Хитойнинг шимолий чегараларига қўшни кўчманчи қабилалар ҳам хуннларга ҳирож тўлардилар. Бу қабилалар ўртасида ўзаро душманлик ҳукм сургани учун уларни бошқариш осон эди. Лекин, улар Чингизхон томонидан бир ҳокимиятга бирлаштирилганларидан сўнг бузун Хитойга хавф сола бошладилар. Нима учун хуннлар Чингизхонга Хитой иттипатида бўлган турли қабилаларни бўйсундиришга ва кучайиб кетишига йўл қўйиб бердилар, дейдиган бўлсак, буни ўша даврдаги хуннлар ҳокимининг узоқни кўра билмаслиги ва

* Асл матнда «Гнь» (муҳарр.).

баъзи мулозимларининг сотқинлигидан (шубҳасиз Чингизхон уларга маош тўлаб турган), мазкур ҳокимиятпарастининг ўз ниятларини моҳирлик билан яшира билганлигидан, ҳирож тўлаш шартларини қойилмақом қилиб бажариб турганлигидан ҳамда ҳукмронлик қилаётган сулолага зоҳирий итбаткорлигидан дейиш мумкин.

Чингизхон 1206-йилдан бошлабоқ хуннлар билан уруш қилиш режаларини туза бошлади. У қочоқлар ва асирлардан нючжилар императори ўз фуқароларига нисбатан ёвузликлар қилаётгани натижасида уларни ўзига қарши қилиб қўяётганини, император атрофидагилардан баъзилари Темучиндан шубҳаланиб, уни ўлдиришни таклиф қилганларини билиб олди. Бундан ғазабланган Чингизхон нючжилар ҳокими билан ҳамма алоқаларини узиб қўйди. Лекин 1210 йилгача Чингизхон ва хуннлар ўртасида ҳеч қандай очиқ ҳарбий ҳаракатлар бўлгани йўқ. Шу йили, нючжилар императори Мадаки ўлиmidан сўнг унинг вори си Юн Цзи Хэй Чингизхондан ўлпон олишга ўз одамларини юборди. Вакил Хитой одатларига кўра император буйруғини Чингизхон тиз чўкиб қабул қилишини талаб қилди. Шунда Чингизхон, янги император ким, деб сўради. Вакил Юн Цзи деб жавоб берди. «Менинг ўйлашимча Осмон ўғли бошқаларга ўхшамаган бўлиши керак эди, лекин унинг олдида ўзимни таҳқирлашга муносибманми, деб иккиланаяпман», деган сўзлар билан Чингизхон вакилни қайтариб юбориб, урушга тайёргарлик кўра бошлади.

Юриш олдидан Чингизхон ўз мақсадини амалга оширишда Тангридан мадад сўради. Баланд тоғ чўққисига чиқиб, тиз чўққидида, қуйидагича муножот қилди: «О боқий яратгувчи, мен ўз амакиларим Барқон ва Хамиқойни ёвузларча ўлдирган хунн императорларидан қонли қасос олиш учун қуролландим. Агар сен менинг ниятимни маъқулласанг, ўзинг кўмак бер. Ерда эса одамлар, оқкўнгил руҳлар ва ёвуз руҳлар менинг душманларимни енгиш учун бирлашишларига амр қил». Шундай қилиб, Чингизхонда қасос олишга ташналик қон тўкиш, бойлик ва ҳокимиятга ташналик билан чамбарчас боғлиқ эди.

Юришга тайёргарликни тугатган Чингизхон 1211 йил март ойида Керулен дарёси бўйларида Хитой томон йўл олди. Унинг қўшинлари фақат отлиқлардан иборат эди. Улар орасида ўрнатилган қаттиқ интизом ҳамда тўғри тuzилиш буйруқ ва тартибларни аниқ бажаришга кафолат бера оларди. Жангчилар чармдан қилинган дубулға ва совут кийишган, ёй, ойболта, қилич ва найза билан қуролланган эдилар. Ҳар бир жангчи бир нечта қўшимча отга эга эди. Озуқа эҳтиёжлари учун қўшин ортидан кўпсонли

моллар подаси борар, тез ҳаракат пайтида ишлатиш учун ҳар бир жангчи ўзи билан қуритилган гўшт ва қурт олган эди.

Юришга Чингизхон билан унинг тўртта ўғли — Жўчи, Чигатой, Угадай ва Тулуйлар боришди.

Юқорида мўғул қўшинлари ўтиши керак бўлган Ғуби чўлларининг табиати таърифланган эди. Бунга шуни қўшимча қилиш керакки, ушбу чўл иккига — шарқий ва ғарбий қисмларга бўлинган эди.

Чўлнинг шарқий қисми торроқ, қаттиқ тупроқли бўлиб, сочилувчан қумлар кам, ўт-ўлан ғарчи камчил бўлсада, ёнғарчилик пайтида ҳамма ерида ўсар, шунинг учун у ердан юриш осон эди. Бу ерларда сув ер юзасига жуда яқин жойлашгани учун бир кишининг ўзи кунига 20 тадан 30 тагача қудуқ қазий олар эди. Ҳатто бу ерларда ўтлаб юрувчи ёввойи отлар ҳам ўз туёқлари билан кавлаб сув топа олар эдилар. Мазкур шарқий қисм Манжуриядан Ордоснинг ғарбий томонигача ёйилган эди. Уша пайтларда Чингизхонга қарашли бўлган бу улкан чўлнинг ғарбий қисми икки минтақага бўлинган, жанубий минтақа Тиён-Шон (Тангритоғ) нинг жанубий тарафи бўйлаб то Еркентгача ва Тибет чегарасигача чўзилган, шимолий минтақа эса Тиён-Шон тоғининг шимолий қисмида жойлашган эди. Бу қисм жанубий минтақага қараганда сув ва ўт-ўланларга бой бўлиб, деярли Чуғучоққача чўзилган эди. Жанубий чўлнинг ғарбий қисми асосан чуқур қумликлардан иборат бўлиб, шарқий қисмига қараганда кенроқ, сув ва ўт-ўланлар камроқ эди. Шарқий қисмнинг эни 280 чақиримга яқин, жанубий чегарасидан узоқлашган сари ҳосилсиз ерлар тамом бўла бориб, дарёлар билан суғориладиган, чорвачилик ва деҳқончилик учун қулай бўлган ҳосилдор ерлар бошланар эди. Унинг шимолий деворга яқин қисмида хитойликлар кўплаб подшоҳликка қарашли от ва туялар подасини боқишар эди. Чингизхон даврида бу ерда ўнғутлар яшашар, хитойлардан маош олиб уларнинг чегараларини қўриқлашар эди.

Керулендан Хитой дёворининг энг яқин еригача бўлган масофа 750 чақиримга тенг бўлиб, бу масофани 40 кунда босиб ўтиш мумкин эди. Бу йўлнинг катта қисми мол боқиш учун қулай ерлар эди.

Юришни март ойида бошлаган Чингизхон чўлни ёзчилласига қадар босиб ўтишга улгурди. У ўнғутлар ерига келганидан сўнг юришни кузда давом эттириш мақсадида, одатига кўра ёз давомида отларини яхшилаб боқди. Юқорида айтилганидек, ўнғутлар хони Олақуш Тегин 1204 йилдан Чингизхон тарафда бўлиб, яширинча (маълум

пайтгача бўлса керак) унга бўйсунган эди. Чингизхон унинг ерларига етиб келиши билан эса Чингизхон тарафига очиқдан-очиқ ўтиб олди. Бу ҳол мўғулларнинг дастлабки ҳарбий ҳаракатларини анча енгиллаштирди. Чунки хуннлар императорига тегишли отлар, туялар ва бошқа моллар подасининг кўп қисми мўғуллар қўлига ўтган эди.

Лекин, Чингизхон қайси тарафдан Хитойга кириши керак эди? Тўғридан-тўғри Пекинга юриш фойдасиз эди. У даврда Пекинда хуннлар қароргоҳи жойлашган эди. Хитойдан пойтахтга кираверишдаги тоғ йўлларида мустаҳкам мудофаа иншоотлари қурилган ва улар сараланган жангчилар билан ҳимояланган бўлиши шубҳасиз. Ҳозирги Манжурия хуннлар қўлида бўлиб, у ерлар тоғ ва ўрмонлар билан кесилган бўлгани учун, Чингизхонни орқа тарафдан ва чап қанотдан осонлик билан безовта қилиш, истеъмол учун олинган молларни қириб ташлаш ёки олиб кетиш мумкин эди. Мана шу сабаблар, эҳтимол, Чингизхонни тўғри Пекинга эмас, балки Пекиндан шимоли-ғарбда 360 чақарим масофада жойлашган Да Тхунга боришга мажбур этган бўлса керак. Лекин Чингизхон Хитойга бостириб кирадиган жойини яшириш мақсадида атайлаб Пекинга таҳдид қилган бўлиши ҳам мумкин. Бунга қуйида кўрсатиладиган хуннларнинг тоғдаги муҳим йўлларидан бирини қўриқлаб турувчи Бу Ша Пху қалъасини ҳимоя қилиш учун кўрсатма беришга улгурмаганликлари асос бўлади. Мўғуллар қалъани кучли қаршиликсиз қўлга киритиб, Да Тхун томонга, у ердан эса Буюк деворнинг икки тармоғи орасидан Пекинга қараб юрдилар.

Бу ҳаракат сабабини тушунтириш учун Хитойнинг кўчманчиларга қарши ишлатган ҳарбий усулларини кўриб чиқиш керак.

Хитойда хачир ва эшаклардан ташқари кўп мол боқмайдилар. Деҳқончиликда ҳўкиз, туя, от, қўтос ишлатишар, зарурат бўлганда бу молларни Мўғулистон ва Тонгғутдан келтиришарди. Император саройи ва Пекиндаги қўшин учун керакли отларни Хитой деворининг шимолида ўнгғутлар боқиб юрадиган император отлари орасидан топардилар. Туя, қўй ва бошқа моллар подалари ҳам ўша ерларда боқиларди. Уруш пайтида, айниқса шошилинч юришлар чоғида отлиқлар, аравалар, истеъмол учун асосий восита бўлувчи бу уюр ва подалар бевосита ҳокимият мулки ҳисобланса ҳам, лекин кўчманчи халқ чўпонлари назоратида эди. Бу молларни кўчманчи халқлардан улар фақат итоатда бўлганларида ёки фойда кўришлари мумкин бўлгандагина олишнинг иложи бўларди. Шундай қилиб, чўл халқлари билан уруш олиб бориш учун муҳим

бўлган воситалардан бири — отлик қўшин ташкил этиш воситаси, юк ташиш ва озиқ-овқат воситалари Хитойдан ташқарида, чўлдаги халқнинг ўзларининг қўлларида эди. Чингизхон бостириб киришидан аввал аҳоли сонининг кўплиги сабабли Хитой ерларининг ичкарасида чорванинг кўп бўлмаганига шубҳа қилмасак ҳам бўлади. Шундай қилиб, императорга қарашли отлар уюрини ўнғутлар хони кўмагида Чингизхон тортиб олишга муваффақ бўлди.

1211 йилнинг сентябрида ҳарбий ҳаракатлар бошланиши билан, Чингизхон ғарбий пойтахт деб аталувчи Да Тхунга кириш йўлини тўсиб турган Бу Ша Пху қалъасини қўлга киритиш учун туманбеги Жебени юборди. Жебе қалъага, унинг гарнизонини кучайтириб, мудофаа ҳолатига келтиришга улгурмасларидан ялли хужум билан қўлга киритишга эришди. Шундан сўнг мўғуллар Да Тхунда кўзатувчи қисм қолдириб, унинг атрофида жойлашган яна бир неча қалъаларни ҳам қўлга киритганларидан кейин, деворнинг жанубий тарафи бўйлаб Пекинга юрдилар. Улар хуннлар қўшинини яқсон қилиб, Бао Ан Чжеу шаҳрини қўлга киритдилар. Ноябрь ойида эса тоғ дарасида қурилган ва Хитойни шимолдан пана қилиб турувчи муҳим ва энг кучли қалъа Цзюй Юн (Хюй-юн Хуан) га кириб бордилар. Бу орада Чингизхон ўлкан талон-тарош қилиш ва император подаларини ҳайдаб келиш учун ҳар тарафга бўлинмалар юборди. У қишга бориб император подаларини қўлга киритишга муваффақ бўлди.

Кейинги йил қиданлар хуннлар императорига қарши ғалаён кўтармоқчи эканликларини эшитиб, улар олдига Жебени юборди. У ўз навбатида 60 000 кишилик хуннлар армиясини тор-мор қилиб, уларни Ляо Дундан сиқиб чиқарди. Чингизхоннинг ўзи эса бўлинмалари билан мамлакатни хонавайрон қилишга, Да Тхун қалъасига ёрдам учун келаётган хуннлар қўшинини тор-мор қилишга эришди. Қалъани эса қамал қилиб турди. Лекин, гарнизоннинг қаттиқ туриб ҳимояланиши ва Чингизхоннинг қалъа олдида ўқ билан яраланиши уни қамални тўхтатишга ва Хитой девори орқасига кетишга мажбур қилди. Мўғуллар Ляо Дунни олишлари ва Хитой деворидан шимолдаги ерларни эгаллашлари билан хуннлар императорини унинг шимолий ерларидан бутунлай узиб қўйдилар.

1213-йилнинг августида Чингизхон яна Хитойга кириб, бир неча тўқнашувлардан сўнг нючжиларни яқсон қилди. У қайтиб кетишга мажбур бўлганидан сўнг хуннлар эгаллаб олган шаҳарларни яна қайтариб олиб, Цзюй Юн тарафга қараб ҳаракат қилди. Лекин хуннлар бу ерда куч-

ли гарнизон қолдирганларини, шунинг учун бу ердан Пекинга бориш мушкул эканлигини билиб, Чингизхон қалъани шимол тарафида кузатувчи қисм қолдирди, уни Цзи Цзин Хуандан жануби-ғарб томондан айланиб ўтиб, пойтахт атрофини шипшийдон қилди. Бу орада унинг қисмларидан бири Манжурия ва Ляо Дундан Хитойга кирувчи йўлни ҳимоя қилиб турадиган Ху Бей Кхеу қалъасини эгаллаб олди. Шу пайтнинг ўзида Ляо Дундан қайтаётиб Цзюй Юнга жануби-ғарбдан яқинлашган Жебе уни эгаллаб олиб, кейин шу қалъани кузатиб турган қўшинлар билан бирлашди ва Пекинни кузатиб туриш учун каттагина қисм юборди.

Бу пайтда хуннлар пойхатида ғалаён бошланди. Хуннлар лашкарининг бош қўмондони Гушаху императорни ўлдириб, ўрнига унинг қариндоши Утубуни ўтқазди. Уз навбатида Гушаху ҳам ўлдирилди. Бу воқеадан сўнг тартибсизлиқлар янада кучайиб кетди. Аҳоли ўз шахсий хавфсизлиги ҳақида қайғуриб, Чингизхон тарафга ўта бошлади. Қўплаб бошлиқлар ўз жангчилари билан Чингизхон хизматига ўта бошладилар. Бунинг натижасида хуннлар қўшини сони камайиб кетди. Шундан сўнг Чингизхон Пекиннинг шимолида кузатиб турувчи қисм қолдириб, қўшинни уч қисмга бўлди ва уларни Хитойни вайрон қилиш учун юборди. Чингизхоннинг ўзи Хитойнинг ўрта қисмида ҳаракат қилди. Мўғуллар гуллаб-яшнаган 90 та шаҳарни талон-тарож қилдилар. Улар бир шаҳардан асирга олینگанларни ўз қўшинларининг олди қисмига жойлаштириб бошқа шаҳарга ҳужум қилардилар. Аҳоли ўз таниш ва қариндошларини кўрганидан сўнг қаршилик қилишга ботинолмастан таслим бўларди. Мўғуллар мана шу усул билан Хитойнинг Хуанхэгача бўлган қарийб ҳамма шаҳарларини қўлга киритишга эришдилар. Фақатгина 9 та шаҳар мўғуллар ваҳшийлигидан сақланиб қолди. Қимматбаҳо маъданлар, ипак газламалар, асирлар, қорамол ва отлардан нборат сон-саноксиз хазинани қўлга киритган мўғуллар 1214 йилнинг апрелида бирлашиб, Пекиндан шимолроқда жойлашиб олдилар.

Ўз лашкарбошиларининг Пекинга юриб, уни қамал билан олиш ва талон-тарож қилиш таклифларини рад қилиб, Чингизхон, хуннлар императори олдига одам юборди ва унга қуйидагиларни айтишни буюрди: «Сенинг Хуанхэдан шимол томондаги ерларингнинг ҳаммаси менинг қўлимга ўтди. Сен фақат пойтахтгагина эгасан. Тангрим сени шу қадар беҳолликка солди ва агар мен сени сиқувга ола борсам, унда буни Тангримнинг ғазаби деб қабул қилишинг керак. Мен шундай ҳам сенинг ерларингни ташлаб

кетаман, сен лашкарбошиларимнинг ғазабини юмшатиш учун меннинг қўшинимни мукофотлашни истайсанми?» Чингизхоннинг таклифига қарата хуннлар бош қўмондони императорга мўғуллар қўшини касалга чалиниб, камайиб қолган, отлари эса ҳолдан тойган, деб, жангга киришишни маслаҳат берди. Лекин вазирлардан бири Фусин шундай деди: «Бизнинг қўшинларимиз оилалари турли вилоятларда яшайди. Агар пойтахтдан чиқиб курашсак ва мағлубиятга учрайдиган бўлсак, унда қўшинлар ўз оилалари томон тарқаб кетадилар. Ғалабага эришган чоғимизда ҳам уларга ишониб бўлмайди. Шунинг учун пойтахтни хавф остида қолдириш керак эмас». У мўғуллар кетганидан сўнг давлатнинг келажақ хавфсизлигини таъминлаш чораларини кўриш мумкинлигини айтиб, тинчлик шартномасини қабул қилишни таклиф қилди.

Тинчлик шартномаси имзоланиб, мўғуллар кетганидан сўнг, Утубу пойтахтни Хуанхэ дарёсининг жанубида жойлашган Бян Гинга (ҳозирги Қай Фин Фута) кўчиришга қарор қилди. Пекиндан беш мил узоқлашганларида Утубу ўзи билан кетаётган қўшин жангчиларига қамал пайтида олган от ва қуроқларини топширишни буюрди. Мана шу буйруқ бажарилиши пайтида қиданлардан ташкил топган отлич корпус ғазабланиб, Чингизхонга ўз итоаткорликларини билдириб ва ёрдам сўраб одам юборишади. Чингизхон тинчлик шартномасига биноан қимматбаҳо инъомлар олган ва Хитой маликасини хотинликка олган бўлишига қарамай, хуннлар орасида бошланган тартибсизликларни эшитгач, тез орада шимолий Хитойни босиб олишга умид қилиб, узоқ ўйлаб ўтирмай ҳарбий ҳаракатларни қайтадан бошлади. Чингизхон томонидан таклиф қилинган тинчлик ҳолислик сабабли эмас, балки узоққа қаратилган мўлжал сабабли эди. Чунки Чингизхон бу пайтда ўзининг ашаддий душмани бўлган Қушлуқ қорахитойлар империясини эгаллаб олганини, Чингизхон ҳокимиятини тан олмаган найман ва меркит қабилаларининг қолдиқларини ўзига қўшиб олганини ва Мўғулистонни ўз босқинлари билан безовта қила бошлаганини билган эди.

Қидан жангчиларининг унга фуқаро бўлиш истакларини эшитган Чингизхон ўз ҳарбий бошлиқлари Самха ва Минганга тезда мўғул қисмлари ва унинг хизматига ўтган нючжилар билан қиданларга бориб қўшилишни буюрди, кейин эса умумий кучлар билан Пекинни қамал қилди. Ўз ҳукмдори томонидан ташлаб кетилган бу бахтиқаро пойтахт, эзиқ-овқат етишмаслиги туфайли мўғуллар томонидан эгаллаб олиниб, 1215-йилнинг июнида ваҳшийларнинг даҳшатли зўравонликлари ва ёвузликларига дучор бўлди. Ут

қўйиб юборилган император саройи бир ойдан ошққ ёнди. Император хазинаси Хитой деворидан ташқарида, Дол Нордан жануби-ғарбда, Пекиндан шимоли-ғарбда бир неча кунлик йўлдаги ерларда кўчиб юрган Чингизхонга етказиб берилди.

Пойтахт олингандан сўнг хуннлар томонидан ағдарилган Ляо (қиданлар) сулоласига мансуб, отаси хуннлар ҳокимиятида давлат вазири мансабида бўлган, ўзи эса Пекин сенатининг (Олий кенгашининг) аъзоси бўлган Елу Чусой янги ҳукмдорга итоат этиш учун ўзини унга таништиришни сўради. Чингизхон уни қабул қиларкан «Ляо ва хунн сулолалари бир-бирларига доимо душман бўлишган, мен сен учун қасос олдим» — деди. Елу Чусой эса «Бобом, отам ва мен хуннлар фуқароси эдик. Агар мен аввалги ҳукмдорим ва отамга қарши душманлик ҳиссида бўладиган бўлсам, унда мунофиқлик қилган бўламан» — деб эътироз билдирди. Олижаноблик билан берилган жавоб, баланд бўй, бутун юзни қоплаб олган соқол, мағрур қомат, жозибали товуш Чингизхонга маъқул бўлди. У Елу Чусойнинг давлат арбоби каби фикр юритишини ва беғаразлигини юқори баҳолаб, ўзи билан олиб қолди, кейинчалик эса ҳеч қачон ундан айрилмади. Чингизхон Елу Чусойни юришларида ўзи билан бирга олиб юриб, унга ўзининг муваффақиятлари ҳақида ёритқичларнинг жойлашишига қараб башоратлар қилишни ва бу башоратларни қўй курагини куйдириб фол очиш усули билан тасдиқлашни буюриб*, ундан ўз сиёсатининг қуроли сифатида фойдаланарди.

Елу Чусой Чингизхоннинг ишончини тўла қозонишга эришиб, кейинчалик 20 йил вазирлик мансабида бўлган вақтида мўғулларнинг ёввойи шижоатини тийишга, уларнинг хонавайрон қилувчи ҳалокатли кучини қирқишга ва миллионлаб одамларни уларнинг очкўзлиги ва қонхўрлигидан қутқариб қолишга эришди³⁶.

Пекинни қўлга киритган Чингизхон хуннлар императорини унинг янги пойтахтида ҳам тинч қўймади. Хуннларнинг аввалги катта ерлардан Хуанхэ дарёси ва Сун империяси чегаралари орасидаги ерлар сақланиб қолган эди. Бу ерларга шимолдан кириш кенг ва тез оқувчи Хуанхэ дарёси билан, шарқдан эса денгиз билан тўсилган, шунинг учун хуннларнинг янги пойтахтига катта қўшин билан фақатгина Хуанхэ дарёси ва тик қояли Хуа-шан тоғлари ўртасидаги энсиз дарадан кириш мумкин эди. Лекин бу

* Бу усул Урта Осиёлик кўчманчи халқларда ҳозирда ҳам қўлланилади (*Муаллиф изоҳи*).

дарани хуннлар империясининг қолган қисмининг калити ҳисобланган кучли Тхун Гуан қалъаси ҳимоя қилиб турарди.

Чингизхон туманбеги Самхага ўз тумани билан Гоанго (Хуанхэ) дарёсининг бошланиш қисмидан кечиб ўтишни ва Шан Си вилояти бўйлаб ҳаракат қилиб, қўққисдан хужум қилиш натижасида Тхун Гуан қалъасини қўлга киритишни, кейин эса хуннлар пойтахтининг жанубий қисмига бостириб киришни буюрди. Самха ўз ҳаракатини дурустроқ яшириш ниятида тонгғутлар еридан ўтиб бориб, ноябр ойида Си Ан Фу томонга юриб, кейин қўққисдан Тхун Гуан қалъасига ташланди. Лекин уни эгаллашга ишончи бўлмагани туфайли даралардан ўтиш учун темир найзаларни бир-бирига боғлаб кўприк ясаптириб, қалъани жанубдаги тоғлар орқали айланиб ўтди. Кейин эса Жу Чжеу шаҳри орқали пойтахтга яқинлашиб борди. Лекин ундан 10 чақирим узоқликда душман томонидан тор-мор қилиниб, чекинишга ва музлаган Гоанго дарёсидан ўтишга мажбур бўлди.

Кейинги йил Самха шу ҳаракатни такрорлаб, анчагина муваффақият қозонишга эришди. У Тхун Гуан орқали ўтиб, 1216-йилнинг ноябрида Жу Чжеу ва бошқа шаҳарларни қўлга киритиб, пойтахт остоналаригача етиб борди, кейин қамал қилиш учун етарли кучларга эга бўлмагани туфайли қайтиб кетишга мажбур бўлди.

Самха Жу Чжеуда бўлган пайтида империя фаровонлиги ва хавфсизлиги ҳақида ҳисобот бериб турувчи цензорлар трибунали императорга мўғуллар билан уруш олиб бориш усуллари ҳақида қўйидаги мазмунда мактуб тайёрлади: «Душман Тхун Гуан орқали давлат ичкарасига кириб, пойтахтга яқинлашяпти. У пойтахтда кучли гарнизон борлигини билиб, унга хужум қилишдан ўзини четга олиб, отлиқ тўдалар билан пойтахтни таъминловчи карвон йўлларини кесиб қўйиш билан чегараланяпти. Мўғул қўшинларининг бошқа қисми эса атрофдаги шаҳарларни ишғол қилиб, секин-аста пойтахтни сиқиб келишяпти. Агар биз шаҳарлар мудофааси билангина чекланадиган бўлсак, пойтахтни озиқ-овқатдан маҳрум қилиб қўямиз, чунки жамоатга қарашли дўконлар ва одамларнинг ўз захиралари ўз вақтида Пекинда жамланган озиқ-овқатларнинг юздан бирини ҳам ташкил этмайди. Олий ҳукмдор, Сиз Шан Чжеу вилоятидаги қўшинларга Тхун Гуанни ҳимоя қилишни, Алибосга (Самханнинг хитойча номи бўлса керак) қарши позицияларни эгаллашни, пойтахтдаги мард офицерлардан бир неча ўн кишини танлаб, уларга кичик урушлар олиб бориш учун энг яхши жангчиларни бериш-

ни, Сарик дарёдан шимолда жойлашган вилоятлар ҳам худди шу чораларни кўришларини буюришингиз мақсадга мувофиқ бўлур эди». Самханинг биргина туман билан кўп аҳолига эга пойтахт ёнида икки маротаба пайдо бўлиши ва цензорлар трибуналининг кичик урушлар ҳақидаги таклифи император отлиқ аскарларининг камсонли бўлганлигини исботлайди. Чингизхоннинг Гоангодан чап тарафдаги вилоятларни талаш пайтида отларни тортиб олиши ва император от уюрларини олиб кетиши отлиқ жангчилар қисмларини ташкил қилишга ва катта бўлмаган мўғуллар энгил отлиқ аскарлар қисмларига қаршилик қилишга тўсқинлик қилди. Лекин пиёда қисмлар билан тоғлик ерларда партизан урушини олиб бориш ҳам мўғулларга катта талафот етказиши ва уларнинг ҳаракатларини тўхтатиши мумкин эди.

Император ўзига берилган мактубни сенат муҳокама-сига топширди. Бир пайтнинг ўзида ҳам сенатор, ҳам олий кўмондон бўлган Гао Ци «цензорлар трибунали аъзолари ҳарбий санъат ҳақида тушунчага эга эмаслар ва мудофаа урушларини тушунмайдилар», деди. Бунинг натижасида доно маслаҳат эътиборсиз қолди. Мўғуллар пойтахтга яқинлашиб келганлари сари Гао Ци фақатгина шахсий хавфсизлиги ҳақида ўйлаб, вилоят ва кичик шаҳарларни ҳимоясиз қолдириб, қўшинни пойтахтга йиға бошлади ва бу билан мўғулларга у ерларни вайрон қилиш учун қулайлик яратиб берди. Хитойлик тарихчининг сўзлари билан айтганда, Нючжи ҳукмдори алданган, унинг империясининг ҳолати кундан-кунга мушкуллашиб борарди.

Чингизхон шу йили ўзи йўқлигида ўрдасида бошланган ғалаёнларни бостириш учун қайтиб кетди. У меркитларни тўзатиб, туман ва қирғизларни тийиб қўйгандан сўнг Муҳаммадга қарши урушга тайёрлана бошлади.

Ғарбга юришга тайёрланаётган Чингизхон 1217 йилнинг февралда Ляо Дундан ўз саркардаси Мухири (ёки Мохоли) ни чақириб олди. Унга ҳокимлик унвонини бериб, Хитойдаги қўшинлар бош кўмондони этиб тайинлади ва хуннлар империясини батамом забт этиш вазифасини юкледи. Бу мақсадда унга кўчманчи халқлардан тузилган 23 000 кишилик қўшин ва қиданлар ҳамда нючжилардан тузилган иккита қисм берди.

Мохоли бу йилнинг ўзидаёқ хуннлар империясига кириб борди. Хуннлар бу пайтда мўғул қўшинларининг вақтинча қайтиб кетишидан фойдаланиб, Пекин ва Хитойнинг шимолий қисмларидан ташқари, Хуанхэнинг чап тарафдаги катта ерларни қайта эгаллаб олдилар. Мохоли аввал босиб олинган шаҳар ва қалъаларни тортиб олиши керак

эди. У озгина кучи билан тезгина муваффақиятга эриша олмас эди. Уруш чўзилиб кетди. Ниҳоят 14 йиллик урушдан толиққан хунлар Гоанго дарёсининг чап тарафидаги ҳамма ерларни ташлаб чиқиб, 200 000 дан ортиқ сараланган жангчилардан иборат ўз кучларини шу дарёнинг жанубий тарафига ҳамда ўзларининг жанубий пойтахтларига Тхун Гуан қалъаси орқали борувчи йўлдаги тор тоғ дара­сига тўплادилар. Шунини айтиш керакки, улар 1222 йилнинг августида, яъни Чингизхон Муҳаммад билан уруш олиб бораётган пайтда, унга тинчлик таклифлари билан элчи юбордилар. Кейин шу йилнинг кузида яна элчилар юбор­дилар. Лекин Чингизхон ҳар гал ўз талабларини ошира борди ва тинчлик шартномаси тузилмади. Мохоли 1222 йи­ли Цзи-нан ва Дун Пхинни қўлга киритиб, бу ердан Гоан­го дарёсига, уни Тох То Хот ёнидан кечиб ўтиб Тонг­гут подшолиги томонга йўналди. Қўрқиб кетган Тонггут подшоси унга ёрдам учун 50 000 кишилиқ қўшин ва совға­салоҳлар юборди. Бу қўшинлар мадади билан кучайган Мохоли жанубга юриб, Ян Анни қамал қалди, хунларни эса шаҳарнинг шарқ томонидаги жарлар орасидаги пис­тирмага олиб кириб янчиб ташлади, лекин Ян Анни қўлга кирита олмай Шан Си вилоятининг жанубига қараб юрди. 1223-йили Мохоли вафот этиши туфайли мўғуллар қўлга киритаётган муваффақиятлар вақтинчалик тўхтаб қолди.

Хоразм салтанатини яқсон қилиб, ўз ўрдасига қайтган Чингизхон Тонггут билан уруш бошлаш учун қайта тайёр­гарлик кўра бошлади ва 1225-йилнинг охирида юришга отланди. Уруш бошлашга тонггутлар подшосининг ўз ўғ­лини гаровга беришга рози бўлмагани ва ўз хизматига Чингизхоннинг ашаддий душманларидан бирини олганлиги баҳона бўлди. Юришга тайёргарлик пайтида хунлардан тортиб олинган вилоятларда буғдой ва ипак газламалар захираси йўқлиги Чингизхонни ҳайратга солди. Унинг лашкарбошилари хитойлик фуқаролар уларга ҳеч қандай фойда келтирмаётганлари, шунинг учун уларни битта қўй­май қириб ташлаб, ерларини яйловларга айлантиришни маслаҳат бердилар. Елу Чусой бу ваҳшийликка қарши ту­риб, ҳосилдор ерлардан ва саноатчилардан олиниши мум­кин бўлган фойдаларни кўрсатиб берди ҳамда ерларга, турли маҳсулотга, май, сирка, туз, темир ва шу кабиларга эвида бўлган солиқлар солиш йўли билан ҳар йили 500 000 атрофида кумуш лан (1 000 000 сўм кумуш билан), 80 000 тўп ипак газлама ва 400 000 қоп буғдой олиш мум­кинлигини исбот қилиб берди. Чингизхон унга бу таклиф­ни амалга оширишни топширди, лекин бу режа фақатгина Угадай даврида амалга ошди.

1226 йилнинг февралда Чингизхон Чигатойни орқа тарафда кузатиб турувчи қисм билан қолдириб, ўзи Тонгғут ерларига қараб юрди. Йўл давомида учраган одамларни қиличдан ўтказиб, шаҳар ва қишлоқларга ўт қўйди. Мўғуллар қиличдан сақланиш учун тоғ ва ўнгирларга беркинган одамларнинг ҳаракатлари беҳуда эди. Ҳар юзта одамдан нари бўлса бир ёки иккитагина одам омон қоларди. Қўшиқлари билан тонгғутлар пойтахти Нин Сияни ишғол қилиб, подшоҳликни талон-тарож қилган Темучин хуннлар империясини забт этиш учун юрди.

1227 йилда бир йилдан ортиқ ҳимоялана олган Цин Жеу қалъаси (Шан Дун вилоятида) мўғулларга таслим бўлди. Унинг гарнизони қалъа ичидаги барча ҳўкиз, от ва фуқароларни еб битирган, энди навбат жангчиларга келган эди. Таслим бўлишдан ўзга чора йўқлигини кўрган қалъа бошлиғи Ли Цю Ан бу ҳақда қўшиқга эълон қилишдан қўрққани учун гўё ўзини-ўзи ўлдирмоқчидек қилиб кўрсатди. Бу ҳақда аввалдан келишиб олган унинг тарафдорлари мўғулларга бўйсуниб, ўз тақдирларини синаб кўришни маслаҳат бердилар. Қўшни бу таклифни қабул қилганидан сўнг қалъани топширишга қарор қилинди.

Чингизхон 1227 йилнинг майида хуннлар ерига ғарбдан кириб борди. Унинг қисмлари Пхин Лян ва Фин Сянгача етиб бордилар. Чингизхоннинг ўзи эса жазирама иссиқдан сақланиш учун вақтинчалик Лиупан тоғларига борди.

Бу даврда тонгғутлар пойтахти аянчли аҳволга тушган эди. Тонгғутлар ҳукмдори Ли Хян (мўғуллар уни Шидурка деб атадилар) июл ойида шаҳарни топширишга ва итоат этишга рози бўлди, лекин топширишни бир ой муҳлатга кечиктириш учун розилик беришни илтимос қилди. Чингизхон бу таклифга розилик бериб, шу кундан бошлаб уни ўз ўғли ўрнида ҳурматлашга ваъда берди. Орадан кўп вақт ўтмасдан Чингизхон оғир касалликка чалиниб, саккиз кундан сўнг 1227 йилнинг 16 августида, 66 ёшида оламдан ўтди*.

Улим тўшагида ётган чоғида у ўз лашкарбошлари билан хуннларга қарши қилинадиган ҳарбий ҳаракатлар тўғрисида фикр юритиб, шундай дейди: «Уларнинг энг сара қўшинлари жанубдан тик қояли тоғлар билан ҳимояланган, шимолдан эса Хуанхэ дарёси билан тўсилган Тхун Гуан қалъасини қўриқлаб турибдилар. Уларни бундай

* Хитой маълумотларига кўра шундай. Қозонлик профессор Эрдманнинг фикрига кўра эса Чингизхон 1154—1155-йилларда туғилган ва бинобарин 72 ёшида оламдан ўтган (*муаллиф изоҳи*). Чингизхоннинг 72 ёшда оламдан ўтганини «Жомеъ-ат-таворих» номи асариде Рашидиддин ҳам таъкидлаган (*муҳарр*).

ҳолатда мағлубиятга учратиш жуда мушкул. У томонга Сун империяси орқали ўтиб олиш учун ижозат сўраш керак. Хуннларни ёқтирмайдиган бу давлат бизнинг илтимосимизга енгиллик билан розилик берса керак. Унда қўшин Дин Джеу ва Тхан Чжеу (Хуанхэнинг жанубида) томонга йўналиши, у ердан эса тўппа-тўғри Сун Шан тоғлари орқали жанубий пойтахт Да Лян (Бян Лян) томонга юриши керак. Хуннлар императори пойтахтга ёрдам бериш учун Тхун Гуандан қўшин чақиритишга мажбур бўлади. Лекин бу қўшинлар узоқ сафар машаққатларидан толиққан ҳолда етиб келишади. Ана шу пайтда уларни енгиллик билан тор-мор қилиш мумкин бўлади*.

У Тонгғут ҳокими билан келишилган шаҳарни топшириш вақти келгунга қадар ўз ўлимини ҳеч кимга билдирмасликни буюради*.

Чингизхон ўлимидан сўнг давом этган ноаниқликлар даврида хуннлар империясида озгина қўшин қолдирилган эди. Бундан фойдаланган хуннлар тетикланиб, мўғуллар босиб олган ерларнинг бир қисмини қайтариб олишга эришдилар. Лекин, бўлиб ўтган қурултойда Чингизхоннинг вориси этиб тасдиқланган Угадай 1230 йилнинг августида кўп сонли қўшин билан Хитойга юриш бошлади. Хуннлар эгаллаб олган қалъаларни қайтариб олишга эришган мўғуллар Хуанхэ дарёсини юқори қисмидан (Тоҳ То Хот ёки Нин Ся шаҳри ёнида) ўтиб олганларидан сўнг бу ердаги 60 га яқин қалъани вайрон қилиб, Фин Сян қалъасини қамал қилдилар. Хуннлар қалъани сақлаб қолиш ниятида мўғулларга қарши қўшин юборишди, лекин жанг қатъиятсизлик билан олиб борилгани натижасида улар чекинишга мажбур бўлдилар. Узоқ қилинган қаршиликдан сўнг 1231-йилнинг майида қурол-аслаҳа ва озиқ-овқат етишмаслиги сабабли Фин Сян қалъаси таслим бўлди.

Шундан сўнг Чингизхоннинг ўғиллари хуннларнинг жанубий пойтахтига кириш ва уларга охириги зарбани бериш йўлларини қидира бошладилар. Шу пайтда мўғуллар хизматида Фин Сян қалъаси таслим бўлганидан сўнг ўтган нючжилик зобит (офицер) Тулуй ёнига келиб, Хэ Нанга кириш ва у ердан жанубий пойтахтга жанубдан Хан Чжун орқали бориб, бир ой давомида Нан Ян уездидаги Хэ Нан-

* Улимидан олдин Чингизхон Тонгғут аҳолиси пойтахтни топшириш учун шаҳардан чиққач уларнинг бәрини қириб ташлашни ҳам буюрган эди. Унинг лашкарбошилари бу васиятни ошиғи билан адо этиб, Чингизхоннинг тобутини олиб унинг ўрдаси томон йўлга тушдилар ва ўз йўлларида учраган ҳар бир кимсани қилчдан ўтказиб бордилар; бу ҳақда қаранг: Рашидиддин «Жомеъ-ат-таворих» (муҳарр.).

нинг жанубий чегарасида жойлашган Дин Чжеуга етиб олиш мумкинлигини айтади. Тулуй бу таклифнинг отаси ўлми олдидан кўрсатиб кетган режа билан ўхшашлигини эслайди. У ушбу режани Угадайга кўрсатади. Режа ҳарбий кенгашида кўриб чиқилгандан сўнг тасдиқланади. Сунлар императорига унинг ерларидан қўшинни ўтқазиб юборишга рухсат бериши сўраш учун элчи юборилади. Тулуйга эса жанубга, у ердан Хэ Нанга бориш топширилади.

Тулуй ўтиши керак бўлган ерлар юриш учун қийин тоғликлардан иборат бўлгани учун, қўшинлар ўзлари билан озиқ-овқат захираси ололмас, йўл давомида эса уларни топиш осон эмасди. Шунинг учун Тулуй бор-йўғи 30000 отлик билан йўлга тушган, асосий қўшин эса аввалги йўл билан Хуанхэ дарёси тарафга кетган эди. Асосий қўшин Тхун Гуан қалъасидан пастроқда дарёнинг жанубий қирғоғига ўтиб олиши, Тулуй эса бу пайтда ўз ҳараклари билан хунлар кучларини ўзига қаратиб туриши керак эди. Кейин эса иккала қўшин бирлашиб, 1232-йилнинг февралда пойтахтга қараб юриши керак эди.

Тулуй Сян Гуан (Бао Цзи) дан чиққанидан сўнг, хунлар ва сунлар ўртасидаги чегара бўлмиш Хуа тоғларидан ўтиб олиб, Хан Чжун шаҳрини эгаллаб олди (сентябр). Шу пайтнинг ўзида у Хан Чжуннинг ғарбига отлик қисм юборди. Бу қисм Юй Бешан тоғларидан ўтиб олиб Мян Жеу ёнида бузилган уйлардан сол ясади ва унинг ёрдамида Цзя Лин дарёсини кечиб ўтиб, Пао Нин уездини харобазорга айлантирганидан сўнг Тулуйга келиб қўшилди. Ноябрь ойининг охирларида Си Чуаннинг шимолий қисмлари мўғуллар томонидан забт этилди. Сун империясига қарашли ерларнинг вайрон қилинишига сабаб, мўғул қўшинларининг Сун империяси ерларидан ўтиб олишига рухсат сўраб борган мўғул элчисининг сунлар тарафидан ўлдирилиши бўлди. Бу юриш пайтида мўғуллар айниқса озиқ-овқат етишмаслиги сабабли жуда кўп қийинчиликларга дучор бўлдилар. Жангчилар ўт-ўлан ва одам гўштини ейишга, тоғдаги харсангтошларни чопиб йўл очишга, қоялар ўртасидаги йўлларни тозалаб очишга мажбур бўлдилар.

Тулуй декабрда Жао Фин Гуан қалъасини қўлга киритиб, Хон дарёси бўйига ўрдугоҳини ўрнатди. Унинг Хэ Наннинг жанубида пайдо бўлиши хунларни ваҳимага солди. Уларнинг ҳарбий кенгашида қўшинни пойтахтга яқин шаҳарларда жойлаштириш, озиқ-овқат ва қурол-яроғларнинг катта захирасини тўплаш, текисликларда яшовчи аҳолига мустаҳкамланган ерларга яширинишга буйруқ бериш таклифи киритилди. Кенгаш қатнашчила-

рининг фикрича, узоқ давом этган юришдан толиққан мўғуллар озиқ-овқат етишмаслиги сабабли хуннлар қўшинига очиқ майдонда ҳужум қилишга ботина олмай, чекинишга мажбур бўлишлари керак эди. Бундай фикр император томонидан қабул қилинмади. Унинг ўйлашича, чўзилиб кетган уруш даврида қўшин учун бор нарсаларини фидо қилган фуқаролар мушкул шароитда ўз ҳолларига ташлаб қўйишлари нотўғри эди. Шунинг учун у шимолий ва жанубий чегараларни ҳимоя қилишни буюрди. Кучларнинг шу тариқа бўлиниб кетиши туфайли хуннлар ҳамма ерда кучсиз эдилар. Боз устига отлиқларнинг етишмаслиги сезилиб турар, бундан фойдаланган Тулуй ҳар бир қулай вазиятдан фойдаланиб, уларнинг қўшинларини тинмасдан хавотирга солиб турарди. Бу ҳол аввалига Самха, кейин эса Тулуй хуннлар империяси ерларига кам сонли қўшин билан киришга журъат этиб, доимо муваффақият қозonganлиги сабабларини кўрсатиб беради.

Хуннлар императорининг буйруғига биноан 1232 йилнинг январиди 110 000 жангчидан иборат пиеда ва 5000 отлиқ аскар мўғулларнинг шимолий қўшинларига қарши Тхун Гуан ва унинг атрофларига қўйилган, бир қисми отлиқлардан иборат бўлган 30 000 жангчига эга қўшин Хуанхэ дарёсини кузатиб туришга тайинланган ва 150 000 жангчи эса Дин Чжеу ёнида Тулуйга қарши тўпланган эди.

Аммо Тулуй Хэ Нан чегараларида пайдо бўлиб, жанубий пойтахт бўлмиш Бянга таҳдид солганида, Тхун Гуан ва бошқа қалъаларда турган жангчиларнинг бошлиқлари мўғулларга кучли қаршилиқ кўрсатиш мақсадида ўша атрофларда яшовчи аҳолига улар ўз қишлоқлари ва кичик қўрғонларидан катта шаҳарларга кўчишларини ва озиқ-овқат ҳамда юкларини Шан Чжеуга ёки тоғларнинг яқинидаги мустаҳкамланган жойларга элтишларини буюрган бўлишларига қарамай, хуннлар императори мазкур қалъалардаги жангчиларга пойтахтга кўмак беришга буйруқ берди. Бошлиқларнинг юқоридаги фармойишлари бажарилиб турган бир пайтда императорнинг мазкур буйруғи етиб келди ва Тхун Гуанда турган жангчилар у ерда кучли бўлмаган гарнизон қолдириб, 100 000 пиеда ва 5000 отлиқ аскар Шан Чжеу томонга юрдилар. Аммо, шу орада Угадай 1232-йилнинг январиди қаттиқ қаршилиқ кўрсатган Пху Чжеу қалъасини қўлга киритиб, орқа томондан ўзининг хавфсизлигини таъминлади ҳамда февралда Бей Поннинг яқинида Шан Чжеудан 20 чақирим пастроқда бўлган Хэ Цин Сякнинг ёнидан Хуанхэ дарёсини кечиб

ўтди. У бу ҳаракати билан пойтахтга бораётган хунн жангчиларининг (уларнинг ортидан кўплаб аҳоли ҳам борарди) йўлини тўсиб қўйдик, улар ёриб ўта олмай Вин Сян яқинидаги тоғ йўллари томонга чекиндилар. Егингарчилик, ҳавонинг совуқлиги ва очлик уларни ҳаддан ортиқ ҳолдан тойдиргани сабабли, хуннларнинг бир қисми асирликка тушишга, қолганлари эса тарқаб кетишга мажбур бўлди. Мўғуллар кучсиз гарнизони бўлган Тхун Гуан қалъасини қўлга киритиб, у ерда турган, Хуанхэ ва Вей Хо орқали Шан Чжеуга юборилиши керак бўлган бир неча минг қоп бугдойни тортиб олдилар. Угадай Хуанхэдан ўтиб олганидан сўнг Тулуйга тезроқ ўзи билан қўшилиш учун етиб келишни буюрди.

Бу пайтда, яъни 1232 йилнинг январида, Хон дарёсининг ўнг қирғоғида турган Тулуйга қарши Чин Чжеу рўпарасида 150 000 жангчидан иборат хуннлар қўшини турарди. То хунн лашкарбошилари ўз душманлари Хон дарёсини кечиб ўтаётган пайтида ҳужум қилиш керакми ёки йўқлиги ҳақида баҳслашиб бўлгунларича Тулуй февралда Угадай Хуанхэдан ўтиб олгандан уч кун кейин дарёни кечиб ўтишга улгуриб, тўғри душманга қарши юриш қилди ва ўз ҳаракатлари ҳақида Угадайга хабар юборди. Хуннлар билан бошланган қақшатқич жангдан сўнг оз сонли қўшинга эга мўғуллар чекинишга мажбур бўлдилар. Лекин бошқа жангда юзга яқин отлиқлар ёрдамида душманни безовта қилиб туриб, бош қўмондонларга тегишли аравалар карвонини эгаллаб олишга эришдилар. Шундан сўнг хуннлар Дин Чжеу томонга, ундан кейин эса Бян йўналиши бўйлаб чекиндилар.

Тулуй отлиқлари томонидан тўхтовсиз безовта қилиниши, ёмғир ва қор ёғиши сабабли ҳаракатнинг секинлашиши, овқат етишмаслиги ҳамда чарчоқ туфайли ҳолдан тойган хуннлар Жу Чжеу (Хун Жеу) га етиб келганларида, шошилиш пойтахт томон бориш ҳақида буйруқ олдилар. Лекин, у пайтда Угадай уларнинг орқа тарафидан, Тулуй эса олд тарафдан ҳужум қилишлари туфайли хуннларнинг жуда камчилиги мўғуллар орасидан ёриб чиқишга эришди. Мўғуллар уларни пойтахтга таъқиб қилиб бордилар. Уларнинг маълум қисми Жу Чжеуда жон сақлаб қолди. Тулуй ҳеч ким чиқиб кета олмаслиги учун шаҳарни баланд тупроқ девор билан ўраб, бу ердаги хунн қўшини қолдиқларини қамал қилди. Жу Чжеу олингач хуннлар қўшинларининг кўп қисми ва энг моҳир лашкарбошилар ҳалок бўлдилар.

Мўғуллар апрел ойида пойтахт атрофидаги деярли ҳамма шаҳарларни эгаллаб олдилар. Чжен Чжеу ёнида

асосий кучлар билан турган Угадай Субутойга пойтахтни қамал қилишни топширди.

Бян шаҳри айланаси 60 чақиримга тенг эди. Унинг гарнизонида 40 000 жангчи бор эди. Унга мадад тариқасида Хуанхэ соҳилларида турган ва бошқа ерлардаги жангчилар чақирилган эди. Шундай қилиб, шаҳар аҳолиси орасидан тўпланган 20 000 жангчидан ташқари уларга қўшимча яна 40 000 жангчи келиб қўшилган эди.

Қамал бошланиши биланоқ Угадай хуннлар императорига таслим бўлишни таклиф қилди. Музокаралар давом этиб турган пайтда Субутой қамал ишларини тўхтатмади. Хуннларнинг билдирган эътирозларига эса шаҳарни қамал қилиш учун буйруқ олгани ва бошқа ҳеч нарсани билмаслигини айтиб, шаҳар атрофидаги хандаққа шох-шабба ташлатишни давом эттираверди. Минглаб хитойлик асирлар, ҳатто хотин-қизлар, қариялар ва болалар хандақни шох-шабба ва похол билан тўлдиришга жалб этилди. Хужумни асосан шаҳардан чиқиш бурчакларига қаратиб, бу мақсадда улар қаршисига юзлаб баллист ўрнатилди.

Бамбук дарахтидан ясалган кўплаб катапульталар ёрдамида мўғуллар шаҳарга 2—3 бўлакка бўлинган тегиримон тошларини иргитдилар. Бир неча кунлик тўхтовсиз отишмадан сўнг, иргитилган тошлар деярли девор баландлигига тенглашди. Миноралар ва уларнинг тепасидаги эски саройлардан олинган қалин тахталардан қурилган кўшклари катта тош бўлаклари зарбидан майда-майда бўлиб сочилиб кетди. Тошлар зарбини кучсизлантириш учун нючжилар тахталарига похол ва лойга аралаштирилган от тезагини чаплаб, устига кигиз ёки ҳўкиз териси билан ўралган тахта боғлашар эди. Шунда мўғуллар баллистлардан оловли ўқлар ота бошладилар. Улар темирдек қаттиқ бўлган пахсадеворларда фақатгина тешиклар ҳосил қила олдилар. Бу восита билан ҳам шаҳар деворини қулата олмаган мўғуллар шаҳар атрофида 10 фут чуқурликда ва кенликда хандақ қазиб, унга шинак (амбраура) ва миноралар ўрната бошладилар.

Қамал қилинганлар ҳам ўз навбатида шаҳар ичкарисидаги тоғдан кесиб олинган тошларни катапюльта ёрдамида иргитишар, миноралардан эса порох билан тўлдирилган темир (чўян бўлса керак) хумлардан иборат оловли снарядлар отишар эди. Бу хумлар порох ёниши билан 120 фут масофага учиб бориши ва темир зирҳларни тешиб ўтиши мумкин эди. Уларнинг портлаши натижасида момақалдиरोқдек гулдираган товуш чиқарди. Шуб-

ҳасиз, бу бизнинг давримизда бомба ва граната деб аталаётган снарядлар эди.

Шаҳар девори тагини қазимоқчи бўлган мўғуллар ҳўкиз терисини ёпиниб олиб, деворга яқинлашишар, девор тагида чуқур кавлаб, унга беркиннишар эди. Қамал қилинганлар бақувват занжирларга боғланган оловли снарядларни девор қазувчилар беркинган жойга туширишар, снаряд портлаган пайтда эса бирданига бир нечта одам ўлиши мумкин эди. Улар бундан ташқари порох тўлдирилган оловли дротик (ракета) ишлатишар, бу қурол 10 фут масофадаги нарсаларни ёқиб юбора олар эди. Мўғуллар айниқса мана шу икки снаряддан жуда қўрқар эдилар.

Айтишларига қараганда, икки тарафдан миллиондан ортиқ одам ҳалок бўлишига сабаб бўлган 16 кунлик тўхтовсиз қилинган қамалдан сўнг, шаҳарни куч билан олишдан умидини узган Субутой музокаралар давом этаётган пайтда зид муносабатларни тўхтатиб туришни таклиф қилиб, Жу Чжеу тарафга қараб чекинди ва у ерда пойтахтга юборилиши керак бўлган озиқ-овқат захирасини қўлга киритди.

Бир ойдан сўнг (июнда) хуннлар пойтахтида юқумли касаллик тарқалиб, у 50 кун давом этди. Тарихчиларнинг ёзишича, шу вақт ичида шаҳар ичкарасидан 900 000 га яқин тобут олиб чиқилган экан. Музокаралар олиб борилаётган бир пайтда мўғул элчиси ўз ёнидаги 30 та мулозимлари билан Бян шаҳри меҳмонхонасида хуннлар жангчилари томонидан ўлдирилади. Бундан ташқари, хуннлар императори Шан Дун вилоятидаги шаҳарлардан бирига ҳокимлик қилувчи мўғуллар лашкарбошисини ўз хизматига олади. У бошчилик қилган шаҳар ҳам хуннлар қўлига ўтади. Воқеаларнинг бундай тус олганлиги музокараларнинг тўхташига сабаб бўлади.

Субутой шаҳарни қамал қилиш учун янгитдан буйруқ олиб, шаҳар билан бўладиган ҳамма алоқа йўлларини кесиб қўйди. Бунинг натижасида шаҳарда очлик бошланди. Ўз пойтахтини қутқариш мумкин эмаслигидан умидсизликка тушган хуннлар императори мўғуллар кучини пойтахтдан бошқа ёққа қаратиш ниятида бошқа мустаҳкам шаҳарга яширинишга қарор қилди. Лекин Субутой Бян шаҳрини қамал қилишни давом эттираверди. Очлик ваҳимали тус ола бошлади. Қўплаб хитойлик амалдорлар ўз хотинлари билан тиламчилик қилиб кун кўрдилар. Шаҳар аҳолиси орасидаги баъзи одамлар ўз хотин ва фарзандларини ейишгача бордилар. Очликни қондириш мақсадида чарм буюмларни қайнатиб едилар.

Бунда уйлар, дўконлар, қаҳвахоналар бузилиб, чарм қайнатиш учун ўтин сифатида ёқилди. Ниҳоят, аҳолининг аянчли аҳволи, императорнинг шаҳардан чиқиб кетиши ва хоинликлар шаҳарни 1233 йил мўғуллар қўлига топширишга сабаб бўлди. Субутой Ёсо қонунига биноан одамларни қиришга ва шаҳарни вайрон қилишга Угадайдан рухсат сўради. Угадайнинг бош вазири ва ишонган кишиси бўлган Елу Чусой ҳамма рассом, ҳунарманд ва амалдорлар шу шаҳарда эканлигини, уларни ўлдиришган тақдирда бошқа ерлардан бундай одамларни топа олмасликларини айтади. Угадай унинг фикрига қўшилади ва бунинг натижасида шаҳарда бўлган 400 000 оиланинг жони сақланиб қолади.

Бу орада мўғуллар таъқибидан яшириниб юрган хуннлар императори Хуанхэ дарёсининг шимолдаги Хе Нан вилоятида жойлашган Цай Чжеу қалъасига жойлашиб олди. Октябрда қалъа мўғуллар ва улар билан иттифоқчилик шартномаси тузилиши натижасида кўмакка келган Сун империяси қўшинлари томонидан қамал қилинди. Мудофаа ҳаддан зиёд қаттиқ бўлиб, қуроқ кўтаришга қодир эркакларнинг ҳаммаси ҳимояга жалб этилган эди. Эркакча кийиниб олган аёллар мудофаачиларга ёғоч ва тошлар етказиб бериб турдилар. Қалъа бошлиқлари ҳимоячиларга қариялар ва болаларни ўлдириб, уларнинг ёғларидан душманга отиш учун ишлатиладиган махсус оловли ўқ тайёрлашда фойдаланишни буюрди. Қамал қилинганлар уч ойгача озиқ-овқатсиз қолдилар, бунинг натижасида гарнизон эгар-жабдуқ, этиклар, эски ноғоралар ва бошқа нарсаларни истеъмол қилишга мажбур бўлди. Охирида қариялар, болалар, асирлар ва касалларни ешишга рухсат берилди. Гарнизондагилар одам ва ҳайвонлар суякларини майдалаб, ун қилишар, унга кўкатлар қўшиб ейишар, яқсон қилинган бўлинмаларнинг жангчиларини еб қўйишарди. Ниҳоят бутунлай умидсизликка тушган хуннлар императори ўзини осиб қўйди, бунинг натижасида 1234 йил шаҳар ялпи ҳужум билан қўлга олинди. Шаҳарнинг олиниши билан бирга хуннлар империяси ҳам қулади.

Шундай қилиб, хуннлар империясини аҳолисининг кўплиги ҳам, Буюк Хитой девори ҳам, қалъаларнинг қаттиқ туриб ҳимоя қилиниши ҳам, тик қоялар ҳам, умуман ҳеч нарса мўғуллар қиличида сақлаб қололмади. Хуннлар ҳали жанговарликларини йўқотмаган эдилар ва 20 йил давомида қаттиқ туриб ўз мустақилликлари учун кураш олиб бордилар. Лекин Чингизхон кўчманчи халқларни ўзига бўйсундириб, Хитой девори шимолида кўчиб юривчи ўнгулларни ўзига қаратиб, улар ёрдамида им-

ператор подаларини ҳайдаб кетди, Хуанхэ дарёсининг шимол тарафидаги чорва моллар ва отларни тортиб олиб, нючжиларни кўплаб отлиқ аскарларга эга бўлишдан маҳрум қилди. У доимо тўсатдан ҳужум қилиш системасини қўллаб, уларга хоҳлаган пайтида ҳужум қилиб, ҳаттоки отлиқ жангчиларнинг катта бўлмаган бўлинмаси билан уларнинг ерларини талоқ-тарож қилиб, хуннларни кучлар мувозанатини тиклаш воситаларидан маҳрум этарди. Бунинг натижасида хуннлар фақатгина шаҳар ва қалъалар мудофааси билан чекланишга мажбур бўлдилар. Бироқ, мўғуллар бу империяни сиқиб, вайрон қилиб, доимий хавотирда тутиб, ниҳоят ундаги деярли ҳамма қалъаларнинг бир қисмини хитойликлар қўли билан, бошқаларини эса очлик воситасида қўлга киритишга эришдилар. Буларнинг бари ўша даврда яхши ташкил этилган дашт отлиқ аскарлари пйёдаларга нисбатан қандай устунликларга эга бўлганлигини ҳамда улардан моҳирлик билан фойдаланиб қандай ютуқларга эришишлари мумкинлигини кўрсатади. Бунга яна шуларни кўшимча қилиш керакки, Чингизхон урушни тайёрлашни, душманни ажратиб қўйишни, иттифоқчиларни жалб этиб, улар кучидан муваффақиятли фойдаланишни яхши билар эди. Масалан, ўнғутлар билан тузилган иттифоқ натижасида у хуннларга қарши бўлган биринчи ҳарбий ҳаракатларни енгиллаштиришга эришган, кейин қиданларга кўмак бериб, душман кучларини чалғитган ва уларни шимолдан узиб қўйган, қиданлар ва хитойликлардан қўшин тўплаб, хуннлар сулоласидан ўз фуқароларини ажратишга эришган, кейин тонгғутлардан кўмак олган ва ниҳоят хуннлар империяси билан иттифоқ тузишни маслаҳат берган эди. Умуман Чингизхон сиёсатдан худди қуролдан фойдаланган каби моҳирона фойдалана олган. Мана шу нарсаларни яхши ўзлаштириб олган Угадай ҳам қисман таҳдид ва қисман сиёсат билан сунлар империясини хуннлар билан бўлган иттифоқдан воз кечдиришга эришди.

БОТУХОННИНГ РОССИЯГА ҚИЛГАН ЮРИШЛАРИ

(1237—1240 йиллар)

Чингизхон ҳали кўчманчи қабилалар билан жанг қилиб юрган жанговар ҳаётининг бошланиш йилларида унинг йўқлигидан фойдаланган меркитлар улусига ҳужум қилдилар. Улар улусни талон-тарож қилиб, ўша пайтда ҳомиладор бўлган Чингизхоннинг хотини Бўрте Фужинини асирга олиб кетадилар. Керонтлар хони Онхоннинг саъйи ҳаракатлари билан Бўрте Фужин озодликка чиқади. Ўз

улусига қайтиб кетаётганда у ўғил туғади. Доялар бўлмагани учун, йўл давомида боланинг ҳаётини сақлаб қолиш мақсадида бугдой унидан хамир қориб, уни гўдакка чаплайди, болани ўз кўйлаги этагида кўтариб юриб, ҳаётини сақлаб қолишга ва эсон-омон ўз улусига етиб келишга эришади. Ўз онасининг чўлдаги сафари пайтида дунёга келган, дастлабки нафасиданоқ қийинчилик ва муҳтожликка рўпара бўлган, онасининг тadbиркорлиги туфайли ўлимдан қутулиб қолган бу гўдак — бутун шарқий Европани титратган, зулмидан Россия икки аср давомида эзилган, Россия князларини қатл қилиб, ювошлик билан итоат этиб туришга мажбур этган даҳшатли хонлар аждоди Жўчи эди.

Чингизхон ўз фарзандлари ва қариндошларига қўл остидаги ерларни бўлиб бераётганда Жўчига Орол ва Каспий денгизларининг шимолидаги ғарб томонга чўзилиб кетган ерларни, яъни унинг таъбири билан айтганда «мўғул отларининг туёғи ета оладиган жойларгача» бўлган ерларни тақдим этган эди.

Шундай қилиб, Жўчи Осиё ва Европада ўзига маъқул бўладиган подшоликни ўзи топши керак эди.

Хоразм султони Муҳаммадни таъқиб қилиш учун Самарқанддан юборилган Чингизхон лашкарбошилари Жебе ва Субутой Каспий денгизини жанубдан айланиб ўтиб, «Кавказ бўйни» орқали қилчоқлар ерларига кириб боргани ва Кавказ дарёси ёнида (1224 йил) рус князларини тор-мор қилганликлари ҳақида юқорида айтиб ўтилган эди. Улар Днепрга бориб, у ердан Қримга, сўнгра орқага қараб йўл оладилар. Жўчи улар билан бирлашиш учун Каспий денгизининг шимолидан улар томонга қараб бориши керак эди, лекин бу юриш амалга ошмай қолди. Мўғулларнинг Днепрга қилган юришлари ҳарбий мақсадларда, айтиш керакки, маълумот тўплаш нуқтаи-назаридан қилинган эди. Юриш чоғида улар ғарбда жойлашган давлатлар ҳақида маълумотлар олдилар. Кўплаб қўлга олинган асирлардан улар Россия, Венгрия, Польша ерларидаги об-ҳаво, у ерларнинг хусусиятлари, улар томонга олиб борувчи йўллар, уларнинг уруш олиб бориш усуллари, уруш даврида учраши мумкин бўлган қаршиликлар, бошқариш усуллари, аҳолининг феъл-атвори, қўшин таркиби ва сифати ҳақида кўплаб маълумотлар тўплашга эришдилар. Мўғуллар бу маълумотлардан рус ерининг удел* системаси ўзаро низолар туфайли заиф эканлигини

* Удел — қадимги русда княз қўли остидаги ўлка, вилоят (муҳарр.).

англаб етган бўлишлари мумкин эди ва ҳеч бир шубҳа йўқки, лашкарбошилар Жебе ва Субутой ўз юришлари, ўзлари кўрган ва билган ерлар ҳақидаги етказган маълумотларга асосланиб ғарбни забт этиш учун бўладиган урушлар режаларининг асослари ўша вақтларнинг ўзидаёқ Чингизхон даҳоси билан чизиб берилган бўлиши керак.

Чингизхоннинг ўғли Жўчи шу юришни амалга ошириш учун тайинланган эди. Лекин, аввал Жўчининг, кейин эса Чингизхоннинг ўлими Россиянинг икки асрлик зулм остига тушиш вақтини бир неча йилга чўзиб юборди. Аммо Россия учун ҳалокатли бўлган 1237 йил ҳам ниҳоят этиб келди.

Хунлар бўйсундирилгач, 1235 йилда Угадай қурултой чақирди ва унда бирваракайига жанубий Хитой, Қурия, Кашмир, у ердан эса Ҳиндистон ва Европага қилинадиган юришлар ҳақида келишиб олинди.

Европага юриш қилиш учун Жўчининг ўғли Боту укалари Урду, Шайбон ва Тонггут билан Угадайнинг ўғиллари Куюк ва Қадан, Тулуйнинг ўғли Мену ва бошқалар тайинландилар. Бу юришга Боту бош қўмондон этиб тайинланди. Илгари Шарқий Европада бўлган тажрибали ва моҳир саркарда Субутой Хитойдан чақиртириб келиниб, унга ёрдамчи қилиб тайинланди. Қурултой тарқатиб юборилгандан сўнг ҳокимлар урушга тайёргарлик кўриш мақсадида ўз улусларига жўнаб кетдилар ва ўзларининг кўчиб юривчи ерларидан секин-аста тайинланган ерларга яқинлашиб кела бошладилар.

Бу юришни баён этишдан аввал шунини қайд қилишимиз керакки, Чингизхон ҳамда унинг биринчи авлодлари томонидан бепоён ерларнинг босиб олиниши ва уларнинг доимий муваффақиятлари Иртишдан то Адриатика деңгизигача, Кама дарёсидан то Кавказ ва Дунайгача бўлган ерларни бир неча йил давомида босиб олган Ботухоннинг юришлари ҳам ёввойиларча жасурлик ва одамларнинг кўплиги эвазига эмас, балки қўшинининг тўғри тузилиши, уларни қурол билан муомала қилишга ўргатиш, тактик ҳаракатлар олиб бориш ҳамда мўғуллар уруш қилаётган давлатлар ҳақида тўғри маълумотларга эга бўлиш ва уларга асосланиб ўткир мулоҳазалар юрита олиш эвазига амалга оширилган деб хулоса қилишга имкон беради. Бу маълумотлар Бош штаб зобитларининг махсус тури ҳисобланмиш юртчилар томонидан тўпланарди. Плано Карпинининг айтишича, мўғуллар Европани 18 йилда босиб олишни мўлжаллаган эдилар. Бу ҳол олдиндан Европа ҳақидаги маълумотлар тўпланиб, босиб олиш режаси ту-

зиб қўйилганини кўрсатади. Демак, Ботухоннинг муваффақиятли юришларини баён қилишда уларни ёввойилар тўдасининг бостириб кириши сифатида қараб чиқмай, балки моҳирлик билан тузилган режа асосида амалга оширилган эканлигини назарда тутишимиз керак. Бундай ҳолни мен қуйида, юришларни таърифлаётганда, мўғул қўшинларининг ҳарбий санъатининг характер ва хусусиятларига асосланиб тушунтиришга ҳаракат қиламан.

Мўғуллар қўшини 1236 йилнинг февралида Иртиш дарёсининг юқорисидан ва ғарбий Олтойдан юриш бошлади. Ҳеч шубҳасиз, улар ўт-ўланлар ва тоза сув мўл бўлган, душман кўзидан пана бўлган ерлардан юрганлар ва бундай юриш кўчишлардан бошқа нарса эмас. Бундай кўчишлар пайтида кўчманчилар ўз отларини ҳолдан тойдирмайдилар, балки аксинча, яхшилаб боқишга эришадилар. Уларнинг йўли ҳозирги Қарқара, Оқмулла ва Омонқарағай приказлари, у ердан эса ҳозирги Оренбург чизиги бўйлаб ўтган бўлиши керак. Улар июн ойигача Волгага етиб олган бўлишлари мумкин, чунки Россияга олиб борувчи йўлларда жойлашган шаҳар, қишлоқлар 1229 йил, Угадайни хон қилиб сайлаганларидан кейин, қипчоқ, саксин (?) ва булғорларни бўйсундириш учун юборилган қўшинлар томонидан забт этилган ёки кучсизлантириб қўйилган эди. Шундоқ ҳам бу ерларда яшовчи халқлар у қадар кучли эмасдилар, чунки уларнинг ўзларига қарши тез-тез ҳужум қилиб турадиган кам сонли рус князлари дружиналарининг ҳужумларини қайтаришга ҳам қурбларни етмасди.

Волгага етиб келгач Субутой қўшинининг бир қисми билан булғорлар ерини босиб олиш учун борди. Тез орада у булғорларнинг бош шаҳри (Булғор?) ни қўлга киритиб, талон-тарож қилди. Бу орада Ботухон ўз ҳаракатини давом эттириб, қипчоқ, бургас, мокшан, мордва, черкас ерларини, яъни, Каспий ва Азов денгизларидан Россиянинг ўша пайтдаги чегараларигача бўлган давлатларни босиб олди.

Хўш, Ботухон Русга ҳаракатни қаердан бошлаган? Иилномачиларимизнинг айтишларича, у рязанлик князлар билан Онузада музокаралар олиб борган. Лекин биз Онузанинг ўзи нима, давлатми, дарами, шаҳар ёки дарёми эканлигини ва қаерда жойлашганлигини билмаймиз. Агар йилномада тилга олинган Воронеж, олдинга юборилган рязанлик дружиналарнинг бир қисми унинг бўйида позиция эгаллаши керак бўлган (Дон дарёсига чап тарафдан қуюлувчи ва ҳозирги Тамбов ва Воронеж губернияларидан оқиб ўтувчи). Воронеж дарёси бўлса, унда Ону-

зани ва дарё жануби ёки шарқидан қидириш керак. Чунки дружина мўғуллардан Рязан князларини тўсиб туриши ва уларнинг илгор қисмлари ҳаракатини кузатиб туриши кераклиги шубҳасиз³⁹. У ҳолда Ботухон юқорида кўрсатилган халқлар устидан ғалаба қозонганидан кейин отларни яхшилаб боқиш ва Россияга қарши мўлжалланган урушга тайёргарлик кўриш учун рус ерларидаги Дон дарёси ирмоғи ёнига жойлашган бўлиши керак. Воронеж дарёси ёнида турган рязанлик кўшинлар тақдири нима бўлганлиги бизга номаълум. Уларнинг атиги бир қисми Рязанга чекиниб, княз Феодор Георгиевич ўлими ҳақидаги хабарни олиб келган бўлиши эҳтимол. Шундан сўнг рязанлик князлар бирлашиб, ўз дружиналари билан мўғулларга қарши юрганлар. Жанг Рязан князлиги бўсағаларида бўлиб ўтди. Бу жанг шунчалик аянчли бўлганки, Кострома йилномаларининг бирида айтилишича, гоят қаттиқ туриб қилинган мудофаадан сўнг жангчиларнинг биронтаси ҳам тирик қолмаган экан. Мўғуллар ўз кучларининг анчагина устунлиги ва душман хатоларидан фойдаланиб, уларни ҳар томондан ўраб олиб, ҳеч кимнинг чиқиб кетишига йўл қўймаган бўлишлари керак. Шундан сўнг улар князликларни талон-тарож қилиш учун Пронск тарафга ўрмонлар ичидан юриб, 16 декабрда Рязанга етиб келишди. Мўғуллар Рязан атрофини қуршаб, ўққа тутишди ва тўхтовсиз қамал қилиб, 1237 йил 21 декабр куни 6 кунлик қуршовдан сўнг шаҳарни қўлга киритишди⁴⁰.

Ботухон қишда жанг қилишни мўлжаллаб, бу ердан шимолий Россия томонга юрди. Қишда юриш қилишнинг сабаблари маълум: йилнинг бошқа фаслларида юриш қилганда мўғуллар ҳаракатини бизнинг ўрмонларимиз, ботқоқликлар, кўлмаклар, дарёлар, ўша пайтларда кўшинлар ҳаракати учун ноқулай бўлган йўлларнинг ярамас ҳолати мушкуллаштирган бўларди. Шу туфайли ҳам удел князликлари даврида ўзаро урушларнинг кўп қисми қиш пайтида бўлиб ўтарди. Қиш даврида ўрмондаги дарахтлар баргсиз бўлгани учун пистирма ва қўққисдан қилинадиган ҳужумлар хавфидан қутулиш мумкин ва ўрмонда беркиниб олган душманни топиб, таъқиб қилиш осонроқ бўлади. Ботқоқликлар, кўлмаклар ва дарёлар қишда музлаб, тўшама йўл ва кўприклар қилиш ҳамда йўл тузатишлардан халос этарди. Ёзда йўллар кўп жойларда мудофаа учун қулай ва ҳар қадамда тўсиқларга эга бўлган узундан-узоқ тор йўлаклардан иборат бўларди. Қишда эса кенг дарё музликлари ва музлаган кўллар орқали ҳаракат қилиб, мўғуллар ёздаги каби йўл азобларига дучор бўлмасдилар. Мўғуллар қишда юриш қилаётганларига

қарамай вақти-вақти билан ўрмон йўлларида учта арава (чаналар бўлиши ҳам эҳтимол) ёнма-ён кета олиши мумкин бўлган масофани тозалаб боришга мажбур бўлдилар. Мақсади қўлга ўлжа киритиш бўлган кўчманчи халқлар қишда бўладиган юришни хуш кўришларининг яна бир сабаби, улар бу фаслда шаҳар, қишлоқ ва яйловларда тўпланган ўтроқ халқ бойликларини, яъни, чорва моллар, дон, пичан ва бошқа тайёр нарсаларни топиб, уларга эга бўлишарди. Бундан ташқари, қиш пайтларида аҳолининг душмандан яшириниши ҳам мушкул бўларди. Қишда хандақлар қор билан тўлиб қолиши, деворни мустаҳкамлаш эса анча қийин бўлгани туфайли ҳужум қилиш ва шаҳарларни қўлга киритиш ҳам осонлашади. Боз устига кўчманчи халқлар учун ёзги дам олиш аскарларнинг биздаги қишлоғига ўхшайди. Улар ёз пайтлари чўлга бориб, ўз отларини боқишлари ва янги боқинларга тайёрланишлари мумкин, қишда эса бошқалар ҳисобига яшаш, отларни ҳам қишки яйловда боқишдан кўра бировлар пичани, арпаси ва дони билан боқиш улар учун қулайроқдир.

Лекин, нима учун Ботухон аввал шимолий Россияга, кейин эса унинг жанубига ҳужум қилишга аҳд қилди экан? Буни ҳам тушунтириш осон. Агарда у аввало жанубий Россияга ҳужум қиладиган бўлса, рус князлари ўз дружиналари билан шимолий Россияга чекинишлари табиий бўлиб, бу билан қўшин сони билан ҳам, жойлар хусусияти билан ҳам жанубдан кучлироқ бўлган шимол ҳимоячилар сонини орттиришга олиб келиши, бу эса ўз навбатида шимолни босиб олишни янада мушкуллаштириши мумкин эди. Воқеаларнинг бориши бизга шуни кўрсатадики, агарда Россиянинг мустаҳкамланган шаҳарлари, айтайлик, Козелск сингари мардонавор ҳимояланиб, қамалга баҳоргача бардош бера олганларида, у ҳолда баҳорги қор эриши туфайли шимолий Россия ботқоқликлари ва ўрмонларида Ботухоннинг кўп сонли отлиқларининг ҳаракат қилиши қийинлашар, боз устига бизнинг баҳор пайтида серсув бўладиган ўтларимиз чўлдаги қуруқ ем-хашакка ўрганган мўғулларнинг отлари учун зарarli бўлиши Ботухонни жуда қийин аҳволга солиб қўйиши мумкин эди. Ҳатто сувнинг ўзгариши ҳам кўпгина отлар учун зарarli бўлиши мумкин. Шунинг учун касал тарқаб, отларнинг ҳалок бўлиши турган гап эди. Отларсиз эса кўчманчи халқ қўшинлари руслар устидан катта устунликка эга бўла олмас эдилар. Мўғуллар орасида «ўз отини йўқотган мўғул нимага ҳам қодир» деган матал бор. Мўғуллар отларсиз ўзларини шу қадар заиф ҳис этардилар.

Шимолий Россия қўшинларини ўзининг барча кучларини ишга солиб мағлубиятга учратган Ботухон жанубий Россияни таянчсиз қолдирди, уни босиб олишни эса бўлинмалар ёрдамида амалга оширди. Киев остоналарида мўғулларнинг кўпсонли кучлари йиғилишига сабаб эса Ботухоннинг у ердан Венгрия ва Польшани забт этиш учун йўналганлигидадир.

Мўғуллар шубҳасиз, Россия бирлашган тақдирда кучли бўлишини ва ҳар бир князлик билан алоҳида урушиб, тезлик билан ҳаракат қилиш натижасида уларни осонликча енгиш мумкинлигини тушунардилар. Аммо, қандай хавfli душман билан юзма-юз турганларини билмасликлари мумкин бўлмаган князларнинг бу қадар сўқирликларини нима билан изоҳлаш мумкин? Улар ўз кучлари бирликда эканлигини тушунишлари керак эди, лекин князлардан ҳеч қайсиниси бир-бирига ёрдам қўлини чўзмади. Балки, мўғулларнинг айёрлик билан олиб борган сиёсатлари бизнинг князларимиз орасидаги келишмовчиликларни кучайтириб, кейин эса Ботухоннинг, биз қуйида кўрадиган, моҳирлик билан тез қилган ҳаракатлари уларнинг бирлашишига йўл қўймагандир? Ботухоннинг буюк ғалабаларини фақатгина унинг қўшинларининг сонни кўплигига йўйиш керак эмас. Қсеркс, Доро ва салибчиларнинг бундан-да кўп сонли қўшинлари ҳам ҳеч қандай фойда келтирмасдан ҳалок бўлганликларини тарих бизга кўрсатиб турибди. Доимий муваффақиятга доимо ўткир фикр юрита олиш, ишига моҳирлик ва кучли ирода ҳамроҳ бўлади.

Мўғуллар Рязанни қўлга киритгандан сўнг Коломнага бордилар. У ерда русларни тор-мор қилиб, кейин Москвага қараб юрдилар. Улар Москвадаги омборларда сақланаётган молларни талон-тарож қилиб, 1238 йил 3 февралда Владимирга етиб келдилар. Демак, 21 декабр (Рязанни қўлга киритиш вақти)дан ҳисоблайдиган бўлсак, Ботухон 43 кун деганда Владимирга етиб келган эди. Шунини айтиш керакки, эски Рязандан Коломна ва Москва орқали Владимиргача бўлган масофа 420 чақирим бўлиб, уни 28 кунда босиб ўтиш мумкин эди. Лойгарчилик бошланишдан аввал бой савдо шаҳарлари ҳисобланган Новгород ва Псковга етиб олиш учун шоңилиши керак бўлган Ботухон икки ҳафталик вақтни нима сабабдан бой берди экан? Иллиномачилар бу сусткашлик ҳақида ҳеч нарса деманглар. Эҳтимол, уни йллиномачилар қайд этмаган шаҳарларни қамал қилиш ёки мағлубиятдан қутулиб қолган рязанлик дружиналарни таъқиб қилиш учун ушлаб қолган бўлиши ва ниҳоят, Ботухон шимол тарафга узоқ

юриш бошлашдан аввал бу вақтни Рязан князлигида озик-овқат тўплашга, уларни қишда ташиш учун эса ҳайдовчилар, чана, арава ва отларни йиғишга сарф қилган бўлиши мумкин. Бу ерда, нима учун Ботухон Рязандан тўппа-тўғри Владимирга бормасдан, Москва орқали 160 чақиримлик айланма ҳаракат қилиб, бунга яна 10 кун сарф қилди экан, деган яна бир савол туғилади. Владимирни қўлга киритгандан сўнг у Коломна ва Москвани алоҳида қисмлар билан қўлга киритиб, талон-тарож қилиши мумкин эди. Демак, бу ерда махсус мулоҳазалар кўзда тутилган бўлиши керак. Москвага бўлган ҳаракат шубҳасиз, Владимирлик дружиналарнинг Новгород ёки Псковга чекинишининг олдини олиш ва бу билан мўғуллар қароргоҳидан узоқдаги, ботқоқлик ва ўрмонлар билан тўсилган жанговар жумҳуриятларнинг кучайишига йўл қўймаслик ҳамда мағлубиятдан омон қолган Владимирлик дружиналарни қириб ташлаш осон бўлиши учун қарама-қарши, тарафга улоқтириб ташлаш мақсадида қилинган эди⁴¹.

Владимирга етиб келган Ботухон буюк княз пойтахтда йўқлигини билди. 7 феврал куни шимолий томондаги олтин дарвоза ва Клязма тарафдан ялпи ҳужум қилиб шаҳарни қўлга киритган Ботухон буюк князликни талон-тарож қилиш учун бўлинмалар ажратганидан сўнг қисқа вақт давомида ундаги барча қалъаларни эгаллаб олиб, омон қолган владимирлик дружиналарга қарши қўққисдан ҳужум қилишга тайёргарлик кўрди.

Ўз қўшинларининг кучсизлигини сезган буюк княз Георгий олдинроқ Владимирдан чиқиб, Сити дарёси ёнида Россиянинг жанубидан мадад кучлари келишини кутиб турди. Бу позицияни эгаллаш, шубҳасиз, ўша давр мулоҳазаларига асосланган эди. У чекиниш йўлида мадад кутиб турган ўз қўшинларини озик-овқат билан таъминлай олиш мумкин бўлган, ўз дружинаси билан қулай ҳаракат қила оладиган, сиқув ёки мағлубиятга учраган пайтда эса анча хавфсиз пункт ҳисобланган Новгородга чекина олиши мумкин бўлган позицияни танлаши керак эди. Владимирдан Новгородга борадиган тўппа-тўғри ва энг яхши йўл Москва ва Твер орқали ўтарди. Мана шу йўлдаги позиция уни жанубий Россиядан кутилаётган мадад кучларига яқинлаштирарди. Шунинг учун Георгий Владимирдан Тверга юриши лозим эди. Лекин мўғулларнинг Москвага ҳаракат бошлаши, кейин эса мўғуллар кучсиз бўлинмасининг Торжокка юборилиши унинг кутилаётган мадад кучлари билан қўшилиши учун мана шу йўл бўйлаб ҳаракат қилишига тўсқинлик қилди. Шунда Георгий

Владимирдан Углич ва Бежецк орқали Новгородга борувчи шимолий йўлдан кетишга мажбур бўлди. Сити дарёси яқинидаги позиция, Волга дарёси билан тўсилган (дарё бу мақсад учун фақат муз эригандагина хизмат қила олар эди) ва 1) Владимирдан Боровичи орқали, 2) Вишний Волочок орқали, 3) Торжок орқали ҳамда 4) Осташков орқали Новгородга борувчи йўллар тугунида жойлашган эди. Буюк княз шароитга қараб Белозерск йўли ёки шу йўллардан бири орқали чекинishi мумкин эди. Новгородликларнинг булғорлар ва умуман ҳозирги Россиянинг шимоли-шарқи билан савдо алоқалари ривожланган бўлганлиги туфайли бу йўллар бошқа йўлларга қараганда яхши аҳволда бўлган бўлиши керак. Маълумки, қаерда савдо ривожланган бўлса у ерда озиқ-овқат билан таъминлаш масалалари ҳам яхши йўлга қўйилган бўлади. Владимир князининг позицияси Угличдан Бежецкка борувчи йўлдаги, ҳозирги Твер ва Ярославл губерниялари чегарасида бўлганлиги ҳақиқатга яқинроқ.

Ботухоннинг тезкор ва моҳир ҳаракатлари Георгий ниятларини пучга чиқарди. Владимирдан Сити дарёсигача бўлган масофа 16 кунлик йўл. Владимирнинг қўлга киритилиши 7 февралда рўй берган, Сити дарёсидаги жанг эса 4 мартда бўлиб ўтди. Демак, мўгуллар уч ҳафтадан сал ошиқроқ вақт ичида бизнинг энг кучли князликларимиздан бирини қўлга киритишга, унинг мустаҳкамланган шаҳарларини таслим қилишга ва Сити дарёсига чиқиб олишга улгурдилар — нақадар ҳайратомуз тезкорлик! Қисмларга бўлинган Ботухон қўшинлари Владимир князликларини талон-тарож қилиб бўлгач, Твер ва Ярославл орқали бирин-бирин ғарбга яқинлашиб борди. Улар Георгий эгаллаган позиция қанотини (ўнг қанотни бўлиши керак) жуда моҳирлик билан айланиб ўтдилар. Русларнинг разведка учун юборилган кичик бўлинмаси князга татарлар уларни айланиб ўтиб, яқинга келиб қолганлари ҳақида хабар берган. Буюк княз ўз дружиналарини жойлаштира бошлаган эди ҳамки мўгуллар қанотда пайдо бўлиб, бизнинг қўшинларимизга хужум қилдилар ва уларни батамом яқсон қилдилар. Княз эгаллаган позициядан 20 чақирим шимолроқда Могилци деган қишлоқ бор. У ерда ҳозирга қадар Сити дарёси бўйида татарлар томонидан русларнинг қирғин қилиниши ҳақидаги қайғули хотира сақланиб қолган. Буюк княз у ерларга улоқтириб ташланиб, таъқиб қилиниши натижасида дружинанинг қолдиқлари билан биргаликда ҳалок бўлган бўлиши эҳтимол.

Бу жанг 4 мартда бўлиб ўтди. Торжок эса икки ҳафт

талиқ қамалдан сўнг, 5 мартда қўлга киритилди. Демак, Торжокни Сити дарёси ёнидаги жангда қатнашмаган махсус қисм қамал қилган⁴². Сити дарёсидан, тўғрироғи Могилици қишлоғидан Торжоккача 12 кунлик йўл. Шунинг учун Сити дарёсидан Торжокка мўғуллар 16 ёки 17 март кунини кела олишлари мумкин эди ва бу ердан Новгородга ҳамма кучлари билан бу вақтдан олдин йўналишлари мумкин эмасди. Торжокдан Новгородгача тўғри йўл билан 20 га яқин манзилни ўтиш керак. Мана шу йўл давомида Ботухон қор билан қопланган Валдай тоғлари водийларидан, лойгарчилик пайтларида эса жанговар жумхуриятлар кўзи олдида Бронник ботқоқликларидан, Мста ва Волхов дарёларидаги кечув жойларидан ўтиб олиши керак эди. Агар бу йўналишда ҳаракат қилсалар жанговар жумхурият қўшинларига псковлик дружиналар ёрдамга келишлари мумкин эди.

Селигер йўли деб номланган бошқа йўл Осташков шаҳри (қишда Селигер кўли орқали) ва Эски Рус (қишда Илмен кўли орқали) томон йўналган эди. Ботухон иккинчи йўл билан ҳаракат қилиб, икки жанговар жумхурият алоқа қилиб турувчи йўл томон борди ва бу билан уларнинг кучларини бир-биридан ажратиб қўйди. Бу йўл давомида ва савдо-сотиқ ривожланган бу икки шаҳар орасидаги ерларда кўплаб аҳоли яшаган бўлиши, шунинг учун у ерларда озиқ-овқат кўп бўлган бўлиши керак. Гарчи бу йўл тўғри йўлдан олти манзил узоқроқ бўлса ҳам, мана шу сабаблар Ботухонни асосий кучлар ўтиши учун Селигер йўлини танлашга ундаган бўлиши шубҳасиз. Лекин Ботухон ўз кучлари устунлигидан фойдаланиб, Торжокдан тўғри йўл бўйлаб Вишний Волочок, Валдай ва Крестцидан Новгородга бориш учун қисм ажратди. Йўлдаги ҳаракатнинг тезкорлигига қарамасдан, бошланган лойгарчилик уни кейинги юришдан воз кечишга, Новгородга 200 чақирим қолганда ва Торжокдан 200 чақирим узоқлашганда, яъни 15 манзил ўтиб, орқага қайтишга мажбур этди. Шундай қилиб, Ботухон март ойининг охирида орқага қайтишга қарор қилди. Новгородга у апрел ойининг ўрталарида келишга улгурар, бу ерда эса баъзида март ойидан бошлабоқ кунлар илиб, дарё ва кўлларни қопланган музлар эрий бошларди. Мўғуллар Рязандан юқорида кўрсатилган асосий йўналишлар бўйича юрилмаган қорли ерлардан камида 1000 чақирим масофани босиб ўтдилар. Фақатгина чўлда яшовчи халқ чавандозлари ундай юришга дош бера олардилар ва эҳтимол улар ҳам анчагина талафот кўрган бўлсалар керак. Улар олдида турган қийинчиликлар бундан кам эмасди: лойгарчилик, ўрмон-

лар, Новгород ботқоқликлари, жуда катта ва жанговар шаҳарни ишғол қилиш, Новгород атрофидаги дашт отлари истеъмол қилиши учун ярамайдиган серсув ўтлар ва ҳоказолар шулар жумласидандир. Отлиқлардан ташкил топган кўпсонли қўшинни узоқ давом этадиган қамал пайтида озиқ-овқат билан таъминлаш ҳам катта қийинчиликлар туғдирарди. Новгородликлар ва псковликлар орасида ҳарбий истеъдодга эга одамнинг пайдо бўлиши, қатъийлик ва мардлик, шубҳасиз, Новгородни қамал қилишнинг бир неча ойларга чўзилиб кетишига сабаб бўлиши мумкин эди. Мўғулларнинг отлари нам ва ботқоқ ерлар, серсув ўт, чивин ва сўналар чақиши таъсирида касалланиб ўлиши натижасида Ботухон ўта оғир аҳволга тушиб қолиши мумкин эди. Ботухон ўзининг қандай хавф-хатар остида қолганлигини Новгородга 200 чақирим қолганда бошлаган ҳаракатини тўхтатиб, орқага қайтишга мажбур бўлганида, савдо шаҳарлари ҳисобланган Новгород ва Псковдек бой ўлкани қўлидан чиқариб, ўз қисмларини орқага қайтарганидаёқ тушунган бўлиши керак. Балки, ўша даврдаги бой савдо шаҳарларидан бири бўлган Смоленск ҳам шу сабабларга кўра омон қолгандир?

Йилномада Ботухон «Игнач хочи» («Игнач крестъ») деб номланган ердан қайтиб кетди дейилган. Бу жой қаерда? Агар у Селигер йўли орқали юрса, унда Селигер кўли музликларидан ўтиши, кейин эса Поли дарёсига қайтиши керак бўлар эди; бунинг сабаби дарё музликларидан юриш тор ўрмон йўлларида юришдан осонроқлигидадир. Демак, бу жойни Поли дарёси бўйларидан қидириш керак. Новгороддан 190 чақирим узоқликда, Поли дарёсининг ўнг қирғоқларида Игнатци қишлоғи жойлашган. Новгородга яқинроқ жойда эса Спасское ва Богородицкое қишлоқлари бор. Мўғулларнинг асосий кучларининг қайтиб кетган жойлари шу ерлар эмасмикан? Волочок ва Валдай томон йўналувчи тўғри йўлда эса мўғулларнинг бурилиш жойи уларнинг илғор қисмлари етиб боришга улгурган Крестци бўлиши мумкин. Ботухоннинг орқага қайтиб кетиши йилномачиларимиз томонидан аниқ ёритилмаган. Козелск шаҳрининг олти ҳафталик қамал қилиниши сабабли бизга маълум бўлишича, у шу шаҳар томонга юриб, кейин эса Дон дарёсининг ирмоқлари ва қуйи томонларидаги қипчоқлар ерларига йўл олган.

Мана шу юриш пайтида Ботухон кўплаб отларидан айрилган бўлиши керак. Чунки у Кневга, ундан эса ғарбга қилган шиддатли ҳаракатини фақат 2 йилдан сўнггина амалга ошира олди. У шимолий Россияни босиб олишни бир неча ойда амалга ошира олган бир пайтда Шимолий

князликларга қараганда камроқ ўрмон ва ботқоқликлари бўлган жанубий князликни босиб олиш учун узоқ вақт ушланиб қолиши мумкин эмас эди. Бирор бир шаҳар узоқ вақт қамалда қолган тақдирда бизнинг йилномачиларимиз бу ҳақда албатта тўхталиб ўтган бўлардилар. Бу ердаги ҳамма аҳоли катта қаршилик кўрсатолмай мўғуллар қиличидан ҳалок бўлган бўлса керак. Чунки жанубий князликларнинг ҳатто босиб олиниш вақти ҳам аниқ эмас. Масалан, Курск ва Северск князликларининг босиб олиниши ҳақида йилномаларда бир оғиз ҳам сўз йўқ. Жанубий Россиянинг кучли шаҳарларидан бири бўлган, удел князлари олиб борган урушларда муҳим рол ўйнаган ва ўз фуқароларининг жасурлиги билан ажралиб турган Чернигов шаҳрининг олиниши ҳам ёзиб қолдирилмаган. Бизга фақатгина мўғуллар уни қамал қилган пайтларида узоқ масофадан (150 сажен бўлиши эҳтимол) шаҳарга тўртта одам базўр кўтара оладиган тошларни отганлари маълум. Чернигов атрофида тошлар йўқ, шунинг учун мўғуллар бу тошларни узоқлардан олиб келган бўлишлари ёки Хитойдаги хуннларнинг жанубий пойтахти Бян шаҳрини қамал қилишда ишлатганлари сингари, тегирмон тошларини бўлакларга бўлиб отган бўлишлари мумкин.

Воқеаларнинг боришига қараб, Ботухон аввал дашт ерлар билан юрган, кейин Переяславлга махсус қисмни юбориб, Глухов ва Черниговга, у ердан эса Киевга йўналган дейишимиз мумкин.

Россиянинг бу жанубий пойтахтини олиш вақти ҳам аниқланмаган. Фақатгина у 1240 йил Никола кунда олингани айтиб кетилган. Лекин қайси Никола кунда — 9 майда ёки 6 декабрда эканлиги маълум эмас. Агар Киев 9 майда олинган бўлса, унда унинг қамал қилиниши, демак Днепрдан ўтиб олиш ҳам анча аввал бошланган бўлиши керак. Унда мўғуллар қамални бошлаш учун Днепр дарёсидан эрувгарчилик ва тошқин пайтида ўтишлари лозим эди. Мўғуллар қандай қилиб Днепр сингари катта дарёдан тошқин пайтида Киев остонасида турган кўпминглаб юклатилган туя ва араваларини олиб ўтдилар экан? Йилномачиларнинг айтишича, Киев остонасида ҳаракат қилаётган араваларнинг фирчиллаши, отларнинг кишнаши ва туяларнинг бўкиришидан Киев шаҳри ичкарисидаги икки одам ўртасида бўлаётган гапни ҳам эшитиб бўлмас эди.

Ботухоннинг қипчоқлар ерига ва Россияга қилган юришлари, мўғулларнинг Кавказ тоғлари жанубида яшовчи халқларга қарши қилган юришлари билан бир пайтда бошланган эди. Бундан мақсад Ботухоннинг шу тоғлар-

нинг шимолида яшовчи халқларнинг бўйсундирилишини осонлаштириш бўлиши эҳтимол.

Мўғуллар 1235 йилда жанговар Ганжа шаҳрини қўлга киритдилар. 1236 йил Муғон чўлларида ҳаракат бошлаган мўғуллар саркардаси Чормағун* Гуржистон, Арманистон ва Албанияни (?) вайрон қилди. 1238 йили эса мўғуллар Қура ва Арахс дарёлари оралиғидаги ерларни забт этиб, Тифлис ва бошқа шаҳарларни, 1239 йили эса Қарс ва Арманистоннинг собиқ пойтахти Ани шаҳрини қўлга киритганларидан сўнг Муғон чўлларида қайтиб кетдилар. Гарчи бу босқинлар Ботухон иштирокисиз амалга оширилган бўлса ҳам, лекин унинг таъсири Кавказ тоғлари ортигача етиб келган эди. Масалан, мўғуллар Гуржистонни талон-тарож қилаётган пайтларида Имеретиядаги чиқиб бўлмас қалъа Узанетга (?) жойлашиб олган Гуржистон маликаси Рузутана Ботухон талабига кўра таслим бўлмаган бўлса ҳам, унга ўз ўғлини гаровга юбориб, Гуржистонда жанг олиб бораётган мўғуллар зулмидан ҳимоя қилишни сўрайди. Кейинчалик, 1246 йили Ботухон таъсири сабабли Рузутананинг ўғли Довуд Қўюқдан Имеретия, Мингрелия ва Абхазияга ҳокимлик қилиш ҳақида ёрлик олади.

Хулоса қилиб шунини айтиш керакки, йилномачиларимизнинг Ботухон босқинлари ҳақида қолдириб кетган маълумотлари тўлиқ ва аниқ эмас, чалкаш-чулқаш бўлиб, бошқа манбалардан тўлдириш ва танқидий тақризни талаб этади. Мўғуллар босқинидан даҳшатга тушган ва ўз ҳаётларидан умидлари бўлмаган замондошлар бу бахтиқаро давр воқеаларини ўз авлодларига ёзиб қолдириб кетиш ҳақида кўп қайғура олмаганлар. Вулқонлар отилиб чиқиши, zilзилалар ва бўронлар пайтида, яъни ҳамма нарса вайрон бўлиб, ҳалок бўлаётган пайтда энг ақтли ва кузатувчан одамлар ҳам эсанкираб қолиб, фақатгина ўз жонларини сақлаш ҳақида ўйлашлари, бўлиб ўтаётган воқеалар ҳақида далиллар тўплаб, ўз авлодларига ёзиб қолдириб кетиш ҳақида қайғуролмасликлари табиий. Шунинг учун йилномачилар то мўғуллар ваҳшати йўқолиб, хавфсизроқ вақтлар келгунгача ва монастирлар ҳимоя ёрлиқларини олгунларича ўз йилномаларини ёзишни вақтинчалик тўхтатиб қўйганликларига шубҳа йўқ. Шу сабабли йилномаларда ёзилган бу даврга оид маълумотларнинг бир қисми кейинчалик, воқеалар гувоҳи бўлмаган одамлар томонидан ҳикоя қилиб берилиши орқали ёзиб олинган бўлиш керак.

* Асл матнда: «Тормағун» (муҳарр.).

Ботухон босқинлари замонида яшаган бирон бир кимса қали ҳеч ким ваҳшатлардан ўзига кела олмаган, мўғуллардан на шаҳар деворлари ортига, на монастырлар ҳужраларига, на ўрмонлар ва на ботқоқликлар тўсиб турган даштларга қочиб қутулиб бўлмаган, князлар ва боярлар хонларнинг қудратига бўйсунishi учун уларнинг ўрдасига қатнаган ва улардан шафқат тилаб қошида тиз чўккан, бир-бирларига қарши ифволар ва фитналар уюштирган, руҳонийлар эса хонлар, уларнинг маликалари, фарзандлари ҳамда қабилалари учун ибодат қилишга мажбур бўлган бир замонда ҳар бир сатрда «Худосиз татарлар, диёнатсиз шоҳ Ботухон» каби жумлаларни битишга ботина олармиди? Менинг ўйлашимча, бундай ифодалар ва бу билан бирга кўплаб чалкаш ҳикоялар Россияни манфур мўғуллар зулмидан озод қилишга умид пайдо бўлган ва шу мақсадни амалга ошириш учун халқ онгига таъсир қилиб, ўз эзувчиларига қарши ўч олиш истагини кўзга-тиш лозим бўлган пайтдагина ёзилган бўлиши керак. Шунинг учун митрополит Алексий, игумен Сергей, Дмитрий Донской ва бошқалар таъсирида мана шу мақсадда ёзилган йилномалар монастырларга ва ўқиш учун замондошларга тарқатилган бўлиши эҳтимол.

Ботухоннинг Россияга қилган юриши баёнининг сўнггида шунини айтмоқчиманки, Уролдан Донгача бўлган чўлларда кўчиб яшаш мақсадида келган мўғуллар учун Россияни босиб олиш ёки заифлаштириш зарурий бир ҳол эди. Бошқа халқлардан кенг ва ўтиб бўлмас чўллар воситасида ажратилмаган кўчманчи халқларнинг мудофаа кучлари заиф бўлади. Утроқ халқларга қараганда кўчманчи халқлар учун кучли давлатлардан узоқроқда бўлиш ва ўтиб бўлмас чўллар билан ўраб олиниш муҳимроқдир. Утроқ халқлар ўз ҳимоялари учун ҳимоя чизиклари, қалъалар қуриб, чегарада маълум сонли қўшинлар ушлаб туришади. Кўчманчи халқлар эса бунга қарама-қарши ўлароқ ўз мудофааларини кучайтириш мақсадида ўзларини кенг, сувсиз ва ўтиб бўлмас чўллар ҳамда эпчил соқчилик хизмати воситасида таъминлашга ҳаракат қилишади. Бу улар учун энг яхши мудофаадир. Шундай қилиб, ўзининг кўчиб яшашини учун Уролнинг қуйи қисмидан Днепр ва Дунайгача бўлган ерларни танлаган Ботухон Россия, Польша ва Венгрияни асоратга солиш ёки анчагина кучсизлантиришни лозим топди. Кейинчалик шунини кўрамизки, Галиция князи Даниил мўғуллар асоратидан халос бўлиш учун чоралар қидирди, иттифоқлар тузган ва шаҳарларни мустаҳкамлашни бошлаган пайтда, ундан иттифоқ этишни талаб қилган мўғуллар князлик чега-

раларида пайдо бўлишлари билан шаҳар девори ва бошқа мудофаа иншоотларининг бузиб ташлашни биринчи шарт сифатида қўйганлар. Бундан ташқари мўғуллар ўзларидан дашт отларини сотиб олишни таъқиқлаб қўйишди. Бунинг бонси, узоқ чўл сафарларига, сувсизлик ва ем-хашак етишмаслигига фақатгина шу отлар бардош бера олар, фақатгина шу отлар ёрдамида мўғуллар учун хавфли бўлган қиш пайтларида чўлга ҳужум қилиш мумкин эди.

Мўғуллар уруш нималигини яхши билишар, ўз ёнларида кучли давлатлар бўлишини истамас, Россия, Польша ва Венгрияни босиб олиш учун керагидан ортиқ даражада кучли эдилар. Ботухон Россияни тор-мор қилиб, халқларда қўрқув ҳиссини кучайтирганидан сўнг энди Волга ва Дон атрофидаги чўлларда хотиржам кўчиб юриши ва рус князларидан тўлиқ итоат этишни талаб қилиши мумкин эди.

БОТУХОННИНГ ПОЛЬША, СИЛЕЗИЯ МОРАВИЯ ВА ВЕНГРИЯГА ЮРИШЛАРИ

(1240—1241 йиллар)

Киевни қамал қилиш пайтида Ботухон ортиқча кучларга эга бўлгани туфайли Галиция ва Польшани талон-тарож қилиш учун қисмлар юборди. Бу қисмларнинг бири 1240 йилнинг қишида Люблингача бўлган ерларни талаб, катта ўлжа билан Галиция орқали қайтиб келди, бошқа қисмлар эса ҳеч қандай қаршиликларсиз Польшага қараб ҳаракат қилиб, музлаган Висла дарёсидан ўтиб, Сандомирни талон-тарож қилгандан сўнг Краков томонга қараб йўналдилар. Улар 1241 йил масиҳийлар рўзасининг бошларида жуда кўп асирлар ва ўлжа билан қайтаётганларида краковлик ҳарбий саркарда Владимир бехосдан ҳужум қилди ва уларни мағлубиятга учратиб, асир олинган ва жанг пайтида ўрмонга қочиб улгурган ватандошларини озод қилишга муваффақ бўлди.

Деярли шу пайтда Ботухон Польша ва Венгрияни босиб олиш учун ўз кучлари билан ҳаракат бошлади. У ўз қўшинларини тўрт қисмга бўлиб, бир қисмини яна Польшага, бошқасини Силезия ва Моравияга, учинчи — энг кучлисини ўзи бошқариб, Галиция орқали Венгрияга ва тўртинчисини Трансильвания орқали Венгрияга йўллади. Биринчи ва иккинчи қисм Польшадаги Сандомирга Пета (Д, Оссоннинг фикрича Бойдор) бошчилигида ҳаракат қилиб, у ерда икки қисмга бўлинди. Биринчи қисм

Сандомирни талашни бошлади, иккинчиси эса Ленчица тарафга йўл олди. Сандомир ва Краков палатинати дворянлари қўшин ташкил этиб, Сандомир палатинатни талон-тарож қилаётган мўғулларга ҳужум қилдилар. 18 мартда Шидлов яқинида поляклар тор-мор бўлиб, аҳолининг кўп қисми ўрмонларга, Карпат тоғларига, Венгрия ва Германияга қочиб кетди. Мўғуллар Краковни эгаллаб, унга ўт қўйдилар, сўнгра Одер дарёсини баъзилари кемаларда, баъзилари сузиб кечиб ўтиб, Бреславлга қараб юрдилар. Силезиянинг пойтахти бўлган бу шаҳарга аҳолининг ўзи ўт қўйиб, ўзлари шаҳар қўрғонига яшириндилар. Мўғуллар қўрғон деворлари олдида бир неча кун уриниб, уни ололмай Ленчицага кетаётган қўшин билан бирлашиш учун йўл олдилар. Уларга қўшилиб, Лигниц томон юрдилар ва у ерда Силезия герцоги Ҳенрих бошчилигидаги немис салибчилари, силезияликлар, тевтон ордени рицарлари ҳамда поляклардан иборат 30 000 кишилик лашкарга дуч келдилар. 1241 йилнинг 9 апрелида Лигниц яқинида жанг бўлиб ўтди. Салибчилар мўғулларнинг атайлаб чекинаётган авонгорига биринчи бўлиб ҳужум қилдилар. Қўпол қуроолланган бу пиёдалар асосий қўшиндан узоқлашганида сўнг мўғуллар уларни қуршаб олишди ва ўқ ёғдириб қириб ташлашди. Салибчиларга мадад учун бораётган қолган икки поляк ва силезияликлар отряди қочишга мажбур бўлди. Тевтон ордени рицарлари жангни давом эттиришга уриниб кўрдилар, ammo бой берилган жангни тиклаш учун кучлари камлик қилди ва бирлашган христиан армияси катта талафот кўрди. Лигниц атрофларини вайрон қилган мўғуллар Ратиборга қараб юриб, у ердан Моравияга бостириб кирдилар ва Богемиягача бўлган ерлар аҳолисини қиличдан ўтказиб, уйларига ўт қўйдилар. Богемиянинг қироли Венцеслав Моравияни ҳимоя қилишга ўзининг Стернберглик Ярослав исмли жасур боярини юбориб, мўғуллар билан очиқ майдонда жангга кирмай, Олмюц ва Брюн шаҳарларини ҳимоя қилишни буюрди. Ярослав Брюнда бироз қўшин тўплашга муваффақ бўлди. Уларнинг бир қисмини Брюн гарнизонида қолдириб, ўзи 5000 кишилик пиёда ва 500 кишилик отликлар билан Олмюцга қараб йўл олди. Мўғуллар бу шаҳарга яқинлашиб қолган эдилар. У эндигина шаҳарга кириши билан душман қўшинларининг илғор қисмлари яқинлашиб кела бошлади. Кечаси ёқилган ва узоқларга чўзилган гулханлар душман қўшини етиб келганидан далолат берди. Учинчи кун душман қўшинлари Олмюц атрофида тўпланиб, уни ўраб олдилар. Ammo 12000 кишилик гарнизонга эга бўлган бу шаҳарни ялпи ҳужум билан

олишга ботина олмаган мўғуллар тез-тез ҳужум қилиш ва девор орқасидан кўринганларга ўқ отиб туриш билангина чегараландилар. Улар шундай маҳорат билан ўқ узар эдиларки, девор ортидан кўринган одамга бир вақтнинг узида бир нечта ўз санчиларди. Мўғулларнинг мерганлик маҳоратидан ҳайратга тушган қамалдагилар девор орқасидан атайлаб тўнкаларни кўтаришганда улар дарҳол ўқлар билан қопланиб қоларди. Баъзан қамалдагиларни кўрқитиш учун мўғуллар бирваракайига шунчалик кўп ўқ отар эдиларки, бу ўқлар шаҳар осмонини булутдек қоплаб, шаҳарга худди дўлдай ёғилар эди. Мўғуллар ўз одатларига кўра гарнизонни ҳийла билан текисликка олиб чиқишга уриндилар, ammo тажрибали Ярослав алдовга учмади. Мўғуллар ўқларга ёнувчи воситалар жойлаб отиш натижасида монастыр ва шаҳарга туташган қишлоқни ёқиб юбордилар. Бундай ўқлар иморатнинг ёғоч томларига санчилиб, ёнғин чиқарар, шамол ёнғинни тарқатиб, кучайтирар, ўтни ўчирмоқчи бўлганларни мўғуллар ўққа тутардилар. Енаётган монастыр ичида бўлган аскарлар тириклайин ёниб кетиш хавфи турилган пайтда душманга ташландилар ва қўлда қурол билан ҳалок бўлдилар. Мўғуллар уларнинг бошларини кесиб, отнинг думига боғлаб, гарнизоннинг қонини қайнатиш учун шаҳар атрофида судраб юрдилар. Бу ваҳшийликни кўрган Олмуц ҳимоячилари ватандошлари учун ўч олиш учун ташқарига чиқишни зўр бериб талаб қилдилар. Ярослав уларни бу хавfli фикрдан қайтариш ва ўз ҳукмида тутиб туриш учун ўзининг бутун раҳбарлик иқтидорини ишга солишга мажбур бўлди.

Пета қўшинларининг кичик бир қисми Олмуц яқинида туриб, қолган қисмлари Моравияни талаётган пайтда Ярослав душман қароргоҳида ҳушёрликнинг бўшашганини сезиб, қўққисдан ҳужум қилишга журъат қилди. 24 июн куни мўғуллар мудофаа чораларини кўришга улгурмасларидан Ярослав уларга қўққисдан ҳужум қилди. Мўғуллар лашкарбошларидан бири жанг вақтида ҳалок бўлди. Эртасига улар айюҳаннос солиб, ўз бошлиқлари учун аза тутиб, унинг ўчи учун барча асирларни қурбон қилдилар, кейин эса Ботухон билан қўшилиш учун Венгрия томон йўналдилар.

Пета Польша, Силезия ва Моравияни талаб юрганида Ботухоннинг ўзи Венгрияга бостириб кирди. 1240 йилдаёқ, яъни Ботухон ҳали жанубий Россия ва Польшани вайрон қилиб юрган пайтда Галиция князи Даниил венгер қиролли Бэлани мўғулларга қарши барча кучларни бирлаштиришга ундаган эди. Бэла эса даҳшатли душманининг

яқинлашаётганидан ташвишга тушган бўлса ҳам, аммо кучли чоралар кўрмади, фақатгина бир нечта аскарларини юбориб Карпат тоғ йўлларини тоғдан кесиб олинган харсанглар билан тўсишни буюрди. Кейинги йили рўзада мўғуллар унинг ерларига бостириб келаётгани хабарини эшитгач, дворянлар ва рухонийлар билан мудофаа чоралари ҳақида келишиб олиш учун Будада сейм чақирди. Қисман Бэланинг ўзбошимчалиги ва уқувсизлигидан, қисман эса Венгрияга мўғуллар таъқибидан қочиб келган ҳамда кўчиб келиш пайтида тартибсизликлар чиқариб, аҳолига катта зиён етказган 40 000 атрофидаги оиладан иборат қипчоқларни, уларнинг хони Қутон билан биргалликда қабул қилганидан норози бўлган дворянлар Бэланинг таклифларини ёқтирмайгина қабул қилдилар. Сеймдагилар ҳали тортишиб ётган бир пайтда Карпат тоғларидаги ўтиш йўлларини қўриқлаётган қўшинни тор-мор қилган Ботухон 1241 йилнинг 12 мартда «Рус дарбозалари» деб аталадиган Мунқоч ва Унгардаги тоғ йўллари орқали Венгрияга бостириб кирди. Бу ҳақда хабар топган Бэла сеймни тарқатиб юборди ва дворянларни бирлашиш учун тезроқ етиб келишга чақириб, қипчоқларга эса дарҳол юриш бошлашни буюрди. Ўзи эса Альба (Штульвейсенбург) ва Стригони (Гран) да турган қўшинларини тўплаб, Будада Дунайдан кечиб ўтди ва қўшинлар етиб келишини пойлаб Пештда тўхтади, ўзи оиласини эса Австрия ерларига жўнатиб юборди. Июннинг охири ёки июлнинг бошларида Моравиядан Венгрияга «Венгер дарбозаси» деб аталувчи Карпат тоғ йўлидан (Яблунка бўлиши керак) Пета бостириб кирди. Шу пайтнинг ўзида Молдавиядан Венгрияга Субутой ва Қаданлар ҳам бостириб киришди.

Ботухон учраган одамларни қиличдан ўтказиб, шаҳар ва қишлоқларга ўт қўйиб, шиддат билан Пешт томонга йўналди. Мана шу ҳаракати билан Ботухон венгерларга ўз кучларини бир ерга тўплашларига ҳалақит берди. Ботухон шаҳардан ярим манзил берида тўхтаб, қисмларини шаҳар атрофини шипшийдан қилиш учун юборди. Шу вақтнинг ўзида унинг енгил отлиқлари душманни очиқ ерга олиб чиқиш ниятида шаҳар томон от чоптирдилар. Қирол шаҳардан чиқишни ман этди. Аммо, учинчи кун мўғуллар одатдаги ўз манёврларини тўқролаганларида бунга чидай олмаган Колочск архиепископи Уголан қиролни бағритошликда айблаб, буйруққа бўйсунмай бир қисм лашкар билан ўзи жангга отланди. Мўғуллар аста-секин ботқоқлик томон чекниб, уни кечиб ўтдилар. Уголан уларни таъқиб қилиб борди. Аммо унинг оғир қурол-

ланган аскарлари ботқоқликда енгил ҳаракат қила олмай қолдилар. Шунда мўғуллар уларни ўраб олиб, ўқ ёғдириб қириб ташладилар. Уголаннинг ўзи базўр қутулиб қолди. Шунга қарамай, Уголан қиролни шаҳардан чиқиб жанг қилишга қистайверди. Лекин Бэла бу қистовларга кўнмади. Мўғуллар турли томонларга қисмлар юбориб, ўлкан қайроқ қилишни давом эттиравердилар. Тўплаган қўшинлари билан Пештга кетаётган Вардейн епископи мўғул отрядларидан бири талаб олинган бойликлар билан қайтаётганини билиб қолиб, бойликларини тортиб олиш ниятида уларнинг кетидан борди. Аммо мўғуллар томонидан қўйилган пистирмага тушиб қолиб, қўшинлари тор-мор қилинди, ўзи эса зўрға омон қолиб, Вардейнга қочиб борди. У ерда яна куч тўплашга эришиб, тагин Пешт томон ҳаракат қилди.

Ботухон икки ой Пешт атрофида турганидан кейин, келган йўли орқали орқага қайта бошлади. Шунда Бэла ўз қўшинлари билан мўғуллар келаётган йўл қаршисидagi Сайо дарёси соҳилида тўхтаб, минг кишилик қўшинга шу яқиндаги кўприкни қўриқлашни буюрди. Венгерлар бу ерни кенг ва ботқоқли дарёнинг Ботухон қўшинлари кечиб ўта оладиган бирдан-бир жой деб билдилар. Ботухон қўшинлари ўша дарёнинг бошқа қирғоғида, венгерлардан 5 мил узоқликдаги ботқоқликка туташ бўлган водийда, хатога йўл қўйган душманга ҳужум қилиш мақсадида жойлашиб олдилар. Кечаси мўғулларнинг бир қисми Сайо дарёсини кечиб ўтдилар, бир қисми эса кўприкни қўриқлаётган венгерларни 7 та катапультадан ўққа тутиб қувиб бориб, кўприк орқали ўтиб олдилар ва эрта тонгда душман қароргоҳини ўраб олиб, шиддат билан ўққа тутдилар. Бехосдан қиллиган ҳужумдан ва қуршовда қолганларини кўрган венгерлар саросимага тушдилар. Бошлиқлар нима қилишларини билмай ўзларини йўқотиб қўйганлари оқибатида қароргоҳда бесаранжомлик бошланди. Қиролнинг укаси герцог Коломан, Уголан ва сарой рицарлари бошлиғигина мўғулларга ҳужум қилишга журъат қилдилар. Лекин уларнинг икки маротаба қилган ҳужумлари ўзларига жуда катта талафот келтирди. Бунинг натижасида қиролнинг ундови ҳам, Уголаннинг жасурлиги ҳам венгерларни қароргоҳдан чиқиб, жанг қилишга кўндира олмади. Бесаранжомлик тушгача давом этди. Ниҳоят Коломан яна ҳужумга ўтди. Лекин у мардларча жанг қилаётган бир пайтда венгерларнинг кўпчилиги ўз истеҳкомларини ташлаб қоча бошладилар. Мўғуллар уларга ўқ узмай ўтказиб юборавердилар. Буни кўрган бошқа жангчилар қутулишнинг бирдан-бир чораси қочиш

деб ўйлаб, олдингилар кетидан қочишга тушдилар. Қароргоҳдаги чодирлар жуда ҳам бир-бирига яқин қўйилгани, улар орасида йўлакларнинг тор бўлганлиги қочиб чиқишда у ерда тартибсизлик бошланишига олиб келди. Аскарлари қочаётганини кўрган Бэла ҳам қароргоҳдан чиқиб кетди. Мўғуллар қароргоҳдан чиқиб кетган венгерлар орқасидан ўқ узмай кузатиб бордилар, ammo уларнинг тарқаб кетишларига ҳам йўл қўймадилар. Кейин эса, уларнинг қолдан тойганларини кўриб, бир ҳамлада янчиб ташладилар. Шу жанг пайтида венгер армиясининг катта қисми қирилиб кетди. Қирол ўз отининг чопқирлиги туфайлигина жонини сақлаб қолишга эришди.

Мўғуллар ўлжаларни қўлга туширганларида қироллик муҳрини топиб олдилар ва халойиқни осонликча қуролсизлантириш ҳамда қириб ташлаш учун ёвуз ҳийла ўйлаб топдилар. Ботухон саводхон асирлар топтириб, уларга қирол номидан ҳукмдорлар ва халққа қўйидаги мазмунда эълон ёздирди: «Бу итларнинг қаҳру-зулмидан қўрқманг ва ўз хонадонингизни ташлаб кетманг. Гарчи биз бехосдан бўлган ҳужум туфайли қароргоҳни ташлаб кетишга мажбур бўлган бўлсак ҳам, Худонинг кўмаги билан тез орада қўлга қурол олишимизга умид қиламиз. Сизлар фақат Худога сажда қилинглар, токи ул бизга душманни тор-мор этишда мададкор бўлгай.»

Жуда кўп венгерлар бу ҳийлага ишониб, мудофаа учун ҳеч қандай чоралар кўрмадилар, ўз уйларида ўтириб, ёлғоннинг қурбони бўлдилар.

Ғалабадан сўнг мўғуллар Пештга юриш қилиб, уни ялпи ҳужум билан қўлга киритдилар, аҳолисини қириб ташлаб, шаҳарнинг кулини кўкка совурдилар.

Юқорида Қадан ва Субутой Венгрияга Молдавиядан, Трансилвания орқали Бургос тоғ йўли билан кирганлигини айтиб ўтган эдик. Ўрмон оралаб уч кун юргач, улар бой Рудин шаҳри олдидан чиқиб қолдилар. Шаҳар аҳолиси шаҳардан чиқиб мўғулларга қарши ҳужум қилди. Қадан сохта чекиниш усулини қўллади. Ammo тантана билан шаҳарга қайтган аҳоли мўғулларни ҳайдаб юборишдек буюк ғалабани нишонлаб, ичкиликка берилганида мўғуллар деярли ҳеч қандай қаршиликсиз шаҳарга кириб келдилар ва уни вайрон қилдилар. Шундан сўнг улар тоғ ва ўрмонлардан ўтиб, Вардейн томон йўл олдилар. Бу шаҳар Венгриядаги энг муҳим шаҳарлардан бири эди. Бу ерда кўплаб аҳоли бойликлари билан яшириниб олган эди. Мўғуллар бу шаҳарни қийинчиликсиз қўлга киритиб, унга ўт қўйдилар. Кенг хандағи ва миноралари бўлган, қалин девор билан ўралган шаҳар қалъасини олиш учун

эса 5 мил нарига бориб яшириниб турдилар. Бир неча кундан сўнг аҳоли душманни кетди деб ҳисоблаб, ёнмай қолган уйларга қайта бошладилар. Мўғуллар бундан хабар топиб, қўққисдан шаҳарга бостириб бордилар ва қалъага қочиб яширинишга улгурмаган аҳолини қириб ташлаб, қалъани қамал қилдилар. Улар қалъани 7 та баллист билан кеча-кундуз ўққа тутиб, қалъа деворининг янгигина қайта тикланган ва ҳали қотиб улгурмаган еридан тешик ҳосил қилишга муваффақ бўлдилар. Уша ердан ялли ҳужум қилиб кириб, ҳаммани қириб ташладилар. Улар кетгандан сўнг, ўрмонларда беркиниб олган аҳоли овқат излаб у ерлардан чиқди. Пинхона кузатиб турган мўғуллар, қўққисдан ҳужум қилиб, уларни ҳам қириб ташладилар. Мўғуллар Вардейнга яқин ерларни вайрон қилиб бўлгач, Пере (?) шаҳрини венгер, рус ва қипчоқ асирлари ва қисман мўғул аскарларидан ташкил топган қисм билан қамал қилдилар. Улар жангга аввало венгерларни, улар қирилиб бўлгач, русларни, сўнгра қипчоқларни юбориб, ўзлари уларнинг қирилишини ҳузур қилиб, кулиб кузатиб турдилар, қочишга уринганларини эса ўша заҳоти ўлдирдилар. Шаҳар бир ҳафталик тўхтовсиз ҳужумлардан сўнг ишғол қилиниб, аҳолиси қириб ташланди. Шундан сўнг от, чорва моллари ва бошқа нарсалар кўринишидаги катта ўлжани қўлга киритган мўғуллар шилпийдам қилинган давлатнинг марказида яшаш учун жойлашиб олдилар. Лекин аҳолининг бир қисми тоғ ва ўрмонларда яширинган эди. Мўғуллар баъзи асирларни қўйиб юбориб, уларга агар аҳоли улар тайин этган вақтгача уйларига қайтиб келсалар афв этажаklarини тайинлашди. Бу ваъдаларга ишонган ва очликдан ўлаётган аҳолининг кўпчилиги ўз уйларига қайтиб келдилар. Мўғуллар улар устидан назорат ўрнатиб, пишиб етилган буғдойни ўриб олгунларича қўйиб бердилар, кейин эса аҳолини белгиланган жойга тўплаб, барчасини қириб ташладилар. Бу ваҳшийлар ўзлари ҳавфсираган кучлироқ давлатлар аҳолисини шу тарзда мунтазам равишда қириб турардилар.

Эзни ва кузнинг бир қисмини улар асосан бекорчиликда, отларни боқиш билан ўтказдилар ва баъзи пайтлардагина талон-тарож учун қисмлар юбориб турдилар. Шундай қисмлардан бири Австриянинг Вена шаҳри яқинидаги Нейштадгача етиб борди. 1242 йилнинг қиши шундай совуқ келдики, натижада Дунай яхлаб қолди. Мўғуллар бундан фойдаланиб дарёнинг нариги қирғоғига ўтмоқчи бўлдилар. Улар муз устидан қўшинни олиб ўтиш мумкинми ёки йўқлигини текшириш учун қирғоқда бир неча от

ва қорамолларни қолдириб, нари кетдилар. Уч кундан сўнг венгерлар душманни чекинган деб ҳисоблаб, соҳилда қолдириб кетилган қорамол ва отларни ўз ерларига ҳайдаб кетдилар. Шунда мўғуллар ҳам Дунайни кечиб ўтиб, аввало Венгриянинг энг катта шаҳарларидан бири бўлган Стригони (Гран) га қараб ҳаракат қилдилар. Улар 30 та манжаниқ ўрнатиб, шаҳарни ўраб олганларидан кейин, асирларга хандақнинг ташқи тарафига шохлардан ясама дўнгликлар ясашни буюрдилар. Дўнгликлар тайёр бўлгандан кейин уларнинг орқасига манжаниқларни ўрнатиб, улар воситасида шаҳар деворининг бир қисмини буздилар; бундан сўнг хандақларни машина ёрдамида ирғитилаётган, тупроқ билан тўлатилган қоплар билан тўлдириб, шаҳарни ялпи ҳужум билан қўлга киритдилар. Бироқ Стригони қалъаси қаттиқ қаршилиқ кўрсатгани учун уни ололмадилар. Шу вақтнинг ўзида мўғуллар Албу-Юлия (?) ва бошқа шаҳарларни қамал қилишга киришдилар. Мана шу қамал вақтида Угадайнинг ўлими ҳақида етиб келган хабар қалъаларнинг омон қолишига сабаб бўлди. Дунайнинг ғарбидаги ерлар ҳам у қадар вайрон этилмади, чунки мўғуллар у ерда узоқ бўлмадилар.

Қадан қўмондонлигида Стригонини қамал қилган мўғул лашкарлари улардан қочиб, Пресбург ва у ердан Аграмга қочиб ўтган Бэлани таъқиб қилиш учун тайинланган эдилар. Қаданнинг яқинлашиб келаётганини эшитган Бэла ўз ёнида бўлган кўплаб венгер қўшинлари билан Далмацияга қочиб ўтиб, Спалатрога яширинади, кейин эса Трауга ўтади. Лекин бу ерда ҳам ўзини хавф остида ҳис қилиб, қўшни оролга ўтди. Қадан Славонияни илгари қўшинлар юрмаган йўллардан юриб, жуда тезлик билан босиб ўтди. Кейин Кроациядан ўтиб, Клиссани ўраб олди. Аммо Бэла бу ерда эмаслигини билгач, Трауга бориб, Бэла жойлашган оролнинг қаршисида тўхтади. Бэла эса ўзининг бу ерда ҳам хавфсиз эмаслигини билгач, оиласи ва ҳазинасини кемаларга ортиб сузиб кетмоқчи бўлди. Мўғуллар март ойини шу ерда ўтказиб, юқори Далмация бўйлаб ҳаракат қилдилар. Улар Рагузани айланиб ўтганларидан кейин Каттаро, Свагио ва Дривастани талон-тароҳ қилиб, аҳолини қиличдан ўтказдилар. Сўнг-ра Ботухон билан қўшилиш мақсадида Сербия орқали қайтиб кетдилар.

Венгрияни ташлаб чиқиб кетаётган мўғуллар қароргоҳларидagi барча ҳорижийлар, эркин кишилар ва асирлар озод бўлганларини, хон ва унинг ҳокимлари марҳаматига шукроналар айтиб, хоҳлаган жойларига кетаверишлари мумкинлигини эълон қилдилар. Кўплаб венгер

ва славонияликлар тайинланган кунда мўғуллар қароргоҳини ташлаб чиқа бошладилар; бироқ шаҳардан уч мил масофага узоқлашишлари биланоқ мўғул отлиқлари етиб келиб, уларни чоғиб ташладилар.

Шундай қилиб, Европага даҳшат солган Ботухон ўзи ўтган ерларда вайроналар қолдириб, хон сайлаш учун ўз ўрдасига қараб йўл олди. Европалик халқларнинг ўша вақтдаги аҳволини ҳисобга олган ҳолда шундай хулосага келиш мумкинки, улар мўғулларга қарши тура олмасдилар, шунинг учун Угадайнинг ўлими ғарбий Европанинг бу ваҳшийлар босқини ва зулмидан сақланиб қолишига асосий сабаб бўлган.

II қисм

УРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ АМИР ТЕМУР ДАВРИДАГИ ҲАРБИЙ САНЪАТИ

ЧИНГИЗХОН ВА УНИНГ АВЛОДЛАРИ ТОМОНИДАН
БОСИБ ОЛИНГАН ДАВЛАТЛАРНИНГ АМИР ТЕМУРНИНГ
БОЛАЛИК ЙИЛЛАРИДАГИ АҲВОЛИ
ВА АМИР ТЕМУРНИНГ 1391 ЙИЛГАЧА
БЎЛГАН ДАСТЛАБКИ УРУШЛАРИ

Урта Осиё халқларининг Амир Темур давридаги ҳарбий санъатини баён этишга киришишдан аввал Чингизхон босиб олган бепоён ерларнинг Амир Темурнинг ёшлик давридаги аҳволи, Амир Темурнинг таржиман ҳоли, унинг Хоразм ва Хуросон чўлларидаги дарбадарлиги, Чингатой хонлигидан ўзбекларни қувиб чиқариши (1369 йил) ҳамда уларнинг ҳарбий кучларини йўқ қилиши (1389—1390 йиллар) ҳақида қисқача сўзлаб ўтиш зарур деб ҳисоблайман.

Амир Темур (Соҳибқирон Амир Темур Курагон бин Тарағай Муҳаммад Баҳодур) 1333 йил 7 май куни дунёга келди;* унинг отаси Бухоронинг жануби-ғарбидаги Кеш ёки Қарши шаҳри теварагидаги ерларнинг маълум қисмига эгалик қилар эди. Маълумки, Чингизхон ва унинг биринчи авлодлари томонидан босиб олинган ерлар 4 та мустақил хонликка бўлинган эди. Хитой, Манжурия, Қурия, Ҳиндистоннинг бир қисми ва Мўғулистон шарқий хонлиқни ташкил этар эди. Ҳозирги қирғиз (қозоқ — тарж.) Урдасининг шарқий қисми, Иртиш ва Об дарёсининг юқори қисмларидаги ерлардан Тиён-Шон тоғларигача, унинг тизмаларидан жануброқда то Ҳимолай тоғларигача, Қашғар, Ерқанд, Хўтан ва бошқа шаҳарлар жойлашган водий ҳамда Қўқон, Бухоро ва Хива хонлиқларидан то Ҳиндукушгача бўлган ерлар Чингатой хонлиги таркибига кирар эди. Хуросон, Афғонистон, ҳозирги Эрон, умуман Ҳинд дарёси ва Ҳиндукушдан то Кавказ тоғлари ва Фурротгача бўлган ерлар Ҳалокухон ворислариники бўлмиш учинчи хонлиқни, қирғиз (қозоқ) Урдасининг ғарбий қисмидан Каспий ва Орол денгизларигача Сирдарёнинг қуйи қисми ҳамда Россиянинг ҳозирги Европа қисмининг Кавказ тоғларигача бўлган катта бўлаги Азов ва Қора денгиздан қуйи Дунайгача Олтин Урда хонларига қарам ерлар-

* Амир Темур таваллуди санаси ҳанузгача олимлар томонидан тугал аниқланган эмас. Бошқа баъзи манбаларда у 1336 йил 9 апрелда туғилган, деган фикр ҳам мавжуд (*муҳарр.*).

ни ташкил этар эди. Бу хонликлар Чингизхон авлодларига мансуб бўлган хонлар томонидан бошқарилса ҳам, уларда меросхўрлик ҳуқуқи аниқ белгиланган эмас эди. Хонни сайлаш катта амалдорлар мажлиси — қурултойда ҳал этилар, бу ҳол фитна, пора бериш, зўравонлик каби иллатларга сабаб бўлар, бу эса ўз навбатида амалдорлар қудратини ошириб хонлар ҳокимиятини сусайтиришга олиб келар эди. Бунинг устига, асосий хонликлар ўртасидаги чегаралар аниқланмаганлиги ўзаро ички низолар келтириб чиқарар эди. Бу низолар даврида тўртта хонликдаги Чингизхон авлодига мансуб бўлган кўплаб фуқаролар асосий хонларга бўйсунушдан воз кечишар, мустақил бўлиб олгандан сўнг ўз навбатида бир-бирлари билан низолашиб, ўзаро урушлар олиб борар эдилар. Буларнинг бари Чингизхон авлодлари бошқараётган салтанатларни янада кучсизлантириб, тўртта асосий хонликни бир вақтнинг ўзида қулаш даражасига келтириб қўйди.

Хитой Чингизхоннинг охири авлоди Тўғон Темурни 1367 йил Мўғулистон чўлларидан ҳайдаб чиқариб, мўғуллар зулмидан биринчи бўлиб озод бўлди. Тўғон Темур ўрнига Хитой тахтига мўғуллар билан 1398 йилгача муваффақиятли жанглар олиб борган Мин сулоласи кўтарилди. Лекин шу йилдан 1403 йилгача Хитойнинг ўзида ички низолар бошландики, мўғуллар бундай вазиятдан фойдаланмай қолмади. Чунки Мўғулистоннинг ўзида ҳам бундай ички низолар юзага келган, хонлик тахти кўплаб унинг даъвогарлари томонидан қўлга киритилар ва бир уруғдан иккинчисига ўтар эди.

Ғарбда, Қипчоқлар Урдаси ёки Олтин Урдада ҳам шу каби ички низолар бўлиб турди ва Россия бундан фойдаланиб, мўғуллар истибдодидан қутулиш учун тайёргарлик кўра бошлади. Эрондаги Ҳалокухон босиб олган ерлар ҳам бир неча мустақил давлатларга бўлиниб кетди. Чигатой босиб олган ерлар қисмати ҳам худди шундай бўлди. Шу хонликнинг Иртиш ва Об дарёси юқорисидан бошлаб Тиёншон тизмаларигача, яъни Олтин Урда ва Чигатой хонликларидан узоқроқда бўлган шимолий қисмида алоҳида хонлик ташкил топди. XIV асрнинг биринчи ярмида бу ерларнинг хони Чингизхон авлодидан бўлмиш Туғлуқ Темурхон эди. 1332 йил Чигатой хонликлари тахтига Ғозонхон ўтиришга муяссар бўлди. Лекин у ўзининг зилимлиги билан амалдорлар нафратини ва умумий норозиликни уйғотди. Амалдорлар томонидан кўтарилган ғалаён ва жанг натижасида 1346 йилда Ғозонхон ўлдирилди.

Унинг ўлимидан бир неча йил ўтгач бу хонликда ҳам ўзаро низолар бошланди. Бундан фойдаланган Сирдарё-

нинг шимолидаги ерлар ҳокими, Чигатойнинг авлоди Туғлуқ Темурхон ўз аждодлари тахтига даъвогарлик қилиб, таркибида кўплаб ўзбеклар бўлган кучли қўшин билан 1359 йилда Сирдарёни Хўжанд яқинида кечиб ўтиб, Сирдарё ва Амударё ўртасидаги барча ерларни катта қаршиликсиз қўлга киритишга муваффақ бўлди. Туғлуқ Темур қўшини кучидан қўрқиб кетган, ворислик ҳуқуқига эга бўлган Чингизхон авлодларининг бир қисми Хуросон ва Афғонистонда беркенишни лозим топишди. Уларнинг бошқа қисми эса қаршилик кўрсатишни фойдасиз билиб итоат этишга мажбур бўлди. Таслим бўлганлар орасида яқиндагина отасидан жудо бўлган ва ўз ватандошлари орасида ҳеч қандай эътиборга эга бўлишга улгурмаган Амир Темур ҳам бор эди. Амир Темур итоат қилиш билан қаноатланиб қолмасдан, катта бойликни душман қўшинига совға сифатида тақдим этиб, шахсий ерларини ва иттифоқдошлари ерларини талон-тарож қилинишдан сақлаб қолди. Амир Темурнинг бу тadbирини фақатгина душманлар орасида келишмовчилик чиқишга сабаб бўлибгина қолмасдан, балки Туғлуқ Темурнинг қарам ерларида ҳам норозилик кучайишига сабаб бўлди. Бунинг натижасида Туғлуқ Темур ўз хонлигига қайтишга мажбур бўлиб, янги босиб олинган ерларга тажриба кўрмаган ўғли Илёсхожа Ўғлонни хон, унчалик номи танилмаган Бекчик номли шахсни қўшимча саркарда этиб тайинлади. Ана шу пайтда итоат кўрсатгани сабабли Амир Темур Туғлуқ Темур томонидан туман (10 000 кишилик бўлинма) бошлиғи лавозимига, Илёсхожа ўғлон маъмуриятида эса бошқарувчилик ишларидаги муҳим лавозимлардан бирга кўтарилди ва ўз шахсий ерларининг эгаси эканлигини тасдиқлатиб олди. Амир Темур ўзи бошқараётган қўшин орасида кучли интизом ўрнатишга муваффақ бўлди.

Лекин унинг Илёсхожа ҳокимияти билан иноқлиги қуйидаги сабабларга кўра узоққа чўзилмади: маълумки, Чингизхон ва унинг биринчи авлодлари бутпараст-бўлиб, уларга қарам давлатларда дин эркинлиги ҳукм сурарди. Лекин XIV асрда Ҳалокухон, Ботухон ва Чигатой хонларнинг авлодларига мансуб хонлар ва уларнинг амалдорлари ислом динини қабул қила бошладилар. Бундай ҳол асосан ўтроқ қабилалар яшаган, масжид ва мадрасаларга эга, ислом динига ҳамда Муҳаммад пайғамбар авлодига мансуб кучли уюшмалар бўлган ерларда содир бўлди. Кўчманчи халқ, айниқса, унинг Сирдарёнинг шимолида яшовчи қисми бутпарастлигича қолаверди. Бу ҳол уларнинг ислом динига мансуб халқлар билан тез-тез тўқнашувларига олиб келарди. Туғлуқ Темур қўшини асосан

бутпараствлардан иборат бўлиб, улар орасида ўзбеклар ҳам кўпиликни ташкил этарди.

Ўзбекларнинг баъзи бир уруғларининг номларига қараб, улар Чингизхон даврида Тиёншон тизмаларидан шимолдаги чўлларда яшаган унга итоат этишни истамасдан Олтой, Саён ва Тиёншон тизмаларидаги дараларга ҳамда Сибир ўрмонларига яширинган аввалги кўчманчи халқлардан келиб чиқишган дейиш мумкин. Чингизхон авлодлари орасида ўзаро низолар бошланиб, хонлар ҳокимияти кучсизлана боргани сари ўзбеклар Чигатой хонлари ерларига ҳужумлар қила бошладилар. Аммо улар, балки мустақил бўлиш учун етарли кучга эга бўлмаганлари сабабли бўлса керак, Туғлуқ Темурга бўйсуйишга мажбур бўлдилар ва у билан Сирдарёни кесиб ўтдилар. Худди бизнинг илгариги казакларимиз ёки туркманлар сингари қаттиқ интизомга эга бўлмаган, ўзбошимча жамоаларни ташкил этган ўзбеклар Сирдарё ва Амударё ўртасидаги ерлардан яшовчи тинч аҳолини талаб, бунда руҳонийларни ҳам, Муҳаммад пайғамбар авлодига мансуб кишиларни ҳам аяб ўтирмадилар. Бу талончиликлар ва руҳонийларга бўлган нописандлик ўзбеклар билан асл мусулмон бўлмиш Амир Темур ўртасида тез-тез тўқнашишларга сабаб бўларди. Муҳаммад пайғамбар авлодига мансуб 70 кишининг ўзбеклар томонидан қўлга олиниб, занжирбанд ҳолда зиндонга ташланганлигини эшитган Амир Темур шу заҳотиёқ уларни озод этишга буйруқ берди. Ўзбеклар билан бўлиб ўтган шу каби тўқнашувлар унга қарши Илёсхожа ва ўзбеклар газабини уйғотди. Афтидан, Илёсхожа шу ҳақда отасига хат йўллаган. Туғлуқ Темур буйруғига биноан Темурни ўлдириш буюрилган, лекин ушбу буйруқ қандайдир сабабга кўра Темур қўлига тушиб қолган.

Мазкур хавф таҳдиди остида қолган ва бу вазиятда ўз ватандошларига бирон наф келтиришга кўзи етмаган Амир Темур ўзбекларни қувиб чиқариш учун жасур ва қатъиятли жангчиларни тўплашга қарор қилади. Аммо у тузган режа фош бўлиб қолиб, Бадахшон тоғларига беркиниш ҳамда талончиликлари ва зулмкорликлари туфайли ўзбекларга бўлган нафрат кучайиб, унга қўшилувчилар сони ортиши билан муваффақиятли кўзғолон кўтариш мақсадида ўзининг 60 та жангчиси билан Амударё ортига кетишга мажбур бўлди. Бадахшон сари кета туриб у тарки дунё қилган Амир Кулолникига кўниб ўтди. Амир Кулол унга бежавотир бўлган Хоразм чўлларига боришни, ўша ерларда кўзғолонга тайёргарлик кўришни маслаҳат берди. Хоразм сари йўл олган Амир Темурга ўзбеклардан норози бўлган, Чингизхоннинг авлодларидан бири бўлмиш Балх

вилоятининг ҳоқими Амир Ҳусайн унча кўп бўлмаган аъёнлари билан келиб қўшилди.

Амир Темурнинг қаерга яширинганлигини билиб қолган Хоразм ҳоқими Тўкал Баҳодир Илёсхожадан уни тўдаси билан қириб ташлаш ҳақида фармон олиши биланоқ мингта отлиқ жангчиси билан Амир Темур тўдасига ҳужум қилди. Лекин Амир Темур бу ҳужумни қайтаришга муваффақ бўлди. Темур 12 ёшидан отаси билан жангларда қатнаша бошлаган, турли жанговар машқлар билан шуғулланиш натижасида катта малака орттирган, мисли кўрилмаган кучли жангчи бўлиб етишган эди. Унинг тўдасида энг довурак ва жасур жангчилар йиғилган бўлиб, улар Тўкал Баҳодир билан мардонавор жанг қилдилар. Жанг натижасида душман жангчиларидан атиги 50 киши, Амир Темур тўдасида эса 10 киши — 7 та отлиқ ва 3 та пиёда аскар тирик қолди. Тўкал қочиб қутулди. Бундай ночор аҳволга тушиб қолган Темур Амир Ҳусайннинг синглиси бўлмиш хотинини ўз отига миндириб, Туркистон чўлларида тақдирнинг унга кулиб боқилишини кутиб кезиб юрди. Кунлардан бир кун тунаш учун бир қудуқ ёнида тўхтаганларида, унинг пиёда ҳамроҳларидан учтаси қоронғиликдан фойдаланиб учта отни ўғирлаб кетишди. Бунинг натижасида 7 киши учун атиги 4 та от қолган эди. Амир Темур дарбадарликда юрган кезлари Алибек Жониқурбони деган қандайдир соҳиб Илёсхожага ёқиш мақсадида Темурни тутиб, турли қумурсқалар билан тўла зиндонга ташлайди (бундай жазолаш Урта Осиё хонликларида ҳозирда ҳам қўлланилади). Темур бу зиндонда 62 кун ўтирганидан сўнг унга вафодор кишилардан бири уни бу зиндондан қутқаришга муваффақ бўлади*. Кейинчалик Амир Темур бу кишини ўз ҳокимиятидаги вазирлардан бири этиб тайинлади.

Амир Темур ўзига ҳамроҳ бўлган 12 жангчи билан яна чўл кезишга тушди. Улар йўлга чиққан кунларининг эртасига бир уйча ёнида тўхтадилар. Бу ерда уларга туркманлар ҳужум қилдилар. Олишув пайтида Амир Темурни таниб қолган туркманлардан бири ўз биродарларига у билан олишмасликни айтиб, Амир Темур оёғига афв этишни сўраб йиқилади. Мана шу туркманларнинг ҳаммаси Амир Темурга ҳамроҳ бўлишга розилик берганларидан сўнг унинг мулозимлари 60 кишига етди. Хоразм чўлларида ўзбеклар томонидан тутиб олинисдан хавфсираган

* Узининг тузуқларида Амир Темур бургаси кўп бир қоронғу уйда ётганлигини ва бу тутқунликдан «Тангранинг июяти этиб, баҳодирлиги тутиб» ўзи қутулиб чиққанини баён этади (*муҳарр.*).

Темур ўзбекларни қувиб чиқариш учун қўшин тўплаш мақсадида Хуросонга йўл олади. Йўл давомида унга бир нечта жангчилар ҳамда Мўхаммад пайгамбар авлодлари (саййид ва саййидзодалар) келиб қўшилдилар ва унинг мулозимлари 200 кишига етди. Мана шу кишилар билан ўтказилган кенгашда Бухоро томон юришга, мулозимларни шаҳар теварагидаги хавфсиз ерларга яширишга, Темурнинг ўзи Самарқандга бориб халқнинг Илёсхожа ҳокимиятига муносабатини ўрганишига ҳамда Илёсхожа ва ўзбекларни қувиб чиқариш учун қўзғолонни тайёрлашига қарор қилинди. Бухорога кетаётганларида уларга Илёсхожадан норози яна бир қанча кишиларнинг қўшилиши сабабли Амир Темур ҳамроҳларининг сони 2000 тага етди. Темур ўз ҳамроҳларини Бухоро атрофида қолдириб, кечаси якка ўзи Самарқандга кириб келди. Бу ерда у синглисиникида 48 кун яшириниб, қўзғолон учун маблағ тўплай бошлади. Лекин самарқандлик бир киши унинг яшириниб юрганини билиб қолиб, сотмоқчи эканини эшитган Амир Темур ўзи билан 50 та отлик ва 100 та пиеда жангчини олиб, кечаси шаҳардан қочади. Амударё томон кета туриб улар туркманларнинг бир пода йилқисини қўлга киритишга эришадилар* ва ҳаммалари йиғилиши лозим бўлган ерга қараб йўл оладилар. Бу ерда эса яна минг киши йиғилган эди.

Лекин ўзига қарши 100 минг кишилик қўшин тўплашга қодир Илёсхожа ва ўзбеклар билан курашиш учун бу кучлар қанчалик озлигини яхши тушунган, ўзбеклар томонидан ўтказилаётган зулмлар ва ўзининг Хуросонда кўрсатган мардликлари сафдошлари сонини кўпайтиришига ишонган Амир Темур Қандаҳорга боришга аҳд қилди. Қандаҳор атрофида унга маҳаллий аҳоли орасидан яна 1000 киши келиб қўшилди. Улар ёрдамида Амир Темур Гармсир вилоятини эгаллаб олди. Бу ерда Сенстон вилояти ҳокими таклифига биноан Амир Темур унинг душманларига қарши жангга киришди. Худди шу жангларнинг бирида унинг бир қўли ва бир оёғи яраланиб, Гармсирга қайтишга мажбур бўлди. Амир Темур бу ерда даволанганидан сўнг Балхга йўл олди. Шон-шухрати ўса борган сари унга кўплари олий табақага мансуб бўлган яна бир неча юз жангчи келиб қўшилди. Амир Темур улар орасидан энг вафодор, жасур ва қобилиятли 313 кишини танлаб олиб, уларни ўзига ёрдамчи сифатида тайинлади. Кейинча-

* Бу йилқини Темурга таниш бўлмиш бир одам унга берган. Бу ҳақда қаранг: Амир Темур. Зафар йўли (Таржимаи ҳол) (муҳарр.).

лик шу ёрдамчилар унинг кўпнинг кишилик қўшинини уюштиришда катта хизмат қилдилар.

Ўзбекларни қувиб чиқариш учун аёвсиз уруш очган ва ўз қўшинларини борган сари кучайтириб бораётган Амир Темур уларнинг моддий таъминоти масалалари борасида ҳам жон куйдирди. Шу мақсадда озиқ-овқат ва бошқа нарсаларни ғамлаб қўйиш мумкин бўладиган омборга эга бўлиш учун Амир Темур Аложу қалъасини қўлга киритди. 300 кишини ташкил этган бу қалъанинг ҳимоячилари ҳам унинг қўшинига келиб қўшилдилар. Амир Темур Балх теvaraгига ўрнашиб олиб, Амударёнинг нариги қирғоғига ўз айғоқчиларини юборди. Айғоқчилар унга Илёсхожа Термед (Термиз) шахри атрофига ўз қўшинларини жойлаштиргани, бу қўшинлар шаҳарда босқинчилик ва талон-тарож билан шуғулланаётганликлари ҳақида хабар етказдилар. Бу ҳол Амир Темур қўшинининг доимий келиб турган жангчилар билан кўпайиб боришига олиб келди. Шу сабабли у Илёсхожа лашкари сони ўз кучидан ўн чандон кўп бўлишига қарамасдан душманга қарши уруш бошлашга қарор қилди. Амир Темурнинг, маҳаллий халқнинг ўзбекларга бўлган нафрати туфайли ҳатто унинг кичик ғалабаси ҳам лашкарлари қаторига келиб қўшилувчилар сонининг ортишига олиб келади, деган тахмини тўғри чиқди. Ҳарбий санъатда эгаллаган беқиёс маҳорати ва ботирлиги унга жангларда деярли ҳамиша ғалабалар келтирди. Бир қанча муваффақиятли жанглардан сўнг у ўзбекларни Сирдарё ортига қувиб чиқаришга муваффақ бўлди (1369—1370 йиллар).

Ушбу жанглар бўлиб ўтган ерларнинг аниқ харитасига эга бўлмасдан Амир Темур берган кўрсатмалар ва тактик ҳаракатларнинг афзалликлари ҳақида фикр юритиш мумкин эмас. Шу туфайли уларни тасвирлаб ўтиришни фойдасиз деб биламан. Лекин 2000 кишилик лашкар билан, ўзбекларнинг Аму ва Сирдарёлар орасидаги кўплаб қалъаларга жойлашган 80 000 кишилик қўшиндан ташқари, ўзига қарши қўйилган 20 000 кишилик лашкарини мағлубиятга учратган ва уларни Сирдарё ортига қувиб юборган Амир Темурнинг ҳарбий санъати ва мардлиги ҳақида хулоса чиқариш мумкин.

Илёсхожа Сирдарё орқасига қочишга мажбур бўлгач, кўплаб ўзбеклар Мовароуннаҳрда жойлашган қалъаларда қолиб кетди. Амир Темир қалъаларни ишғол қилиш билан урушни чўзмаслик мақсадида Илёсхожа номидан қалъалар бошлиқларига қалъаларни бўшатиб қўйиш ҳақида фармойишлар ёзиб, ўзбеклар орқали бериб юборди. Шу билан бирга қалъадагилар жуда катта лашкар келаяпти,

деб ишонишлари учун Амир Темур чопарлар ортидан бо-
раётган отлиқларга катта чанг-тўзон кўтариб ҳаракат қи-
лишни буюрди. У ишлар асосан тунларда амалга ошири-
либ, кўплаб қалъа бошлиқларининг тезлик билан қалъа-
ни бўшатиб чиқиб кетишларига сабаб бўлди. Маҳорат би-
лан ишлатилган мана шундай ҳарбий ҳийлалар туфайли
Мовароуннаҳрдаги деярли ҳамма қалъалар ёвдан тоза-
ланди.

Тақдирнинг шундай синовлари ва бевафоликлари Амир
Темурни одамларни тўғри танлашга, уларни қадр-қийма-
тига яраша тақдирлашга ўргатди ҳамда ҳаётининг қолган
35 йили давомида ўйнаган буюк тарихий ролига тайёрла-
ди. Унинг ўз фарзандлари ва уруғларига васиятнома си-
фатида қолдириб кетган уруш ва сиёсат ҳақидаги қонда-
лари (тузуқлари) эҳтимол, чўлларда дарбадарликда юр-
ган пайтларида ёзилгандир?⁴³

Унинг Хоразм чўлларида ва Хуросонда беркиниб юрган
пайтлари бўлиб ўтган, оғиздан-оғизга ўтиб келиб, қозоқ-
лар томонидан сўзлаб берилган бир ривоят диққатга са-
зovorдир. Бир куни бута соясиди дам олиб ўтирган Амир
Темур каттагина қумурсқанинг бир шохнинг учига чиқиш
учун ҳаракат қилаётганига, лекин шамол эсиб шох тебра-
ниши натижасида ерга қулаб тушишига эътибор беради.
У иккинчи марта юқорига кўтарила бошлайди ва яна қу-
лаб тушади. Қумурсқанинг шох тепасига чиқиш учун ҳа-
ракат қилиши ва қулаб тушиши бир қанча маротаба так-
рорлангандан сўнг, у ниҳоят шохнинг учига чиқиб олиб,
ўзига озуқа топишга эришади. Бунни кузатиб турган Амир
Темур: «Мана шу миттигина қумурсқа чидамлик ва ти-
ришқоқликда бизга ўрнак бўлиши керак; тақдирнинг бе-
вафоликларига қарамай, биз умидсизликка тушмасак, пух-
та ўйланган, аниқ мақсад сари чидам билан тўхтовсиз ҳа-
ракат қилсак, унга эришишимиз муқаррар», деган экан.

Ўзининг порлоқ келажагига умид билан қараган Амир
Темур ўз руҳиятини нафақат ўзининг туғма мардонавор-
лиги билан, балки Илёсхожанинг ўзбошимчалик ва йирт-
қичликка одатланган ўзбеклар билан биргаликда Чигатой
хонлигини бошқариши хонлик аҳолиси ўртасида уларга
бўлган нафратни кучайтиради, деган фикри, ўша пайтлар-
да мусулмонлар яшайдиган барча ерлардаги ишларда
катта таъсирни бўлган ва Темур ҳимоя қиламан деб ўзбек-
ларнинг ғазабига дучор бўлган руҳонийлар ҳамда саййид
ва саййидзодалар уни зимдан қўллаб-қувватлайдилар, де-
ган тўғри мулоҳаза билан ҳам кўтариб турарди. Эҳтимол,
диний эътиқоди ҳам уни қийинчилик пайтларида қўллаб-
қўлтиқлаб турган бўлса керак. Тақдирни билишда илми

нужумга, туш таъбирларига, турли хил башоратларга ишонилган замонда Амир Темур ҳам ўз ҳаётида учраган мушкул вазиятларда уларга мурожаат қилар, кўпроқ эса бирор муҳим ишни амалга оширишга киришишдан аввал қуръондан фол очарди.

Илёсхожани Сирдарё ортига қувиб юборгандан сўнг ҳамма ерда завқ-шавқ билан, ҳалоскор сифатида қарши олинishiга, Самарқандда эса буюк ва ўз асрининг қаҳрамони унвонини олишга муяссар бўлишига қарамасдан Амир Темур эс-ҳушини йўқотиб қўймади. Чингизхоннинг тўғридан-тўғри авлоди бўлмагани учун⁴⁴ ва янги ички низоларга йўл қўймаслик мақсадида у хонлик унвонига эришишга интилмасдан, Амир Хусайн билан бамаслаҳат хон сайлаш мақсадида қурултой (бутун хонлик амалдорларининг умумий йиғини) чақирришга қарор қилди. Сайловда Чингизхоннинг авлоди бўлмиш, алғов-далғов, ички низолар ва ўзбекларнинг ўзбошимчаликлари даврида ёлғизликда ҳаёт кечиришни ва дарвешликни ихтиёр этган Қобул Шоҳ Уғлол ютиб чиқди. Аслида Амир Темур ва Амир Хусайн шу хон номидан хонликни бошқариб турганлари ўз-ўзидан тушунарлидир. Амир Темур тез орада ўз рақиби, бойлик тўплашга бўлган хирсу-ҳаваси туфайли халқ ғазабини ўзига қаратган Амир Хусайндан халос бўлди. Амир Хусайннинг ўлимидан сўнг Амир Темур ўзи сайлаган хон ҳокимияти паноҳида, унга Чигатой хонлигига тегишли ерларни қайтариб олиб бериш баҳонасида ўзининг ҳокимиятпарастлик режаларини амалга оширишга киришди. Бу даврга келиб мўғулларнинг урф-одатлари ўзгара бошлади: улар маҳаллий халқ билан қўшилиб, маълум даражада ўтроқ ҳаёт кечири бошладилар ва Чигатой салтанатининг жанубий қисмидаги мўғулларнинг деярли ҳаммаси ислом динини қабул қилди. Ўз мутаассиблиги билан бу эътиқод Амир Темурнинг моҳир қўлларида у юксак санъат билан ҳаракатлантира оладиган ҳарбий-сиёсий машинанинг асосий дастаги бўлиб хизмат қила бошлади Амир Темурнинг бошқариш тартиботи шу жиҳати билан ҳеч қандай диний эътиқодга бўйсунмаган, ўз лашкарларида босқинчиликка рағбатни бошқа мутаассиблик усуллари билан қўзғота олган Чингизхоннинг бошқарувидан фарқ қиларди.

Ушбу фотиҳнинг ҳаёт йўлини баён этиб ўтириш ниятида бўлмаганлигим, балки фақатгина унинг ҳарбий ва сиёсий қондалари билан, у эгаллаган ҳарбий санъат (унинг кўп қисми Чингизхондан олинган бўлса керак) билан ҳамда унинг энг асосий юришлари билан таништириш истагида бўлганлигим туфайли унинг 1389 йилгача бўлган ҳара-

катлари, яъни ўзининг ғалабалари ва юритган сиёсати ҳамда ўз ватанини ўзбеклар зулмидан озод қилгани туфайли эришган мавқеидан фойдаланиб чекланмаган ҳокимиятга эга бўлиб олгани ҳамда Чигатойхоннинг меросидан ўз хоҳишича фойдалана бошлагани ҳақида батафсил сўзлаб ўтирмайман.

Чингизхон қонунига биноан, унинг қонига мансуб бўлмаган ҳеч бир одам мўғулларга қарам ерларда ўзини хон деб эълон қилиш ҳуқуқига эга бўлолмас эди. Лекин ҳар қандай қонунга ҳам нозик ўзгартиш киритса бўлади: гарчи Чингизхон хотираси ҳурматда бўлиб, унинг қонуналарига шаклан амал қилинса ҳам, гарчи Амир Темур ҳамма буйруқларни Чингизхон авлодига мансуб хонлар номидан ёзса ҳам⁴⁵, амалда улар номидан ўз хоҳишича давлат бошқариб, ўз фарзанд ва набираларига кўп ерларни бўлиб бериб, уларга катта мерос қолдириб кетди.

У ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида аввало қўшинлар сонини ошириш ва уларни тартибга солиш ишларига аҳамият берди. Бунинг учун у Чингизхон томонидан ишлаб чиқилган қарор ва қондалардан ҳам фойдаланди. Юқорида Илёсхожани Мовароуннаҳрдан қувиб чиқариш арафасида шу мақсадда унга қўшилганлардан энг вафодор, яхши саркарда учун керакли хусусиятларга эга, ҳарбий санъатни билувчи, жангларда синалган 313 кишини танлаб олганини айтиб ўтган эдик. Шу кишилардан 100 тасини у ўнбоши, 100 тасини юзбоши ва 100 тасини мингбоши этиб тайинлаб, қолган 13 тасига бошқа юқорироқ лавозимларни топширди. Шак-шубҳасиз, ана шу сараланган жангчилар Амир Темур қўшинида иттизом ва ҳарбий тартиб ўрнатишга катта ҳисса қўшдилар⁴⁶.

Яхши таъминланган қўшин тузиб, ўз давлати пойтахти этиб Самарқандни танлаб, уни мустаҳкамлаб, унда қалъа қурганидан сўнг Амир Темур ўша пайтда ўзининг энг ашаддий ва хавfli бўлмиш ўзбекларга қарши юриш қилади. 1371 йилда у ўзбекларни тор-мор қилгач, Хоразмни босиб олиш учун юриш қилади. Кент шаҳрига ҳужум қилиб, қўлга киритгач, Урганч сари йўл олади, Хоразм хонини ўзи таклиф қилган сулҳни қабул қилишга ҳамда қизини катта ўғли Жаҳонгирга турмушга беришга мажбур қилади. Ундан сўнг Амир Темур ўзбекларга қарши яна бир неча марта юришлар қилади, 1376 йили қипчоқлар тахтига Тўхтамишнинг ўтиришида катта ёрдам кўрсатади. 1378 йили у яна Хоразмга юриш қилиб, кейинги йил унинг пойтахтини яхши мудофаа қилинганига қарамай, қўлга киритади ва бу давлатни батамом ўзига бўйсундиради. 1380 йил Хуросон фуқаролари ўз ҳокимлари-

дан норози эканликларини эшитган Амир Темур уларнинг баъзилари билан тил бириктириб, бу давлатни босиб олиш учун йўл олади. Шу мақсадда у Амударё устига кўприк қурдиради ва ўз лашкарларини ундан олиб ўтиб, Балх сари йўл олади. Балхни қўлга киритгач Андхуд ва Фушанж сари юриш қилади ва қўққисдан Ҳирот деворлари олдида пайдо бўлади. Хуросон ҳокими ва вилоят амирлари унга жангсиз таслим бўладилар. Тез орада Сеистон, Қандаҳор ва Афғонистон ҳам унга бўйсунди. Бошқа ҳокимлар ҳам шу йўсинда иш тутадилар ҳамда Мозандарон ва Қандаҳоргача бўлган ерларнинг ҳаммаси деярли жангсиз қўлга киритилади. Ўз қўшини таркибига босиб олинган давлатлардаги ҳарбий табақага мансуб кишиларни ҳам қўшиб олган Амир Темур бундан ҳам кўпроқ ерларни босиб олишни режалаштиради. 1383 йили у Мозандаронни забт этиб, у ердан Озарбайжон, Арманистон, Гуржистон (Грузия) га юриш қилади ва босиб олган ерларини Арзрум, Тифлис ва Дарбандгача етказди. У Гуржистондан Ван, Исфохон ва жанубий Эронгача бориб, Форс пойтахти Шероз шаҳрини бўйсундиради.

Бу ерда Амир Темур унинг ерларига Олтин Урда хонлигига ўзи томонидан ўтказилган Тўхтамиш босиб кирганлиги ҳақида хабар олади.⁴⁷ Тўхтамишхон ўз лашкарларининг бир қисмини Сирдарё ва Бухорога юбориб, қолган қисмини махфий иттифоқчилари бўлган Хоразмга Уст-Юрт орқали юборади. Тўхтамишнинг Бухорогача етиб келганини эшитган Амир Темур ўз фуқароларига ёрдам бериш мақсадида шошилиш ҳаракат қилиб, енгил қўшинларини энг яқин йўллар билан Язд шаҳрига жўнатади, ўзи эса асосий кучлар билан Кермон шўрхок чўлларини айланиб ўтиб, Исфохон ва Тахтапулга (ҳозирги Техрон шаҳри бўлса керак) йўл олади. Бу орада Амир Темур давлатига қарашли Амударё бўйларигача бўлган ўрларнинг бир қисмини талон-тарож қилишга улгурган Тўхтамишхон Амир Темур лашкарларининг асосий кучлари яқинлашиб келаётганини эшитиб, ўз лашкарларининг бир қисмини Хоразм орқали, бошқа қисмини Сирдарё орқали олиб чиқиб кетишга улгуради.

Самарқандга етиб келган Амир Темур Хоразм ҳокимлари Илиқмиш ўғлон ва Сулаймон Сўфи ҳамда Тошкент томонидан кучли қўшин юборган ўзбеклар Тўхтамишхонга иттифоқчи бўлганликларини аниқлайди. Ўзбеклар юборган қўшин бошлиғи Анқотўра ўз қўшини билан Сирдарёгача бориб Андигон (Андижон) шаҳрини қамал қилади, лекин шаҳарни қўлга кирита олмай, қамални тўхтатиб, ўз юртига қайтишга мажбур бўлади. Асосий душ-

ман, бўлган Олтин Урда хони билан уруш бошлашдан аввал Амир Темур ўзининг яқинидаги душманларини мағлуб этиши даркор эди. Чунки улкан Волга ва Дон бўйлари даштларига юриши чоғида улар Амир Темурга қарашли ерларга яна юриш қилишлари мумкин эди. Шунинг учун кечиктирмасдан ўз лашкарларини Хоразмга юборади. Амир Темур кўшинининг авонгори* Бағдоддек дарёсига етиб келганида у кичик отлиқ бўлимани душман кучлари ҳақида маълумот тўплаб келиш учун юборади. Шедрис дарёсига яқинлашган Амир Темур Иликмиш билан Сулаймон Сўфи ўзларининг қимматбаҳо мол-мулкларини йиғиштириб, ўз қўшинлари билан Тўхтамиш паноҳига қочаётганларини билиб қолади ва ўз ўғли Мирзо Мироншоҳни бешта амир билан душмани таъқиб қилиш учун юборади. Улар Қумкент ва Қоз йўллари орқали жуда катта тезлик билан ҳаракат қилиб, Хоразм лашкарларини қувиб етадилар ва уларни тор-мор қилиб, мол-мулкларини тортиб олиб, Хоразмга қайтадилар. Амир Темур улар қайтиб келгач, Урганч шаҳрини босиб олиб, ер билан яқсон қилади, шаҳар аҳолисини мол-мулк билан Самарқандга кўчиради. Урганч шаҳри ўрнини ҳайдаб, арпа экишни буюради. Бир неча йилдан сўнг Тўхтамишхонга қарши бўлган юришдан қайтгач, Амир Темур Хоразм халқига яна ўз ерларига қайтиш учун рухсат беради, аммо уларни кузатиб туриш мақсадида Қент ва Хива шаҳарларини қуришни ва мустаҳкамлашни буюради.

Хоразмликларнинг Чигатой хонлари ҳукмдорлигидан ажралиб чиқишлари, уларнинг Амир Темур билан бир неча маротаба олиб борган урушлари ва зўр бериб қилган қаршиликлари Хоразм бу даврда кучли давлат бўлганлигини, унинг аҳолиси ва майдони ҳозирги Хива хонлигиникидан кўпроқ ва каттароқ бўлиб, Амударё бўйлари гача давом этганлигини, ҳозирда хароба бўлган Урганч шаҳри у даврда жуда катта савдо маркази ҳисобланганлигини тасдиқлайди. Хоразмда савдо-сотиқнинг ривожланган бўлишига Ҳалокухон, Чигатой ва Олтин Урда хонларининг авлодлари билан доимий савдо-сотиқ ишлари олиб борилганлиги сабаб эди. У даврда Ҳиндистон ва Хитой моллари ҳам Хоразм орқали шимолдаги давлат-

* «Темур тузуқлари»ни форсчадан ўнгирган А. Соғуний ва Х. Қароматовлар Темур кўшини илгорини «хировул» деб (форсча қандай бўлса ўшандай) келтирганлар. Аслида Амир Темур илгорини авонгор деб атаганга Мирзо Улугбек ўзининг «Тарихи арбаъ улус» номи асарига гувоҳлик беради. Французча деб ҳисоблаб келинган «авангард» сўзи аслида туркийча «авангор»нинг бузилиб айтилган шаклидир (*Муҳарр.*).

ларга олиб бориларди. Хоразмликларнинг Тўхтамишхон билан бўлган алоқалари уларнинг Олтин Урда билан бўлган савдо ҳисобига бойиганликларининг далили бўла олади. Бизга етиб келган маълумотлардан фойдаланиб, ўша даврда моллар Урганчга қайси йўл орқали — қуруқлик биланми ёки сув йўл орқали яъни, Аму ва Сирдарёлардан Орол денгизигача, кейин эса Каспий денгизи ва Волга дарёси орқали ташилгани ҳақида аниқ бир нарса дейиш қийин. Хиванинг ўзидаги ва Сирдарёнинг қуйи қисмидаги кўплаб пишиқ гиштан ишланган қурилмаларнинг харобаларидан Амир Темурнинг Хоразмга қилган юришларида қўшинлари Амударёдан тезда кечиб ўтишлари учун қулай имкониятлар топганлигидан у даврда Хоразмда дарахт кўл бўлгани, Амударёда эса кўплаб кемалар сузиб юргани ҳақида хулоса чиқарса бўлади.

Амир Темир Хоразмни таслим этганидан сўнг ўз қуроллини қипчоқлар Урдасининг ўзига энг яқин жойлашган шарқий қисмларидаги қўшинларига қаратди. У ўз қўшинларини Сирдарёнинг қуйи қисмига юбориб, авонғори Хоразм жангчилари бўлган руслар, черкаслар, булғорлар, қипчоқлар, қримликлар, юнонлар, Кафа ва Азов аҳолиси, бошқирлар ва ҳатто москваликлардан ташкил топган Тўхтамишхон лашкарларини тор-мор қилиб, бир қанча жанглардан сўнг уларни Урол тоғлари томонга қочишга мажбур этади. Бу муваффақиятдан сўнг Амир Темур 1389 йили унга Тўхтамишхон билан биргаликда хужум қилган Туғлуқ Темурнинг ўғли Хизр Хожа Уғлон, Анқотўра ва ўзбеклардан қасд олишга аҳд қилади. Амир Темур Сирдарёнинг қуйи қисмида Тўхтамишхон ҳаракатларини кузатиш учун етарли кучларни қолдириб 100 000 дан ортиқ отлич аскар билан душманлари томон йўл олади. У юриш вақтида кўпгина отларнинг озғин эканлигини кўриб, ҳар бир ўнликдан учтадан одам ажратиб, уларни Самарқандга қайтариб юборади ва уларнинг отларини бошқа жангчиларга бўлиб беради. Шундай қилиб, ҳар бир жангчи захираси (запаси) билан иккитадан отга эга бўлади.

Бу юриш чоғида Амир Темур ҳозирги Верная станциясига борувчи йўлдан ҳаракат қилган бўлса керак. Йўл давомида у катта бўлмаган қисмларни дараларга яширинган душманни тутиб, қириб ташлаш учун юбориб турди.⁴⁸ Иртиш дарёсига бир неча кунлик йўл қолганда, Қора ғужурда қулай яйловларни топиб, Амир Темур отларни озиклантириш мақсадида тўхтайдиган ҳамда душманни топиш ва таъқиб қилиш учун 30 000 отлични Иртиш томонга жўнатди. Бу қўшин дарёга етиб келганидан сўнг қисмларга ажралиб, бир қисми Иртишнинг нариги

соҳилига ўтиб, барчалари дарё бўйлаб ва ундаги ороллардан душманни излай бошладилар ҳамда уларни тор-мор қилиб, кўплаб ўлжа ва асирлар билан асосий кучлар ёнига қайтиб келдилар. Амир Темур ўлжа ва асирларни соқчилар кузатувида Самарқандга жўнатиб, ўзи асосий кучлар билан чўлни кесиб ўтди ва шу Урда хонларининг пойтахти бўлмиш Сарой Урдам номли сарой жойлашган Имал Ғужу томон ҳаракат қилди.⁴⁹ Бу ерда ўз қўшинларининг асосий қисмлари бошлиқларини ва чўлнинг шу қисмини ҳамда душман қаерга яширинишини яхши билган кишиларни чақиртириб кенгаш ўтқазди⁵⁰. Амир Темурнинг мақсади Тўхтамишга қарши юриши чоғида ўзининг орқа томонида кучли душманни қолдирмаслик эди. Бу кенгашда қўшинларни беш қисмга бўлишга келишилди. Амир Темурнинг Андижон вилоятига ҳокимлик қиладиган ўғли Умаршайх бошчилигидаги биринчи қисм Дубашин Ондур ва Қорахожа тоғларидан ўтиши керак эди; 30 000 отликдан иборат бўлган кейинги қисм Қора Урт ва Шўруғлуқ томонга йўналтирилди; 20 000 отликдан иборат учинчи қисм Сағизгон, Суғулгонлиқ* ва Шовур тарафга йўл олади; 20 000 отликқа эга тўртинчи қисм Уритшўр йўлидан Букурга йўналди; ўз лашкарлари ва хос навкарларидан ташкил топган бешинчи қисмга Амир Темурнинг ўзи саркардалиқ қилиб, Улуғ кўл ва Сичқондабон сари борадиган бўлди.

Бундан ташқари, Тўхтамишга қарши қолдириб кетилган қисмнинг бошлиғига Сирдарёдан шимол тарафга қараб ўзбекларни таъқиб қилиш ҳақида махсус фармон берилди. Бу қўшин Урдубод томонга юриб, Абейли дарёсини кечиб ўтганларидан сўнг Чечаклик, Болойқон, Солужи орқали Мўлзуд томон йўналдилар. Йўлда Мўғулистон хони Хизрхожа Ўғлонга дуч келиб, унинг қўшини билан жангга киришдилар. Бу жанг қатъиятсизлик билан бошлангани учун икки тарафнинг ўзаро келишувига биноан тўхтатилди ва Амир Темур лашкарлари Юлдуз томон равона бўлдилар. Аммо бу лашкарнинг бир қисми Қайту яқинида Амир Темурга етиб олиб, бўлиб ўтган жанг ҳақида хабар берди. Юлдузга етиб келган Амир Темур энг жасур жангчиларни танлаб олдида, юкларни қолдириб Улоқнёновар дарёси томон йўлга тушди**. У дарёни кечиб

* Аслида бир жой номи бўлган «Суғулгонлиқ»ни муаллиф янглишиб икки жой номи: «Суғулган ва Лиг» тарзида берган (муҳарр.).

** Муаллиф бу ўринда янглишган. Бу ҳақда Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» номли асаринда қўшиннинг Улоқнёновар гузаргоҳи (кечув жойи)да дарёдан кечиб ўтгани ҳақида сўз юритилган. Қаранг: «Зафарнома» б. 204 а (муҳарр.).

Ўтиб, чўл орқали Қорабулоққа етиб келди. У ердан Табар Тош орқали Қушун Қой томонга юриб душман қўшинига етиб олди ва уни тўзатиб юборди. Сўнгра Нойрин доводидан ўтиб душмани Қоратошгача таъқиб қилиб борди ва Ҳизр Хожaxonни қочиб қутулишга мажбур қилди. Уни Қулон доводигача қувиб боргач Амир Темур орқага Елих, Қожиртон, Билажир орқали қайтиб, Юлдуздаги ўз қўшинлари билан келишилган жойда бирлашди. Ҳар бир қисмга душман беркиниши мумкин бўлган ерларни кўрсатиб бера оладиган ишончли бошловчилар тайинланганлиги, қўшин ҳаракати йўналиши ҳамда ҳаракат доиралари аниқ белгилаб берилганлиги туфайли бу қисмлар ўз вазифаларини жуда муваффақиятли адо этдилар. Бу барча қисмларнинг йиғилиш жойи этиб Юлдуз водийси тайинланган эди, чунки бу ерда ажойиб яйловлар, тоза сув ва мўътадил иқлим мавжуд эди.

Бу барча қисмлар ўтган ерлардан душманга тегишли чорва, мол-мулк, ҳатто асирларни ҳам ўзлари билан олиб кетиб, катта карвон билан чўл ва даралар орқали юриб Юлдуз водийсида тўпландилар. Бу ерда Амир Темур ўз одати бўйича жасорат кўрсатганларни тақдирлаб, жангчиларини турли ноз-неъматлар билан зиёфат қилди, уларни асирга олинган энг чиройли аёллар, қимматбаҳо идишларга қўйилган қимиз билан сийладилар. (Лакруанинг таржимасида ҳамма ерда «май билан» дейилган*. Бироқ асл мусулмон бўлган Амир Темур хойнаҳой майхўрликка руҳсат бермас эди; боз устига чўлларда май қаердан ҳам олинсин ва қандай қилиб қўшин билан бирга ташиб юрилсин.) Дам олганларидан сўнг Амир Темур ўз ўғли Умаршайхга кучли қўшин билан Тангри Тоғ томонга ҳаракат қилишни, Калуга деб номланган темир дарвозадан ўтиб, у ерда беркиниб ётган душмани тор-мор қилишни, кейин эса Кузон, Учтурфон ва Қашғар орқали Андижонга қайтишни буюрди. Отасининг бу буйруғини Умаршайх жуда тез амалга оширди. Қўшинларнинг яна бир қисми Тангри Тоғнинг шимолий қисми бўйлаб борди. Амир Темур эса тўғридан юриб, якки ойлик карвон йўлини 22 кун деганда босиб ўтиб, Самарқандга қайтиб келди.

Ўзининг ёвуз душманларига берган жазодан қониқмаган Амир Темур кейинги йил у ерга яна 25 000 отлик жангчи юборади. Бу қўшин душмани қириш пайтида уларнинг хони Қамариддиннинг изига тушиб, уни таъқиб қила бошлайди. Қамариддин Иртиш дарёсининг нариги

* Бу ўрinda сўз «Зафарнома»нинг Лакруа французчага қилган таржимаси ҳақида бормоқда (муҳарр.).

соҳилига ўтиб, Сибир ўрмонларида ғойиб бўлганини эшитган Амир Темур қўшинлари олти ойлик юришдан сўнг Самарқандга қайтиб келадилар.

Душман мол-мулки талон-тарож қилинган, уларнинг кўп қисми асирга олинган бундай қирғин-барот урушлардан сўнг Амир Темур ўзбеклар бостириб келишидан узоқ муддатга ўзининг хавфсизлигини таъминлади⁵¹ ва бунинг натижасида кўпмингли кучга эга бўлган Олтин Урда хони Тўхтамишхон билан бўладиган урушга киришиш имкониятига эга бўлди. Тўхтамиш қўшинлари турган жойга етиб олиш учун чўл ерлардан 2000 чақиримдан зиёд масофани босиб ўтиш лозим эди. Масофанинг узоқлиги ҳамда душман ҳаракатларининг моҳирона олиб борилиши урушнинг чўзилиб кетишига, бунинг натижасида кўпмингли қўшинини озик-овқат билан таъминлашнинг қийинлашишига, бу эса ўз навбатида чекиншига олиб келиб, бу ҳол Амир Темур қўшини учун ҳалокатли бўлиши мумкин эди. Буни яхши тушунган Амир Темур Олтин Урда хонлиги ишларида мавқеъга эга, лекин Тўхтамишдан норози бўлган шахслар билан тил бириктиришга эришади. Улар билан махфий алоқада бўлиб турган Амир Темур мушкул аҳволдан қутулишга ва ғалабага эришишга муяссар бўлди. Умуман олганда, ўз мақсадига эришиш учун у ҳеч қандай тadbирдан воз кечмас эди.

Амир Темурнинг бу ёки бошқа юришларини тасвирлашдан аввал ўқувчинини унинг ҳарбий қарорлари ва ҳарбий-сиёсий қондалари билан таништириб ўтмоқчиман. Бу қондаларни унинг ўзи авлодлари учун ёзиб қолдирган.

Ушбу қондалар Чингизхон ёзиб кетган қондаларга Амир Темур ўз даври руҳига мослаб баъзи бир ўзгаришлар киритиб, мукаммаллаштирган қондалар бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Уларнинг қисқача баёни бизнинг мўъуллар ҳарбий савъати ҳақидаги тушунчамизни тўлдирди.

АМИР ТЕМУР ҚУШИНЛАРИНИНГ ТАРҚИБИ ВА ТУЗИЛИШИ

Амир Темур қўшинлари пиёда ва отлик аскарлардан ташкил топган эди. Лекин пиёдалар ҳам узоқ чўл сафарларида отлар билан таъминланар, отлик аскарларнинг катта қисми эса бизнинг драгунларимиз каби, керак бўлганда пиёда тартибда жанг қилишга ҳам ўргатилган эди. Улар фақат камондан зарб билан бехато отиш лозим бўлгандагина отдан тушиб, пиёда жангчига айланарди-

лар. Лекин улар отда пиеда ҳолда ҳаракат қилишдан кўра яхшироқ ҳаракат қилганлари шубҳасиз, чунки кўчманчи халқлар ёшлик чоғлариданоқ отда юришни яхшилаб ўзлаштириб олишади.*

Отлиқ аскарлар оддий ва сараланган жангчиларга бўлиниб, енгил ва оғир отлиқ қўшинини ташкил этар эди. Бундан ташқари, Амир Темур гвардия снингари ўзининг хос навкарларига ҳам эга эди.

Амир Темур лашкарида бу асосий қўшин турларидан ташқари яна қуйидагилар мавжуд: 1) понтончилар (кўчма кўприклар қуриш ишлари билан шуғулланувчилар) ва кемачилар (улар асосан Аму ва Сирдарёда кемачилик билан шуғулланувчи кишилардан танлаб олиниб, кемалар ва кўприклар қуриш учун ишлатиларди); 2) нафтандозлар (Грегориан ёки юнон оловини отувчилар); 3) қамал қилиш машиналари ва тош отувчи қурооллар учун ишлашчи биладиган жангчилар. Амир Темур бошчилигида қамал қилинган кўплаб қалъаларнинг грегориан оловларини отиш ва улоқтирувчи қурооллардан моҳирона фойдаланиш натижасида қўлга киритилганлиги қўшиннинг шу тури жуда катта малакага эга бўлганлигидан далолат беради. Амир Темур олиб борган қамал жараёнлари, у юнонлар ва римликлар қалъаларни ишғол қилиш учун қўллаган усулларни яхши билганини кўрсатади.⁵² Боязидга қарши бўлган жангда Амир Темур грегориан оловини отувчи мосламаларни филлар устига ўрнатиб жангга киритди; 4) тоғларда олиб бориладиган жанглар учун Амир Темур тик қияликларга чиқа оладиган, тоғлик ерларда бўладиган жангларга кўниккан, тоғ аҳолисидан ташкил топган махсус пиеда қисмга эга эди. Бу қисм жангчилари Амир Темурга даралар, тоғ йўллари ва тоғларда жойлашган қалъаларни қўлга киритишда катта хизмат кўрсатди.

Амир Темур қўшинлари Чингизхон қўшинлари каби ўнликлар, юзликлар, мингликлар, туманлар (10 000 ёки 12 000 жангчидан иборат қўшин) ва бошқаларга бўлиниб, уларга ўнбоши, юзбоши, мингбоши ва амирлар бошчилик қилардилар. Амирлар 1 дан 12 гача бўлган 12 даражага бўлинган эдилар. Амирлар турли қабилаларга бошчилик қилиб, бунда уларнинг даражаси қабила томонидан берилган жангчилар сонига боғлиқ бўлган бўлиши эҳтимол.

* Муаллиф дониш «кўчманчи халқлар» деб таякидлайди. Асли Амир Темур қўшини кўпроқ ўтроқ халқлардан ташкил топган мунтазам қўшин бўлган. Чингиз қўшинидан Темур қўшинининг фарқларидан бири ҳам шунда (*муҳарр.*).

**ҚУРОЛ-ЯРОҒ ВА ҲАРБИЙ ЮРИШ ЗАХИРАЛАРИ,
УНВОН БЕРИШ, БОШЛИҚЛАР ҲУҚУҚИ
ВА МАОШ ТАЙИНЛАШ**

Амир Темур уруш бошлашдан аввал оддий отлиқ аскарлар ёки енгил отлиқлар ҳарбий юриш учун камон, садоқ (ўқ-ёйлари билан) қилич, арра, бигиз, игна, тароқ, арқон, болта, ўқ учун 10 та пойнак, қоп, меш (дарёдан кечиб ўтиш ҳамда сув олиб юриш учун ишлатиладиган чармдан ишланган қоп) ва 2 та отга эга бўлишларини талаб қиларди. Бундан ташқари, ҳар 18 киши қиғиздан ишланган ўтов олишлари шарт эди.

Сараланган жангчилар еки оғир отлиқлар дубулға, қалқон, қилич, камон ва ўқ-ёйлар билан қуролланар эдилар. Уларнинг ҳар бири 2 та от ва ҳар 5 киши битта ўтов олишлари шарт эди (5 кишига битта ўтов олишнинг сабаби — сараланган жангчиларнинг қурол-анжомлари кўп жойни эгаллар ҳамда улар махсус хизматкорларга ҳам эга эдилар). Булардан ташқари гурзи, ойболта, шамшир билан қуролланган махсус жангчилар бўлинмаси мавжуд бўлиб, уларнинг отлари устига йўлбарс терисидан ёпинчоқ ёпиларди. Бу жангчилар Амир Темурнинг хос навкарлари бўлса керак. Жангчилар қиличчи чап ёнларида, икки тигли шамширни эса ўнг ёнларида осиб юришлари лозим эди. Ҳар бир ўнбоши зирих (совут), қилич ҳамда камон ва ўқ-ёй билан қуролланган бўлиб, чодир ва 5 та отга эга бўлишлари керак эди. Юзбошилар 10 та от, ўз ўтовлари, қуроллардан эса қилич, камон ва ўқ-ёй, гурзи, чўқмор ва совутга эга бўлишга мажбур эдилар.

Мингбошилар ўз ўтовларида соябон ва бир қанча ортиқча қурол-яроғлар — сояут, дубулға, найза, қалқон, қилич, садоқ ва ўқ-ёйлар сақлашлари керак эди.

Биринчи даражали амирлар 2 та ўтовга эга бўлиб, биринчиси оддий икки соябонли, иккинчиси эса заррин иплардан тикилиб безатилган бўлиши лозим эди (бу ўтов бошлиқларни қабул қилиш ва зиёфатлар учун мўлжалланган бўлса керак). Улар оддий жангчиларни таъминлашга ҳам етадиган жуда кўп ортиқча қурол-яроғ ҳам сақлар эдилар.

Иккинчи даражадан ўн иккинчи даражагача ёки бош кўмондонгача бўлган олий даражадаги амирлар янада кўпроқ қурол-яроғ ва от-араваларга эга бўлишлари зарур эди.

Биринчи амир ўзи билан 110 та отни, иккинчиси 120 та, учинчиси 130 та ва ҳоказо, бош кўмондон эса 300 дан кам бўлмаган отни олиб юриши шарт эди.

Пиёда жанги шамшир, камон ва ўқларга эга бўлиб, жанг олдида ўқлар сони махсус буйруққа биноан кўпайтирилиши мумкин эди⁵³. Тўхтамишга қарши бўлган юришда ҳар бир жангчига 30 тадан ўқ олиш буюрилган эди. Бундан кўриниб турибдики, булар енгил пиёда аскарлар бўлиб, керак бўлганда кучли қуролланган отлиқ аскарлар пиёдаларга айланиши ва оғир пиёда аскарлар ўрнини босишлари мумкин эди.

Чингизхон амр қилган, юриш бошлашдан аввал ёки жанг олдида кўшиннинг аҳволини, қандай жиҳозланганини, умуман унинг ҳолатини кўриқдан ўтказиш қонунига Амир Темур ниҳоятда жиддий равишда амал қиларди.

Ҳарбий унвон бериш. Ҳар бир ўнликда сараланган жангчилар орасидан мулоҳазакорлик ва мардлик хислатларига эга бўлган жангчи танлаб олиниб, қолган 9 жангчининг розилигидан сўнг ўнбоши этиб сайланарди;⁵⁴ ўнбошилардан эса фаолияти ва қобилиятига қараб юзбоши сайланарди; 10 та юзбошидан эса ҳарбий ишларда моҳир ва тажрибага эга амирлар фарзанди ёки аслзодалар авлодидан бўлган жасур кишилардан мингбоши тайинланарди. Ҳар бир бошлиқ керак бўлиб қолганда унинг ўрнини босиши мумкин бўлган ёрдамчига эга эди.

Бошлиқлар ҳуқуқи. Ўнбошилар қочиб кетган ёки ўлган жангчилар ўрнига бошқа жангчиларни қабул қилиш ҳуқуқига эга эдилар; юзбошилар ўз биродарлари танлаб олган жангчиларни ўнбошилик вазифасига, мингбошилар эса шу тарзда ўнбошилар ичидан танлаб олинганларни юзбошилик вазифасига тасдиқлар эдилар. Амир Темурга ўнбоши ва юзбошиларнинг фақатгина ўлган, қочиб кетгани ва ўрнига ким қўйилганлиги ҳақида маълумот берардилар. Лекин Темур кўшинида, у ўз битикларида бу ҳақда ҳеч нарса демаган бўлса-да, элликбоши ва бешюз бошилар ҳам бўлган бўлса эҳтимол. Оддий фуқаро (раият) ни бошқаришда ҳам унвон беришлар деярли шу тарзда бўлган. Ҳарбийлар орасида ҳам, раият орасида ҳам бошлиқларнинг вазифалари итотсизларни жазолаш, ўз бурчларини бажара олмаганларни ҳайдаш ва уларнинг ўрнига бошқа кишиларни сайлашдан иборат эди. Амир Темур жисмоний жазо беришни ёқтирмагани учун уни таъқиқлаб қўйган, ҳокимияти қамчи ва таёқдан кучсиз бўлган бошлиқ ўзи эгаллаб турган лавозимга лойиқ эмас, дер эди⁵⁵.

Шундай қилиб, оддий жангилар ҳам ўнбоши ва юзбоши лавозимларига эришишлари мумкин эди. Лекин олий мансабларни эгаллаш учун юзбошилар алоҳида хизмат кўрсатишлари ёки алоҳида қобилиятга эга бўлишлари керак эди. Чунки юқорида қайд қилганимиздек, мингбоши-

лик лавозимига одатда амирлар ва аслзодалар, яъни қабил бошлиқлари ва уларнинг фарзандлари кўтарилгани мумкин эди. Бинобарин, бу лавозимларга мол-дунёси мадрасаларда ўқиш учун имкон берувчи, сиёсий ҳокимиятга эга, аслзодаларга мансуб олий табақадаги кишилар сайланар эдилар. Амирларнинг 12 даражага бўлиниши, эҳтимол уларнинг қўли остидагиларнинг кўп-камлигига боғлиқ эди. Масалан, биринчи даражадаги амир 1000 кишилик отлиққа, иккинчи даражадаги амир 2000 отлиққа ва ҳоказо, ўн иккинчи даражали амир 12 000 ва ундан кўпроқ отлиққа бошчилик қиларди.

Маош тайинлаш. Пул муносабатлари билан яхши таниш бўлмаган кўчманчи халқлар буюмлар қийматини одатда от, қўй, туя ва бошқа нарсаларнинг баҳоси билан ўлчайдилар. Шу туфайли Амир Темур жангчи маошини шу жангчига тегишли отнинг нархига тенг қилиб белгиларди.* Аъло жангчи (баҳодир) ларнинг маоши 2 тадан 4 тагача отнинг нархига тўғри келса, ўнбошилар 10 та оддий жангчи оладиган маошни⁵⁶, юзбошилар 2 та ўнбоши оладиган маошни, мингбошилар 3 та юзбошининг маошига тўғри келадиган маош олар эдилар. Жиноят қилган ҳар бир жангчи** ўз маошининг ўндан бир қисмидан маҳрум этилар эди.

Амирлар маоши уларнинг даражасига қараб 1000 ва 10 000 гача от нархи, Амир Темур авлодлариники эса 12 000 гача от нархи билан белгиланиб, уларга яна вилоят ҳам ҳадя этиларди. Амир Темурнинг бошқа фарзанд ва набиралари таъминоти уларнинг қариндошлик даражаси ва ўшига қараб камайиб борарди. Пиёда аскарлар, хизматчилар (амирлар ва Амир Темурнинг қуролбардорлари ва хос хизматчилари бўлса керак) ва чодирчилар 100 тадан 1000 тагача от нархига тенг маош олардилар. Пиёда жангчиларнинг катта маош олиши уларнинг хизмати шарафлироқ ва отлиқ жангчилар хизматидан машаққатлироқ бўлган деб ҳулоса чиқаришга имкон беради. Пиёда аскарлар сараланган ва синовдан жангчилардан иборат бўлганлиги ҳамда

* Бу ерда кўрсатилган сабаб унча тўғри эмас. Амир Темур пул қадри ва нарх-наво ўзгарганда жангчилар зарар кўрмасликлари учун маошини шундай тайинлаган. Нарх-наво ўзгариши туфайли қимматчилик бўлиб кетадиган ҳолларни назарда тутиб от нархини маош учун мезон қилгани Амир Темурнинг иқтисодийни ниҳоятда чуқур билишдан ва авом муҳофазасини ўйлаб иш юритганидан далолат беради (муҳарр.).

** «Темур тузуклари»да «уруш пайтида хатоликка йўл қўйган ҳар бир жангчи» дегилган (муҳарр.).

уларни таъминлаш қимматга тушиши сабабли кўп сонли бўла олмас эди.*

Қўшинлар маоши махсус бошлиқлар томонидан бошқариладиган, ҳарбий вилоятларга бўлинган ерлар ҳисобидан ҳамда баъзи шаҳар ва вилоятлар даромадларидан белгиланарди. Амир Темур ўзи танга зарб этгани туфайли, ўтроқ халқлар орасидан чиққан ва пул муносабатлари билан таниш бўлган жангчиларга пул билан маош тўларди. Бошқаларга маош арпа ва бошқа дон маҳсулотлари билан тўланарди. Аммо от маош тўлашда қиймат бирлиги сифатида қабул қилинган эди.

Жанговар хизмат кўрсатган жангчиларга мукофотлар шарафлаш, маошни ошириш, ўлжа бўлишда улушнинг оширилиши, юқори мансабга кўтариш, фахрий унвон бериш, баҳодир, жасур, ботир ва бошқа шу каби номлар билан аташ сифатида берилса,⁵⁷ бутун қўшинлар қисмига — ноғора, байроқ билан тақдирлаш ва ҳоказолар сифатида бериларди.

АМИР ТЕМУР ҚУШИНЛАРИ МУНТАЗАМЛИГИНИНГ АСОСИ

Амир Темур қўшинларининг бундай ташкил этилиши уларнинг у ёки бу даражада сафларга бўлинганлигини, ҳар бир жангчи ўнликда ўз жойини билиши, ўнликлар юзликда, юзликлар эса мингликда (ва ҳоказо) қайси тарзда жойлашишлари кераклигини билишлари лозим бўлганлигини кўрсатади. Қаттиқ интизом ва уюшқоқлик ҳукм сурган юз минглик қўшинларда аниқлик, тўғрилиқ ва ҳаракатнинг тезлигига аниқ роя этилиши, деярли бир зайлда саф тортиш ва доимий мунтазамлик бўлиши талаб этиларди. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Амир Темур қўшинлари ҳаракатлари аниқлик билан олиб борилар, Боязид билан бўладиган жангдан аввал Самарқанддан келган ҳар бир қисм жангчилари махсус рангли кийимбош кийган эдилар. Масалан, қизил байроққа эга қисмлар шу рангдаги қалқон, эгар, жабдуқ, ўқдон, камар, найза, гурзи

* Муаллиф бу ўринда янглишган. «Тузуқлар»да пёдалар ва хизматчилар маоши 100 тангадан 1000 тангагача бўлиши лозимлиги таъкидланган. Темур лашкарларида пёдаларнинг анча кам бўлишига асосий сабаб эса унинг аскарлари аксарият ўтроқ ва яқинда ўтроқлашган халқлар вакиллари бўлганлиги ҳамда у олиб борган жангларнинг аксарияти кенг ва очик ерларда (чўллар, даштларда) бўлганлиги ва бундай жангларда тезкорлик ҳамда чаққонлик талаб қилинишида бўлса керак; бундан бошқа бир неча сабаблари ҳам бўлиши мўтимоли (*муҳарр.*).

ва бошқа аслаҳаларга эга бўлсалар, сариқ оқ ва ҳоказо рангда кийинган қисмлар жангчилари шу рангдаги қурол-яроғ ва бошқа аслаҳалар билан жиҳозланган эдилар. Қисмлар қуролларининг хиллари билан ажралиб турардилар. Эҳтимол, отлик қисмлар отларининг ранги билан ҳам ажралиб турган бўлишлари мумкин.

Шундай қилиб, Амир Темур пиёда ва отлик аскарларга эга эди. Пиёдалар энгил қуролланган бўлиб, жарликлар ва ўрмонлардаги жангларга мўлжалланган, тоғ ва ўрмонлар бўйлаб юрилган кезларда қўшинни қўққисдан бўладиган ҳужумлардан сақлар, қамал пайтида ҳужум қилиш ва бошқа ишларда қўлланиларди. Отлик аскарлар энгил ва оғир қисмларга бўлинган эди. Амир Темурнинг кўплаб жангларида кўринадики, отлик аскарлар баъзида пиёда сафда жанг қилишар, уларнинг маълум қисми бизнинг драгуналаримиз каби оғир ва энгил отлик аскарлар ўртасидаги оралик отлик аскарларни ташкил этарди.

АМИР ТЕМУРНИНГ ЖАНГДАГИ ҲАРАКАТЛАРДА ҚўЛЛАГАН ТАКТИК ҚОЙДАЛАРИ ВА УНИНГ ЖАНГОВАР САФЛАРИ

Амир Темур қўшинларида қўлланилган тактик қондалар ва жанг олиб бориш тартиблари ҳақида тушунча бериш учун мен бу ерда Амир Темурнинг уруш ва жанглар, ҳужум ва чекиниш, жанг тартиби ва душманни яқсон қилиш қондаларини баён қилмоқчиман.⁵⁸ Бунда иложи бори-ча Амир Темурнинг ўз сўзлари билан баён қилишга ҳаракат қиламай.

12 000 дан ОРТИҚ БУЛМАГАН ОТЛИҚ АСКАРЛАР БУЛИМИ УЧУН

Агар душман қўшини соғи 12 000 дан ошмаса, Амир Темур уларга қарши тегишли ўнликлар, юзликлар ва мингликларга эга бўлган 12 000 отлик аскар юборар эди. Бу аскарларга бошчилик қилаётган амир (амир ул-умаро), душман турган ерга бир манзил қолганда Амир Темурга бу ҳақда хабар бериши лозим эди. Амир Темурнинг талаби бўйича ушбу лашкар қуйидаги 9 қисм (фавж) га бўлиниши керак эди.⁵⁹ Асосий корпус ёки резерв (қўл) бир қисмни, ўнг қанот (баронғор) уч қисмни, сўл қанот (жавонғор) уч қисмни, илғор фавж (авонғор) бир қисмни, олдинги постлар (қоровул) бир қисмни ташкил этарди. Ўнг ва сўл қанотлар (баронғор ва жавонғор) нинг ҳар бири 3 қисмдан иборат бўлиб, илғор қисмлар, ўнг ва чап ёки бирийчи

ва иккинчи бўлинмаларга (авонфор, чоповул ва шиковулга) бўлинар эди.

Жанг бўладиган ерни танлашда қуйидагилар эътиборга олиниши керак эди: 1) сув, 2) лашкарни жойлаш ва сақлаш учун қулай бўлган жой⁶⁰; 3) жанг учун танланган ерда душман устидан устунлик қилиш мумкин бўлиши ва айниқса юз ва кўзга қуёш тушмаслиги; 4) жанг майдони кенг ва текис бўлиши.

Жанг олдидан амир қўшинлар текис ҳаракат билан юришлари учун ҳар бир сафнинг жойини тайин қилар эди. Улар у жойга ўз отларини ўнгга ҳам сўлга ҳам бурмасдан тўғри боришлари, душман билан тўқнашганда «Аллоҳу акбар!» деб ҳайқириб, шиддат билан унга ташланишлари керак эди. Бу тadbир сафда турган қўшинларнинг беҳуда отишма билан шуғулланмасдан, шиддатли ҳужум қилишларига қаратилган эди. Асосий қўшинлардан илгарироққа юборилган, енгил қўшинлардан тайинланган қоровуллар ўқ-ёй ва найзалар отиб жангни бошлаб юборишлари лозим эди.

Тажрибага эга ва моҳир саркарда жанг олдидан жанг майдонини синчиклаб кўздан кечириши, душман хусусиятларини, унинг қайси тарафдан устун эканлигини ўрганиши, ўз нуқсонларини тез орада йўқота олиши, душман алоҳида ажратилган қисмлар билан ҳужумга ўтаётгани ёки бор қўшинларини бирварақайига жангга киритганлигини кузатиши, унга қарши ишонч билан ҳаракат қилиши, муваффақиятга эришиш учун унинг махфий режалари бор-йўқлигини билиши керак эди. Амир Темурнинг айтишича, душман ҳужум қилиши ёки чекинмоқчи эканлигини, ҳужумни такрорламоқчилигини ёки биринчи ҳужум билан қаноатланаётганлигини кузатиш ва тезда уқиб олиш катта санъат ҳисобланарди. Унинг айтишича, саркарда жанг пайтида ўзини йўқотмаслиги керак. Қурашчи ўз танаси қисмларидан — қўллари, оёқлари, боши ва шу кабилардан қурол сифатида қандай фойдаланса, саркарда ҳам ўз жангчиларнинг лозим бўлганда камон, ойболта, гурзи ва қилични шундай ўз ўрнида ишлатишларини кузатиб ва бошқариб туриши лозим.

Жанг қоровуллар томонидан камон ва найзалар отиш билан бошланар, кейин эса жангга авонфор киради. Марказий авонфорга мадад керак бўлганда, жангга аввало ўнг қанот авонфори (баронфор авонфори), кейин эса сўл қанот авонфори (жавонфор авонфори) киришар эди.⁶¹ Агар мадад кучига яна эҳтиёж сезилса, унда жангга ўнг қанотнинг чап бўлаги (баронфорнинг биринчи фавжи) ва сўл қанотнинг ўнг бўлаги (жавонфорнинг биринчи фавжи) киришар

эди. Агар улар ҳам етарли бўлмаса, жангга икки қанотнинг қолган қисмлари (баронгорнинг иккинчи фавжи ва жавонгорнинг иккинчи фавжи) киришиб, ўша заҳоти бу ҳақда Амир Темурга хабар берилар эди (буни Амир Темур жанглар асосий қўшин турган жойга яқин ерда бўлаётганида талаб қилган бўлса керак). У моҳир саркарда сифатида душмanning ҳужум қилиш усулларини, унинг хусусиятларини билиш учун ёки бошқа бирор мақсадни кўзлаб катта бўлмаган қисмларни олдинма-кетин жангга киритар эди. Агарда бу ҳаракатлар ҳам натижа бермаса, амир оҳирги ҳужум муваффақиятли бўлишига ишонган ҳолда, асосий кучларга қўшилиб, қўл (эҳтиёт қисм) билан ўзи жангга киришиши лозим эди.

Ўша даврларда, деярли барча халқлар уруш вақтида тартибли сафларда тизилмасдан, тўда-тўда бўлиб, тактик мулоҳазаларсиз жанг қиладиган, ўз жасурлигига берилиб кетиб, душманга тартибсиз равишда ташланадиган бир вақтида Амир Темур лашкарлари тартибли сафларга тизилган ва бир неча қисмлардан иборат бўлар ҳамда улар жангга бирин-кетин киритилиб, ниҳоят сўнгги ҳужумлар билан душман кучсизлантирилиб, ҳолдан тойдирилгач, энг сараланган жангчилардан тузилган, ҳар доим ғалабани таъминлаши мумкин бўлган, кучли ва бардам резерв жангга киритиларди. Шунини қайд қилиш керакки, олдинги қатор жангчилари унчалик кўп бўлмасдан, душман ҳужумига бас кела олмас эди. Амир Темур уларга мадад бериш учун аввал икки қанот ўртасидаги, кейин эса ён томонидаги аскарларни юборар ва ҳал қилувчи дақиқадагина резерв ҳаракатга тушарди. Бундай ҳаракатда ён томондаги ва янги кучлар сақлаб қолинар, агар душман олдинги қатор марказини орқага итқитиб ташласа, у ҳолда бир озгина ғайрат билан душман римликларнинг Қанндаги жангда тушиб қолган аҳволларига солиб қўйилиши мумкин эди. Ўшанда карфагенликлар қўшинларининг марказий қаторини шиддат билан сиқиб бораётган римликлар ён томонлардан Аннибалнинг пиёда ва отлиқ аскарлари ёрдамида ўраб олиниб, натижада, римликлар қўшинларининг 3/4 қисми ҳалок бўлган, жанг ҳам бой берилган эди. Қаннда содир бўлган ҳодиса тасодифий эмасди ва режа билан юқорида баён этилган тартибда жанг қилинса, бундай натижага эришиш мумкин эди. Агар душман авонгор ҳужумини енгиллик билан бостирса, кейинчалик кетма-кет тарзда ўрта ва ён қисмлар қаршилигига ва ниҳоят олд томондан кучли резерв қаршилигига учраб ўраб олиниши ва озгина хатога йўл қўйилиши натижасида қириб ташланиши мумкин эди.

Ушбу жанговар тартиб Урта Осиё текисликлари учун қулай эди. Текис ерларда жанг олиб боришнинг қулайлиги шунда эдики, мўғул ва Урта Осиё отлиқ аскарлари мағлубиятга учраган ҳолларида қирилиб кетишдан халос бўлиш учун тарқалиб қочишар, кейин эса келишилган жойда учрашишар, деярли ҳар донм пистирмадан фойдаланиш оқибатида душманни таҳликада ушлаб туришар. Бундай таҳлика уларни мағлубият келтирувчи шиддатли ва кучли таъқибдан сақлаб турарди Гўё уруш худосининг ўзи Чингизхон ва Амир Темурга жанг олиб боришнинг бу усулини ўргатгандек туюлади. Бу усуллар шунчалик пухта ўйланганки, улар олиб борган жангларнинг деярли ҳаммаси ҳал қилувчи бўлиб, душман қўшинларининг тор-мор бўлишига олиб келди.

12 МИНГДАН 40 000 ГАЧА БУЛГАН ОТЛИҚ БИРИКМА (КОРПУС) УЧУН

Агарда душман 12 мингдан кўп, лекин 40 мингдан камроқ қўшинга эга бўлса, унда Амир Темур уларга қарши 40 мингдан кам бўлмаган қўшин юборар эди. Бунда қўшинга бошчилик қилишни ўғилларидан бирига топшириб, унга ёрдамчи сифатида иккита амир (бегларбеги) ва бошқа бошлиқларни қўшиб берарди. Бу қўшинларнинг жанговар тартиби қуйидагича бўлган: қўшинлар 14 қисмга бўлинган бўлиб, уларнинг 1/3 дан кам бўлмаган қисми саркарданинг шахсий бошчилигидаги резерв (қўл) ни ташкил этарди; ҳар бири 3 қисмдан иборат бўлган ўнг (баронғор) ва сўл (жавонғор) қанот жангчилари иккинчи қанотни ташкил этиб, улардан бири бу қанотлар авонғори (баронғор авонғори ва жавонғор авонғори) ни, қолган иккитаси ҳар бир қанотнинг ўнг ва сўл ярми (биринчи ва иккинчи фавжлар) ни ташкил этарди. Иккинчи қатор ўнг ва сўл қанотлари авонғори олдида биринчи қаторни ташкил этувчи яна 3 тадан қисм (чоповул ва шиқовул) қўйиларди. Буларнинг ҳар биридан биттадан авонғор (чоповул авонғори ва шиқовул авонғори) ажратиларди. Улар олдида қолган қисмлардан авонғор қўйиларди. Авонғорга қилич, найза ҳамда камон билан қуролланган довюрак ва жасур жангчилар тайинланарди. Улар жуда кучли ҳайқириқ билан жанг олиб бориб, душман авонғор тартибини бузишлари керак эди. Авонғор олдида қорювуллар қўйиларди.

Амир Темур қондаларига кўра лашкарбоши душман қўшини сонини билиб олгач, унга қарши ўз қўшинларини тўғри қўя билиши, душман нима қилаётганини кузатиши,

душман ўқчилари, пайзабозлари, қиличбозларининг ҳолати қандайлигини билиши, улар жангга бирваракайга ёки қисмларга бўлиниб, аста ёки шиддатли равишда киришаётганлигини кўра билиши, жанг майдонидаги ҳужум ва чекиниш учун мумкин бўлган кириш ва чиқиш жойларини белгилаши ҳамда душманнинг жанг қилиш тартиби ва кўзлаган мақсадини фаҳмлай олиши керак эди. У душман айёрликларига учиб, қуршовга тушиб қолмаслик учун эҳтиёткор бўлиши лозим эди. Моҳир лашкарбоши жангларнинг умумий механизмининг яхши тушуниши, айнан қайси қўшинларни жангга киритиш лозимлигини билиши, душман режаларини пайқай олиши ва унинг режаларини амалга оширмаслик учун ҳар қандай чора-тадбирлардан фойдалана олиши керак эди.

Жанг авонгор ва ундан олдинда борадиган қоровулларни ташкил этувчи камончилар томонидан бошлаб бериларди. Авонгор бирин-кетин биринчи қатор авонгори (чоповул ва шиквовул авонгорлари, кейинроқ эса, шу қаторнинг аввал марказга яқин, сўнгра ташқи қисмлари (биринчи ва иккинчи фавжлари) билан мададлантирилиб туриларди. Агарда мана шу етти ҳужум жанг тақдирини ҳал қила олмаса, у ҳолда худди шу усулда иккинчи қатор қисмлари жангга киритиларди. Агар жанг қилаётган қисмларнинг иккинчи қатор қисмлари билан мустаҳкамланиши ҳам етarli бўлмаса ва мазкур 13 та ҳужум жанг тақдирини ҳал қила олмаса, у ҳолда бошлиқ ҳеч иккиланмасдан энг яхши жангчилардан ташкил топган ўз резервларини ишга солиши, улар қўлда қилич билан ёвга ташланишлари, камончилар эса ўқларни ёв устига ёмғирдек ёғдирилишлари лозим эди. Шундан кейин ҳам ғалаба қўлга киритилмаса, лашкарбошининг ўзи бошқаларга ўрнак кўрсатиш ва жангчилар руҳини кўтариш учун жангга кириши шарт эди. Ҳар қандай ҳолда ҳам бош байроқ ҳеч қачон қўздан йўқолиши керак эмас эди.⁶²

БУТУН БИР ҚУШИН (АРМИЯ) УЧУН

Душман қўшини сони 40 000 дан кўпроқ бўлганида унга қарши Амир Темурнинг ўзи борарди. Бундай пайтда унинг қўшинлари жангга қуйидаги тартибда бўлинарди: 40 та бўлинма (полк бўлса керак) бевосита Амир Темур ихтиёрида бўларди (қўл). Улардан энг сараланган 12 та бўлинма биринчи қаторни, қолган 28 таси эса иккинчи ва учинчи қаторларни ташкил этар эди. Амир Темурнинг ўғиллари ва набиралари бошчилик қилаётган қўшинлар кўрсатилган 40 та бўлинма ўнг томонининг олд

қисмида, қариндошлари ва иттифоқчилари бошчилик қилаётган қўшинлар эса унинг чап томонининг олд қисмида жойлашар эдилар. Бу барча қисмлар резерв (тарҳ) ни ташкил этиб, қаерга мадад керак бўлса, ўша ерга борардилар.

Олтита бўлинма ўнг қанотнинг (баронгорнинг) асосини ёки унинг иккинчи сафини ва 1 та бўлинма авонгорини ташкил этарди. Яна шунча бўлинма шу асосда чап қанот асоси (жавонгор) ни ташкил этарди. Иккинчи сафининг икки қаноти олдида худди шу тартибда ва шу сонли қисмлар билан биринчи қатор (чоповул ва шиқовул) жойлашар эди. Биринчи қатор олдидаги илғорда (фронгда) шунча бўлинмага эга, малакали бошлиқлар ва жасур жангчилардан тузилган катта авонгор жойлашарди. Бу авонгорнинг олдида ҳам ўз авонгори (авонгорининг, авонгори) бор эди.⁶³ Енгил қуролланган икки бўлинма (сўл ва ўнг қанотлар қоровуллари) жангчилари олдиндаги соқчилар ва эҳтиёткорлик учун айғоқчилик (разведка)га юбориладиган кичкина отлиқ бўлинмалар ёрдамида қўшинларни қўққисдан бўладиган ҳужумдан сақлар ва душман ҳаракатини кузатиб борардилар.

Жангни енгил қуролланган жангчилар (қоровуллар) ва авонгорнинг авонгори бошлаб берарди. Катта авонгор амира уларга ёрдамга келиб, ўз жангчиларини жангга киритарди. Шу тариқа ёрдам керак бўлганда жанг қилаётганларга ёрдам сифатида аста-секин биринчи, кейинроқ иккинчи қаторлар жангга кирарди. Агар бу ёрдамлар ҳам камлик қилса, резерв (тарҳ) нинг сўл ва ўнг қанотлари, яъни Амир Темурнинг ўғиллари, набиралари, қариндошлари ва иттифоқчилари жангга киришарди. Уларнинг асосий вазифаси — душман бони қўмондонига ҳамла қилиб, уни асирга олиш ва унинг байроғини қўлга киритишдан иборат эди. Агар бу ҳаракатлар ҳам ғалабага олиб келмаса, унда бутун қолган резерв қисмлар (қўл) ишга тушиб, қатъийлик билан ҳужум олиб бораради. Форс тилида битилган аёл нусхадан инглиз тилига қилинган майор Доу таржимасида бутун қўшин (армия) учун бўлган жанговар тартиб қуйидаги кўренишда алоҳида жадвал сифатида берилган:

**Амир Темур ўзи бошқарган, 40 000 дан ортиқ
отлиққа эга бўлган қўшинининг жанговар тартиби,
ва тузилишини кўрсатувчи**

Ж А Д В А Л

Сўл қанот
қоровули

Ўнг қанот
қоровули

Авонфорнинг
авонфори

Катта авонфор
6. 5. 4. 3. 2. 1.

Шиқовулнинг
авонфори

Шиқовулнинг
1—6-фавжлари
6. 5. 4. 3. 2. 1

Жавонфорнинг
авонфори

Жавонфорнинг
1—6-фавжлари
6. 5. 4. 3. 2. 1

Чоповулнинг
авонфори

Чоповулнинг
1—6-фавжлари
6. 5. 4. 3. 2. 1

Баронфорнинг
авонфори

Баронфорнинг
1—6-фавжлари
6. 5. 4. 3. 2. 1.

ТАРҲ (РЕЗЕРВ)

Амир Темур қариндошлари ва иттифоқчиларининг қўшини
Амир Темур ўғиллари ва набираларининг қўшини

ҚУЛ

Бевосита Амир Темур ихтиёрида бўлган қўшинлар; булардан 12 та ўрта бўлинма (полк) олдинда бўлиб, улар бош байроққа эга, иккита орқа қаторда эса қолган 28 та ўрта бўлинма (полк) жойлашган.

1-изоҳ. 1 дан 6 гача бўлган сонлар ҳар бир қаватдаги қўшин қисмлари сонини билдиради. Улар эҳтимол қўшиннинг катта-кичиклигига қараб мустақил қисмларни ташкил қилган, солиштириб кўрганда бизнинг дивизион, полк, бригада, дивизия ва шу кабиларга ўхшаш бўлиши керак.

2-изоҳ. Резервдаги полк сўзини (французча таржимада шундай ёзилган) қўшинларнинг мустақил қисми деб тушуниш керак; лекин бунда ҳар бир қисмда қанчадан жангчи бўлгани номаълум.

Юқорида келтирилган Амир Темур эга бўлган уч турдаги отлик аскарлар кўрсатилган чизмалардан кўринадики, жанговар қаторларнинг маркази кучсиз эди. Бу билан Амир Темур марказни атайин кучсизлантириш натижасида душманни резерв томонга жалб қилиб ва қуршаб олиб янчиб ташлаш учун шундай қилганми ёки кучли резервга эга бўлгани учун (ўша пайтдаги халқларда бу ҳақда тушунча ҳам деярли йўқ эди) атайин ён томонларни чўзиш натижасида душман ҳам шундай қилиши, кейин эса резерв билан ўртага ҳужум қилиб; унинг сафларини бузиб парчалаб ташлаш учун шундай қилганми, йўқса бу тар-

тиб шунчаки қўлланма сифатида хизмат қилганми (чунки Амир Темурнинг баъзи бир жангларида қўшинлар чап ва ўнг қанотлар ўртасида 2 та жанговар қаторга жойлашганлиги ҳам маълум ва биз қуйида буни кўрамай), буниси бизга қоронғу. Ангор яқинидаги Боязид билан бўлган жангда эса марказга филлар жойлаштирилган эди. Бу пайтда пиёда аскарлар қаерда жойлашганлигини, улар марказда бўлганми ёки от-араваларни сақлаш учун манзилгоҳда қолганми, буни ҳам мен аниқлай олмадим. Тўхтамиш билан бўлган бир жангда эса Амир Темур пиёдаларни олдинги қаторга жойлаштирган эди.⁶⁴

УРДУ (ЛАГЕР) ЛАРДА ЖОЙЛАШИШ ҲАҚИДА

Урдуда (лагер бўлиб) жойлашганда ва тунашга ётишда Амир Темур аскарлари манзилгоҳи махсус соқчилар томонидан қўриқланарди. Амир Темурнинг ўзи қўшинларга бошчилик қилганда манзилгоҳни қўққисдан бўладиган ҳужумлардан сақлаш учун 12 000 отлик тайинланарди. Улар 3000 тадан ҳар тўрт тарафга жойлаштирилар эдилар. (Амир Темур қароргоҳи атрофи хавф туғилганда хандақ қазиб ўралар, хода ва қалқонлар билан мустаҳкамланар эди). Бу қўшинлар манзилгоҳдан ярим фарсанг⁶⁵ масофада жойлашиб, етакчи постларга, улар эса ўз навбатида соқчиларга эга бўлиб, бир-бирлари билан мунтазам алоқа боғлаб туришар, душман ҳақидаги барча маълумотларни манзилгоҳга етказиб туришар эди. Манзилгоҳда махсус миршаблар бўлиб, улар тартиб-интизомга, маркитантлар (қўшин билан бирга юриб озиқ-овқат савдоси билан шуғулланувчи савдогарлар) фаолиятига, озиқ-овқатлар нархига ва манзилгоҳда рўй бериши мумкин бўлган ўғрилиқларга жавобгар эдилар. Тўртта махсус қисм манзилгоҳ ташқарисидаги жангчилар хавфсизлигини кузатарди. Агарда манзилгоҳдан 4 фарсанг масофада ҳам кимдир ярадор бўлган, ўлган ёки талаб кетилган бўлса, бу жиноятлар учун мана шу қисмлар жавобгар эдилар.

ҚРИМ-ТАТАРЛАРНИНГ САФ ТӨРТИШ ВА ҲАРАКАТЛАРИ ТАРТИБИ ҲАМДА УКРАИНАГА ҚИЛГАН БОСҚИНЛАРИДАГИ ТАДБИРЛАРИ

Мўғул-татарларнинг жанговар сафлари ва урушини санъати эволюцияси ҳамда уларнинг ҳарбий юришлар чоғида қўллаган қондалари ҳақида мен ҳеч қандай маълумот тўплай олмадим. Лекин бу ҳақда бир оз маълумот бериш ниятида қрим-татарларнинг XVII асрда Украинага

қилган босқинларидаги ҳаракатлари ҳақида тўхталиб ўтмоқчиман.⁶⁶ Бу даврда гарчи улар ўз аждодларининг жанговарлик хусусиятларини, Чингизхон ва унинг биринчи авлодлари таъсис қилган тузум формаларини йўқотган бўлсалар-да, шу формаларнинг сақланиб қолган баъзи бир кўринишларидан мўғулларнинг* Амир Темур давридаги ҳарбий санъати ҳақида хулоса чиқарсак бўлади. Бунга шуни қўшимча қилса бўладикки, қрим-татарлар босқинларидаги саф тортиш ва ҳаракатлар тартиби чўл ерларига, кўчманчи халқлар турмуш тарзига; уларнинг олиб борган урушлари хусусиятларига шунчалик мувофиқлаштирилганки, бу ҳаракатларни Урта Осиёдаги ҳамма кўчманчи халқлар учун умумий деб олишимиз мумкин. Бинобарин, бу ҳаракатлар Чингизхон ва Амир Темур қўшинларида ҳам яхшироқ, ҳам мукамалроқ ҳолда бўлган деб хулоса қилсак, катта хато қилмаган бўламиз.

Бопланнинг сўзларига қараганда, қрим-татарлар 80 000 гача жангчи бўлган қўшин билан ҳаракат қилганларида, жангга хоннинг ўзи бошчилик қилса, 40 000 кишилик қўшинга унинг мирзаси бош бўларкан. Бундай катта куч билан бўладиган юришлар, дарё ва ботқоқликлар ҳаракатни қийинлаштирмасликлари учун, фақатгина қиш пайтлари амалга оширилар эди. Одатда, бундай юриш олдидан қўшин кўрикдан ўтказиларди⁶⁷. Татарлар учун бир кунда 25 чақирим масофани босиб ўтиш белгиланган эди. Душман ҳаракатларини ўрганиш ҳамда «тил»ни қўлга киртиш мақсадида олдинга энг абжир ва малакали суворийлар юборилар эди. Жанг пайтида татарлар қўшини энига 300 дан 1000 қадамгача бўлган масофани эгалларди. Бунда отликлар сони 1000 та бўлиб, улар ўзлари билан керак бўлганда алмаштириш учун қўшимча 2 тадан от олишлари керак эди. Жанговар сафлар қўшин сонига қараб 800 тадан 1000 тагача бўлиб, ичкарига 12, 15 ва ҳатто 40 чақирим масофага чўзиллиши мумкин эди. Бундай тартиб билан қилинган ҳаракат пайтида кўплаб олинган қўшимча отлар жанг пайтида ноқулайликлар туғдирарди. Бопланнинг айтишича, босқин пайтида татарлар ўзларига тенг қўшин билан тўқнашишдан чап бериб, фақатгина душман қўшинидан ўн баробар кучли бўлганларидагина жангга киришар эдилар⁶⁸.

Чегарага яқинлашганда улар қўшинни учта қисмга бўлардилар. Уларнинг 2/3 қисми қўшин асосини — марказни (корпусни), қолган 1/3 қисми чап ва ўнг қанотни ташкил қилар эди. Шундан сўнг татарлар кеча-кундуз тез ҳаракат

* Аслида «Урта Осиёликларнинг» бўлиши керак (муҳарр.).

қилиб, вақти-вақти билан ярим ё чорак соатгина тўхта-
шар, отларни озиклантириш учун эса бир соатгина вақт
бериларди. Сўл ва ўнг қанотлар 500—600 кишилик бўли-
ма (отряд) ларга бўлиниб, асосий кучлардан алоҳида ҳа-
ракат қилардилар. Улар аҳоли яшайдиган ерларга тар-
қаб, ҳар тарафдан ўраб олар, бу ҳаракатларни кечаси
амалга ошириб, ҳеч ким чиқиб кетмаслиги учун қишлоқ
атрофида алабга ёқар эдилар. Асосий кучлардан 40—50
чақиримдан узоққа кетмайдиган бу отрядлар ўлжани қўл-
га киритишлари билан асосий кучлар турган жойга қай-
тиб келардилар. Шундан сўнг бошқа жангчилардан янги
қанотлар тузилиб, улар ҳам худди олдингиларидек ҳара-
кат қилардилар. Таъқибдан қочиш ниятида татарлар дон-
мо янги йўллар орқали чекинардилар.

Қазақлар чўлларда соқчи постлари қўйишлари мумкин
бўлган ёз пайтларида босқин бошламоқчи бўлган татар-
лар ўз қўшинлари сонинг яшириш мақсадида чегарадан
100 чақирим беридан 1000 тадан отликқа эга бўлган отряд-
ларга бўлинардилар. Бу отрядлар бир-биридан 5 чақирим
ва ундан ортиқ масофа узоқликда бўлиб, шунча масофа
олдинга душман ҳақида маълумот тўплаш учун суворий-
лар юборар, улар тўплаган маълумотга асосланиб ўз ҳа-
ракатларини режалаштирар эдилар. Татарлар бир-бирла-
ри билан алоқа ўрнатиш учун махсус шартли белгилардан
фойдаланардилар. Масалан, отда айлана бўйлаб ҳаракат
қилиш⁵⁹, чақмоқтошдан ўт чиқариш, ёқилган латтани дои-
ра бўйлаб айлантириш ва бошқалар (бу белгилар босқин
ёки ўғрилиққа кетаётган қирғизлар (қозоқлар) да ҳануз-
гача кенг қўлланилади).

Отрядлар ўз босқинларини яшириш учун жарликлардан
кўп фойдаланардилар. Улар чегарага келгач, келишилган
вақтда махсус жойда учрашиб, босқинни бошлардилар.
Қўшиннинг ҳақиқий сонини ҳам, йиғилиш жойини ва вақ-
тини ҳам билмаган қазақлар душман ҳужумини қайтариш
учун ожиз бўлардилар.

Таъқибга учраган татарлар изларини йўқотиш учун
қуйидаги ҳийлани қўллардилар: тунашдан сўнг улар от-
рядларга бўлиниб, жануб, шимол, ғарб ва шарқ томон
юришар, 5 чақиримдан сўнг ҳар бир отряд яна 3 қисмга
бўлиниб, булар ҳам ҳар тарафга ҳаракат қилишар, кейин
эса келишиб олинган йиғилиш жойига юришар, яна 3 ча-
қиримча юргандан сўнг бу тўдалар яна 3 қисмга бўлини-
шар, кейин эса келишилган ерда, тунаган жойларидан
40—50 чақирим узоқликдаги бирор-бир жарда тўплани-
шар эди. Тарқаб қочиш от чоптириш йўли билан бор-йўғи
қандайдир бир ярим соат орасида амалга ошириларди (бу

ҳол тезлик билан амалга оширилмаган тақдирда казаклар уларни қувиб етиб, янчиб ташлашлари мумкин эди). Унчалик кўп бўлмаган отлар топтаб ўтган ўт-ўланлар кейинги кун жонланиб кўтарилар, шундай қилиб, татарларнинг излари йўқолар эди. Душман ҳужумига бас кела олмаган тақдирда татарлар отда қоча туриб ёйларидан ўқ отишар, ўта мерганликлари сабабли шундай ҳолатда ҳам 60—100 қадам масофадан нишонга бехато ура олар эдилар. Бир неча чақирим масофа қочиб боргандан сўнг улар яна бирлашишар, тартибли сафга тизилиб, душманни қарши олар эдилар. Бундай шароитда улар қуёшга орқалари билан туриб, шамол ёрдамидан фойдаланишга, душманни эса қуёш нурлари ва шамолга қарши қилиб қўйишга ҳаракат қилардилар. Агарда бу тўқнашиш ҳам муваффақиятсиз бўлса, юқорида айтилган ҳамма ҳаракатлар қайтадан такрорланар эди. Татарлар камондан ўқ отишни чап елкалари орқали амалга оширар эдилар⁷⁰.

Дарёни кечиб ўтиш (ҳатто Днепрни ҳам) сузиш йўли билан амалга ошириларди. Бунинг учун улар икки боғ қамиш ёки шох-шаббани кўндаланг ёғочлар билан боғлаб, кичик сол каби қурилма ясашар, унга эгар-жабдуқ, қурол-яроғ ва кийимларни боғлаб, ўзлари яланғоч ҳолда от ёлидан ёки думидан ушлаб, дарёни кечиб ўтар эдилар. Кечиб ўтишни бутун қўшни саф бўлиб, бир вақтда амалга ошириши туфайли баъзан улар эгаллаган масофа 2 чақиримгача чўзилар эди.

КЎЧМАНЧИ ХАЛҚЛАРНИНГ УМУМАН УРУШГА ВА АЙНИҚСА КИЧИК УРУШЛАРГА БЎЛГАН ЛАЕҚАТИ ҲАҚИДА

Кўчманчи халқлар (шу жумладан, мўғул-татарлар ҳам) кичик уруш олиб бориш учун алоҳида қобилиятга эгадирлар, Улар доимо (ёзда ҳар 3—4 кундан сўнг, қишда камроқ) бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юришга ёшлик чоғларидан ўрганиб қолганлар. Кўчманчилар йўлсизликда ҳаракат қилиб, хотираларини ниҳоят даражада ривожлантиришга, қуёш, ой, юлдузлар, тепалликлар, водийлар, дарёлар, жарликлар, тоғ даралари, кўллар ва бошқа нарсаларга қараб ўз турган жойларини ва ҳаракатларини аниқлаб олишга ўрганган эдилар. Улар учун ҳамма нарсаси — кўрғон, тош, бута, сувнинг йўналиши, унинг мазаси, ўтларнинг хоссалари, уларнинг эзилганлиги, шамол йўналиши ва ҳоказолар белги бўлиб хизмат қиларди.

Менга бир қирғиз (қозоқ) йўлбошчиси ҳақида гапириб беришганди. Қишда қор ёруғидан кўзи қамашиб, кўрмай

қолган йўлбошчи бизнинг казакларимизни 200 чақирим масофагача тўғри бошлаб борган. Унинг учун фақат жойнинг хусусияти, кўрғон ва қабрларнинг жойлашиши, шамолнинг қайси тарафдан (шимолданми, жанубданми ва ҳ. к.) эсиши ҳақида айтиб туришгина йўналишни тўғри олиш учун етарли эди. Яхши йўлбошчи кўчманчи халқлар учун тирик компасдир, десак янглишмаймиз. У одамларни қоронғи кечада ҳам керакли йўналишда ўз кетидан бошлаб бориб, жуда камдан-кам ҳолларда янглишиши мумкин. Қирғизларнинг (қозоқларнинг) жойларни аниқлаш қобилияти чегарадаги казакларни ҳам ҳайратга солади. Улар қирғизлар худди-бўрилар каби кечаси ҳам худди кундузидек кўриш қобилиятига эга деб ўйлайдилар. Улар кўзининг ўткирлиги кишини ҳайратга солади: қирғизлар 5—6 чақирим узоқликдаги бута ёки тош орқасига яширишиб олган одамни кўришлари ёки шу масофадан туриб бошқирд билан казакни бир-биридан ажрата олишлари мумкин. Улар узоқ масофадан ёнаётган гулхан тутунини, қайнаётган сувдан кўтарилаётган буғни ва ҳоказоларни кўришлари мумкин. Кўчманчи халқларнинг эшитиш қобилияти ҳам бизларникидан нозикроқ⁷¹.

Кўчманчи халқларнинг кичик урушларга лаёқатлилиги ҳудай шароит бўлганда улардан энгил отлиқ аскарлар тузишга имкон беради. Улар мўғул энгил отлиқ жангчилари сингари асосий кучларни душманнинг қўққисдан қиладиган ҳужумидан сақлаш ва бош кучлар ҳаракати йўналишини яшириш ниятида асосий кучлардан икки кун аввал душман тарафга юборилиши мумкин. Кўчманчи халқлар ўтроқ халқлардан фарқли ўлароқ отда юришни ёшлик чоғларидан ўрганганликлари учун улардан энгил отлиқ аскарлар тайёрлаш осон бўлган.

Лекин тарихдан бизга маълумки, улардан фақат энгил отлиқ аскарларгина эмас, балки оғир ва ўрта (бизнинг драгунларимиз каби) отлиқ аскарлар ҳам ташкил қилса бўларди ва вақти келганда бу отлиқ аскарлар катта қалқонлар ёрдамида ҳимояланиб, камонлар ва бошқа қуроллар билан пиёда ҳолда жангга киришишга ҳам лаёқатли эдилар. Бу аскарларга тоғлар ҳам, дарёлар ҳам тўсиқ бўла олмасди, улар яничарларнинг ажойиб пиёда аскарларини ҳам, грегориан олови отувчи қурол, ракета* ва филлар кучи билан ҳаракат қилувчи ҳинд пиёдаларини ҳам таслим қилишга эришганлар. Чингизхон ва Амир Темур

* Ерга тушиб кўплаб маротаба зарба бера оладиган темир пойнакли қурол; ҳинд қўшинларида бўлган (муҳарр.).

бошчилик қилган бу отлик жангчилар баланд тоғ чўққиларини ҳам, ўрмон ва ботқоқликларни ҳам шиддат билан кеча олганликлари учун ҳам шуни тан олиш керакки, бутун дунёни фатҳ этиш ёки ҳокими бўлиш ғоясининг амалга ошиши айнан мана шу фотиҳлар даврида ҳақиқатга энг яқин бўлган.

ҚИРҒИЗЛАРНИНГ (ҚОЗОҚЛАРНИНГ) ЧЕГАРА ЧИЗИҚЛАРИДАН ЧОРВА МОЛЛАРИНИ ҲАЙДАБ КЕТИШ УЧУН ҚўЛЛАЙДИГАН ҲИЙЛАЛАРИ

Мўғул-татарларнинг кичик урушлари ҳамда душман қўшинлари ҳақида маълумот тўплаш усуллари тўғрисида: тушунча беришдан олдин қирғизларнинг (улар мўғуллар лашкарида энгил қўшин ташкил қилганликларига шубҳа йўқ) чегара чизиқларига ҳужум қилиб, от ва бошқа чорва молларини ҳайдаб кетиш учун ишлатган ҳийла-найранглари баён қилишни лозим топдим. Ўтган даврларда қирғизлар катта кучлар билан бизнинг ерларимизга бостириб кирганларида қрим-татарлар қўлаган ҳийлаларни қўлардилар. Улар чегарага яқинлаша бориб тўс-тўполон билан бир ёки бир нечта аҳоли яшовчи қишлоқларга, казакларнинг эътиборини жалб қилиш ниятида, сохта ҳужумлар уюштиришар, ҳақиқий ҳужумни эса бошқа тарафдан ташкил этишарди. Шу асрнинг 20-йилларидан бошлаб, улар бундай босқинлар қилмай қўйдилар, аммо уларнинг босқинлари одамларни олиб қочиш, отларни ҳайдаб кетиш каби яширин тус олди, тўғрироғи, ўғриликка айланди. Улар бир-бирларининг чорва молларини — от, туя, қўй ва бошқаларини олиб кетиш (баранта) билан ҳам шугулланардилар. Бундай ўғриликни амалга ошириш учун элликка яқин овчи чегара чизигига⁷² маҳфий йўллар билан яқинлашиб борар, бунда сир очилиб қолмаслиги учун ҳеч кимга, ҳаттоки ўз қабиладошларига ҳам кўринмасликка ҳаракат қилардилар. Чегара чизигига 50—60 чақирим масофа қолганда, улар пана ерга жойлашиб, ичларидан жасур, тажрибали, жойни яхши билувчи 10 кишини энг яхши отларга миндириб олдинга юборишар, улар ўз навбатида чегара чизиқларига жарлик ва чуқурликлар орқали эҳтиёткорлик билан яқинлашардилар. Чегара чизигига саккиз ёки ўн чақирим масофа қолганда улардан бири отдан тушиб яқин орадаги тепаликка кўтарилар ва ўша ердаги тош, ўт ёки бута орқасига яшириниб, чегара чизигида нима бўлаётганини кузатарди. Агарда казаклар, бошқирлар, чегара чизиги атрофида яшовчи бошқа аҳоли ёки

чизик атрофида кўчиб яшовчи қирғизларни (қозоқларни) қўлга туширишга эришадиган бўлсалар, улардан чегара чизиги ҳолати ҳақида суриштирар, чегара соқчиларининг сони, казакларнинг отлари қандайлиги, отлиқ бўлинмалар қайси пайтда чегарани айланишлари, соқчиларнинг сони ва қўйладиган жойи, чегарада турувчи казакларнинг ҳамда ичкаридаги қишлоқ аҳолисига тегишли от уюрларининг ўтлаш жойи, подачиларнинг бор-йўқлиги, уларнинг сони, қуролланганлиги ва ҳоказоларни билишга ҳаракат қилишарди. Тунда барантачилардан бир нечтаси чегара чизигидан ичкарига ўтишар, қолганлари эса жойларида туриб чегара соқчиларни ҳаракатини кузатишар, керак бўлиб қолганда бир-бирларига дарак бериш учун эса махсус белгилардан фойдаланиш ҳақида олдиндан келишиб олардилар. Чегарадан ичкарига ўтган қирғизлар (қозоқлар) эрталабки соқчи бўлинма уларнинг изларини пайқаб ваҳима солмасликлари учун из қолдирмасликка ҳаракат қилишарди. Бунинг учун қош қораймасдан жойни яхшилаб ўрганишар, қаттиқ тошлик ерлардан ёки йўлдан юришни мўлжаллашар, из қолдирадиган бўлсалар, эрталабгача шамол ўчириб ташлаши мумкин бўлиши учун бу йўлни кечқурун босиб ўтишга ҳаракат қилишарди. Чегара ичкарисига кириш ва ўғрилиқни асосан ёмғир ёғаётган ва шамол бўлаётган кунларда амалга оширишарди⁷³. Чегара чизиги ичкарисидан улар аҳоли яшамайдиган пинхона йўллардан юришар, отлар уюри турган ерни аниқлаб, атрофни кузатишар, қоронғи тушиши билан ҳушёрликни йўқотган подачиларга ташланиб, уларни боғлашар ёки ўлдиришар ва зудлик билан подани ҳайдаб кетишарди. Пода керакли томонга юриши учун қирғизлардан (қозоқлардан) бири олдинда бошлаб борар, қолганлари эса орқадан уни ҳайдаб боришарди. Қирғизлар (қозоқлар) чўлда қолган биродарларидан бизнинг чегарамизни текшириб юрувчи отлиқ бўлинма келаётгани ҳақида хабар олишлари билан ўша кечанинг ўзида подани бошқа ерга ҳайдаб кетишга ҳаракат қилардилар. Агар ўғрилиқ чегара чизигидан анча узоқда содир бўлган бўлиб, подани ярим кечага қадар ҳайдаб олиб кетишга улгура олмайдиган бўлсалар, унда подани чегара чизигидан 15 чақиримча узоқликда, қўлга тушишлари мумкин бўлмаган ерларда ўтлашиб туришар, қош қорайиши билан уни чегара томонга ҳайдашар, бунда чегарани текширувчи соқчи бўлинмага дуч келишдан эҳтиёт бўлишар, шовқин-сурон кўтармасдан чегарани соқчи пости турадиган ердан узоқроқда кесиб ўтишарди. Қирғизлар (қозоқлар) дарёларни кечиб ўтишар, баландлиги 2—3 саржин бўлган соҳил ва унинг тиккалиги ҳам уларни тўхтата

олмасди. Улар ана шундай баландликлардан отда ўтирган ҳолда сувга сакрашар, ўша ерда дарё етарлича чуқур бўлса бўлди эди. Отлар уюри қияликка яқинлашиши билан ён тарафга қочиб кетмасликлари учун қирғизлар (қозоқлар) дарё соҳилига яқинлашган отлардан бирига найза санчиб, қон чиқаришар эди. Шунда қонни кўрган бошқа отлар соҳилнинг қиялиги ва дарёнинг кенглигига қарамасдан, кўрқувдан ўзларини сувга ташлашар ва қарши соҳилга сузиб ўтардилар⁷⁴. Қарши соҳилда ҳам улар изларини йўқотиш, жуда бўлмаганда изларини казаклар бир неча соат давомида аниқдай олмасликлари ташвишини ейишарди. Агарда олти ёки саккиз соат вақтни ютишга муваффақ бўлсалар, унда отларни ҳайдаб кетиш деярли ҳар доим муваффақиятли амалга ошарди. Бу вақт ичида улар подани 50—60 чақирим масофата ҳайдаб кетишга улгурардилар. Келишилган жойда эса уларни биродарлари кутиб олиб, ўлжани пана қилишга ёрдам берардилар. Қочиш пайтида ўз изларини яхшироқ яшириш мақсадида улар худди қрим-татарлар сингари ҳар томонга тарқалиб қочишар, кейин эса келишилган ерда яна бирлашишар ёки бўлмаса ўрмон, бутазор, қаттиқ ерлар, тошлоқлар орқали, ёки кўп отларга эга бўлган бошқа ерларга кўчиб кетган овуллар юрган йўллардан юришарди. Бундай ҳолда қочоқлар отларининг туёқ излари унчалик сезиларли бўлмас, уларнинг йўналишини ҳам аниқлаш қийин бўларди. Улар бир неча чақирим йўл юрганларидан сўнг бирон-бир жарликка тушиб олишар ва шу жарлик бўйлаб йўлни давом эттирардилар. Агар улар кам сонли бўлсалар, унда қувғини секинлаштириш учун қуйидаги ҳийладан фойдаланардилар: бир йўналишда бир неча чақирим от чоптириб, кейин эса кескин равишда отларни орқага буришар ва ўша йўлдан маълум масофа орқага юриб, кейин ён томонга юрардилар. Бунда бир нечагина от туёқлари босиб ўтган ўт-ўланлар озгина эзилган бўлиб, излар фақатгина ўша излардан юрилгандагина сезиларли бўлади (маҳаллий ибора билан айтганда «шлях», яъни қатналган йўл). Шу йўлдан кетаётганлар одатда ўз олдиларига қараб юришлари туфайли ён томондаги изни пайқамай қоладилар. Бунинг натижасида казаклар кўпинчалик унинг ёнидан ўтиб кетиб, тўғрига қараб кетган изларнинг охиригача борганларида уни йўқотиб қўйишар, топиш учун орқага қайтишга мажбур бўлишар, ён томонга кетган, базўр кўринаётган изни қидириб топиш учун улар секинлик билан ҳаракат қилишга мажбур бўлардилар. Бу из бир неча соат қидиришдан сўнг бутунлай йўқолар, казаклар изни шу йўсинда қидириб топгувларига қадар бир неча соат вақт ўтишидан фойдаланган қирғиз-

лар (қозоқлар) бир неча чақирим масофага қочиб кетиш-
га муваффақ бўлардилар. Шу каби ҳийлалар ёрдамида
кўпинча улар ҳеч қандай жазосиз чегара атрофида яшов-
чи аҳолига тегишли отлар ва ҳатто қорамол ёки қўй-эч-
жилар подаларини ҳайдаб кетардилар. Мўғул-татарлар
ҳам Урта Осиёдаги кўчманчи халқ бўлганлари сабабли*,
ўзларининг кичик урушлар олиб бориш учун қилган ха-
ракатларида худди шу каби айёрлик ва ҳийла-найранг-
ларни қўллаганликлари шубҳасиз.

Бу чекнишдан сўнг Амир Темур қўшни давлатлар ҳо-
лати ҳақида маълумот тўплаш учун қўллаган воситалари-
ни баён қилишни ўринли деб биламан.

АМИР ТЕМУРНИНГ БОШҚА ДАВЛАТЛАР ҲАҚИДА МАЪЛУМОТ ТўПЛАШ УЧУН ҚўЛЛАГАН ВОСИТАЛАРИ

Чегарадош давлатлар тўғрисидаги керакли маълумот-
ни Амир Темур 1000 кишилик енгил бўлинмалар восита-
сида тўпларди. Бу бўлинмалар сувсиз чўл ерларда туя
миниб, бошқа жойлардан эса отлик ва пиёда ҳолда ҳара-
кат қилардилар. Қўшни чегарадош давлатлар ҳақида маъ-
лумот тўплаш ниятида улар албатта юқорида баён қилин-
ганга ўхшаш ҳийла-найрангларни ишлатишар, қўшни дав-
латлар кимга қарши ва қачон уруш бошлаш ниятлари бор-
лигига, шу давлат ҳокимларининг мақсадларини билиб
олишга ҳаракат қилардилар. Мазкур бўлинмалар келтири-
ган маълумотларга қараб Амир Темур тегишли чора-тад-
бирлар кўрарди.

Бундай маълумотлар савдо муносабатлари баҳонасида
ҳам тўпланиши мумкин эди. Амир Темур Чингизхон синга-
ри савдо карвонларини Урта Осиёнинг турли ўлкаларига
Хитой, Ҳиндистон, Миср, Саудия Арабистони, Сурия, Гур-
жистон ва ҳатто Европа давлатларига ҳам юборар эди.
Карвон қайтиб келганидан кейин, дарвеш шаклида сав-
догарлар билан карвонга қўшилган аъёнлар йўл давомида
кўрган давлатларидаги шарт-шароит, шу давлатда яшов-
чи халқ урф-одатлари ва энг асосийси — ўша давлат ҳукм-
дорларининг ўз фуқароларига бўлган муносабатлари ҳа-
қида маълумот берардилар.

Амир Темур саёҳатчиларга, савдогар ва карвонбоши-
ларга алоҳида хомийлик қилар, улардан ўзлари кўрган

* Бу жумлани муаллиф янглиш ёзган. Бу ўринда «Урта Осиёдаги
кўчманчи халқ бўлганлари сабабли» жумласи нотўғри ва ортиқча
(«муҳарр.»).

мамлакатларининг ҳолати ҳақида муҳим маълумотларни билиб оларди. Улардан лозим бўлган маълумотни олиш учун Амир Темур махсус ишончли амалдорлар тайин қилган эди. Бу амалдорлар мол айирбошлаш, чет эллик саёҳатчи ва олимларнинг асл ниятлари ҳақида аниқ маълумотларни тўплашлари, айғоқчилар ёрдамида ўзга давлатлар бошлиқларининг Амир Темурга бўлган муносабатларини ўрганишлари, бу маълумотларни тез ва аниқ қилиб унга етказишлари лозим эди. Агар бу маълумотлар ҳам етарли бўлмаса, Амир Темур элчилар юборар, улар эса ўз навбатида унга керакли маълумотларни етказишлари шарт эди. Баъзида эса керакли маълумотларни тўплаш учун у дарвишларни жўнатарди.

ЗАХИРЛАР ҚАРВОНИ ВА ТАЪМИНОТ УСУЛЛАРИ ҲАҚИДА

Юқорида баён қилинган, юришларда жангчилар ўзлари билан олиб юрадиган қуроли захиралари, чодир ва бошқа буюмлар рўйхатидан кўринадики, Амир Темур қўшинлари кетидан жуда кўплаб аравалар, бевосита жангда қатнашмайдиган амалдорлар, қўшин сонидан деярли 3-марта кўп бўлган отлар бориши керак эди. Қўшимча қуроли-яроғ афтидан юкчи от ва туяларга юклатиларди. Ўзининг охириги юришларида Амир Темур қўшинида грегориан ғовини, тош ва бошқа нарсаларни улоқтирувчи мис қозонлар (мортиралар (қисқа стволли тўплар) бўлса керак), танжаниқ (катапульта), қамал учун ишлатиладиган мосламаларни ўрнатиш учун керакли асбоб-ускуналар борди. Буларга яна талон-тарош қилинган мол-дунёлар, асирлар ва чорва молларини ҳам қўшадиган бўлсак, қўшин етидан қанчалик кўп аравалар боришини тасаввур қилса бўлади. Амир Темур сафарларини баён этганда мен бу аравалар, сафлар учун керакли озиқ-овқат ва бошқа захираар ҳақида яна тўхталиб ўтаман.

Лекин қўшинлар уруш пайтида қандай қилиб бу улкан аравалар қарвони, кўплаб йилқилар ва бошқа юклар билан бир жойдан иккинчи жойга кўчиб, ўз суулларидан юкда ва душман орасида ҳаракат қила олганлар? Гарчи, бу душман кучларидан устунроқ кучларга эга бўлган бўлиб, бу кучларнинг бир қисмини аравалар қарвонини қўриқмоқчи учун ажратишган деб тахмин қиладиган бўлсак ҳам, аммо кўчманчи халқларнинг кўпсонли йилқилар ва чорва молларини кўчириб юришларига ҳамда озиқ-овқат, қуроли-яроғ ва бошқа керакли анжомларни ташибишларига, хавф туғилганда уларни душман ҳужумидан

ҳимоя қилишларига, сув ва ем етишмаганда чорва молларини сақлай олганликларига қойил қолса бўлади. Бу ҳолни кўчманчи халқларнинг кичик урушларга ниҳоятда лаёқатлилиги, улар олиб борган урушларнинг қиронли ва қонли шаклда бўлганлиги билан изоҳласа бўлади.

ДАВРИМИЗДАГИ МАЪЛУМОТЛИ УТРОҚ ХАЛҚЛАРНИНГ ҲАРБИЙ УСУЛЛАРИ, УРУШ ОЛИБ БОРИШ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ҲАРБИЙ-СИЕСИЙ ҚОИДАЛАРИНИ ХУДДИ ШУНДАЙ КЎЧМАНЧИ ХАЛҚЛАРНИКИ БИЛАН ҚИЕСЛАШ

Кўчманчи халқларнинг уруш олиб бориш хусусиятлари ҳамда ҳарбий-сиёсий қоидалари уларнинг турмуш тарзи ва улар яшайдиган ҳўллар табиатига боғлиқ ва жуда кўп жиҳатдан бизнинг тушунчаларимиздан фарқ қилади. Шунинг учун мўғул-татарлар ва Урта Осиё халқларининг ҳарбий санъати ҳақида тўлиқ тушунчага эга бўлиш мақсадида юқорида қайд этилган нарсаларни қисқача таҳлил этиб чиқамиз.

Утроқ бўлган ва ўқимашли халқларда кўчмас мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқи ҳамда ерга ишлов бериш, савдо-сотиқ, мануфактура, завод саноати ҳисобига яшаш усули юзага келган халқларда инсон бир жойга боғланиб қолиб, қонуний равишда табақалар: деҳқонлар, ҳунармандлар, савдогарлар, санъаткорлар ва бошқаларнинг кўп сонли синфлари юзага келадик, булар орасида ҳарбий табақа жуда кам сонли бўлади. Масалан, Август ҳукмдорлиги даврида 120 000 000 аҳолига* эга римликлар гарчи деярли барча мустамлакаларини қурол кучи билан қўлга киритган бўлсалар-да, бор-йўғи 450 000 кишилик қўшинга эга эдилар. Ҳозирги тинчлик пайтида Франция ёки Германияда аҳолининг юздан бир қисмигина ҳарбий табақага мансубдир.

Бизнинг даврда ўтроқ давлатларнинг ўтроқ халқлар томонидан босиб олиниши, уларнинг уюшган ҳарбий кучларини тор-мор қилиб йўқотиш, мустаҳкам истеҳкомларни қўлга киритиш, кейин эса, партизанлар уруши бошланган тақдирда, қурол кучи ва керакли сиёсат юритиб, халқ урушига барҳам бериш йўллари билан олиб борилади. Утроқ халқни итбатда ушлаб туриш қўшин қисмларининг улар ерларида жойлашиши, янги қалъалар барпо қилиш учун керакли жойни танлаш, аҳолиси кўп бўлган шаҳарларда ҳарбий қўрғонлар қуриш, аҳолининг маълум қис-

* Бу соннинг қанчалик ишончли эканлигини аниқлаш керак (мўҳарр.).

мини бошқа ерларга кўчириш ва, ниҳоят, итоатда бўлган халққа хусусий мулкка эгаллик ҳуқуқи ва қисман сиёсий ҳуқуқлар берилиши билан амалга оширилиши мумкин. Фақат шундагина ақл билан бошқариш натижасида, ҳатто сиёсий жиҳатдан қўшилмасдан туриб ҳам уларни итоатда ушлаб туриш мумкин. Шунини айтиш керакки, ўтроқ ривожланган халқнинг шундай халқ томонидан босиб олинishi кўп қон тўкмасдан ёки ҳеч бўлмаганда кўплаб шаҳарларни вайрон қилмасдан, аҳолини қирмасдан ва давлатни хонавайрон қилмасдан ҳам амалга оширилиши мумкин.

Қалъа, шаҳар ва қишлоқларга эга, ўрмонлар ва ботқоқликлар, дарёлар, ариқлар ва шу каби бошқа табиий ҳамда сунъий тўсиқлари бўлган ўтроқ халқлар жойлашган ерлар кўпроқ химоявий характерда бўлиб, отлиқ аскарлардан кўра пийдаларнинг ҳаракатлари учун қўлайроқдир ҳамда ҳарбий жиҳатдан қўлларда олиб бориладиган уруш тушунчалари ва қондаларидан фарқ қилувчи уруш тушунчалари ва қондаларини талаб қилади.

Кўчмас мулкка эгаллик қилиш, савдо муносабатлари, фабрика ва заводларнинг қурилиши ва бошқа саноат корхоналарининг юзага келиши ақлий қобилиятнинг ривожланишига олиб келиб, ҳуқуқ тўғрисида яхшироқ тушунчаларни турдиради, қонуничиликни юзага келтиради, қизиқишларимизни фақатгина урушга эмас, балки халқлар манфаати учун фойдалироқ бўлган соҳаларга қаратишга олиб келади. Умуман, ўқимишлилик, маорифнинг шаклланиши, ахлоқ-одобнинг яхшиланиши ва халқ ақлий фаолиятининг ривожланиши халқларга ўзига керакли озуқани урушдан бошқа соҳалардан топишга ундайди. Шу сабабларга кура, маълумотли халқлар уртасидаги шартномалар анча мустаҳкамроқ бўлади ва уларга яхшироқ амал қилинади.

Кўчманчи халқларда эса буларни кўрмаймиз. Уларда хусусий мулкка эгаллик кўчувчи мулкдан — кийим, қурол, қимматбаҳо буюмлар, чодир, чорва молларидан иборат бўлиб, сув ва ер бизда ҳаво ҳамманики бўлгани каби ҳамманики ҳисобланади⁷⁶. Улар бир ердаги яйловни қуритишлари билан бошқа ерга кўчиб ўтадилар. Кўплаб подалари бўлгани ҳамда доимо бир ердан иккинчи ерга кўчиб юрганликлари туфайли улар катта ем захиралари тайёрлашга қодир эмаслар. Уларга ҳарбий мақсадларда фойдаланиш учун кўплаб отлар ва отлар учун яйловлар керак. Кўчиб юришининг ва демакки, отлиқлар ҳаракатининг хавфсизлигини таъминлаш учун текис ва очиқ қўллар бўлиши лозим. Кўчманчи халқлар ҳўжалиги асосан чорва боқишдан иборат бўлиб, эҳтиёжлари чекланганлиги сабабли, уларнинг

бирдан-бир асосий табақаси подачиларни ташкил этади. Подачилар доимо бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юришлари; ёшлик чоғларидан от миннишга ўрганганликлари, уларнинг толиқмас чавандоз бўлиб етишишлари, от, туя ва бошқа ҳайвонлар хусусиятларини яхши билишлари, улардан яхши жангчилар етишиб чиқишига асос бўлади. Эҳтиёж ва болаликданоқ меҳнатга киришиш, доимо очиқ ҳавода бўлиш уларни урушнинг ҳамма қийинчиликларга, об-ҳаво инжиқликларига, узоқ очликка ва шу қабилларга чидамли қилиб тарбияларди. Мўғул-татарлар ҳукмронлиги даврида уларнинг асосий машғулоти пода боқиш, ов қилиш ва урушдан иборат эди. Ёшлик чоғлариданоқ камондан ўқотишга ўрганганликлари учун улар 12—13 ёшларидан бошлабоқ юришларда қатнашишар ва кичик урушларда иштирок этардилар. Чингизхон ва Амир Темура ҳам ўз ҳарбий фаолиятларини айнан шу ёшларида бошлаганлар*.

Кўчманчи халқлар уруш пайтларида ҳар бир ўтовдан, яъни оиладан битта отлик жангчини урушга юборишлари мумкин эди. Агарда бир нечта катта қабилалар бирор сабабга кўра, бир неча юз минг ўтовга эга бир иттифоққа бирлашсалар, улар урушда қанчалик даҳшатли кучлар билан иштирок этишлари мумкинлигини фараз қилсак бўлади! Бундан Урта Осиё даштларида келажакда дунёда тўнтаришлар қилиш учун қулай вақтни кутиб ётган қандай даҳшатли жанговар кучлар кўри (запаслари) мавжудлигини кўриш мумкин. Улар чўлларда сақланаётган, дунё сиёсатини тубдан ўзгартириб, уни янгилайдиган, Тангри биздан беркитиб турган сиёсий вулқон моддаларидир.

Кўчманчи халқларнинг қўшинлари асосан отлик аскарлардан ташкил топган бўлиб, улар кўпроқ ҳужум қилиш учун лаёқатлидирлар. Бунинг устига уларнинг ҳаёт тарзи ҳам ҳужумкор урушларни талаб этади. Чорва моллари ва айниқса отлар уларнинг хўжалигини ва уруш олиб бориш воситаларининг ташкил этмасдан, балки бирдан-бир бойлиги ҳамдир. Чорва моллари ва отларни ҳайдаб кетиш осон, бинобарин, агар шундай ҳол рўй берса, бу халқлар нафақат тирнқчилик воситаларидан, балки муетақилликларидан ҳам маҳрум бўлишлари мумкин. Биргина муваффақиятли зарба кучли қабилани яқсон қилиши мумкин, чунки уни ўтроқ халқларни ҳимоя қилгани каби на ҳўжум қилувчи учун тўсиқ бўлувчи, мушғулотлар туғдирувчи ер-жойлар, на кейинчалик урушни қайта бош-

* Темурнинг бу ёшда ҳарбий санъатни ўрганиши у «кўчманчи халқданлигидан» эмас (муҳарр.).

лаш учун яшириниб олиш мумкин бўлган мустаҳкам қалъалар ҳимоя қилмайди. Хуллас, кўчманчи халқлар бир тарафдан катта ҳарбий воситаларга эга бўлиб, ўз хусусиятларига кўра, фақат ҳужумкор урушларга лаёқатли бўлсалар, бошқа тарафдан уларнинг ҳимоя кучлари анчагина заиф бўлади. Уларнинг устунлиги — ажойиб соқчилик хизмати, кичик урушлар олиб боришдаги моҳирлиги, даштларнинг бепоёнлиги ва сувсизлигида эди.

Шундай қилиб, мўғул-татарлар ўзларини қўққисдан бўладиган ҳужумдан сақлаш учун улуснинг асосий қисмидан, яъни хон қароргоҳи жойлашган ердан ҳар тарафга кичик бўлинма юборар, ўз навбатида бу бўлинмалардан қоровуллар юбориларди. Мўғул-татарлар бир жойдан иккинчи жойга шу тартибда кўчиб ўтишар, эҳтиёткорлик чораларини бизнинг армиямиз уруш пайтларида қишлоқ жойларида ёки душман ерларида ҳаракат қилганларидек қоровуллар тизимлари ёрдамида, аммо бундан анча катта кўламда амалга оширишар эди. Масалан, Ботухон Волга бўйларида юрганда унинг қоровуллари Днепр дарёлари бўйида, яъни бош қароргоҳ жойлашган ердан бир ойлик масофада жойлашган эди. Лекин фақат катта кўчманчи давлатларгина бундай имкониятга эга бўлишлари мумкин.

Юқоридагилардан иккита бир-бирига душман кўчманчи қабилалар ёнма-ён яшай олмасликларини, уларни бепоён чўллар ажратиб туриши шартлигини англаш қийин эмас. Кўчманчи халқлар яшаш учун ўтроқ халқларга нисбатан кўпроқ майдон талаб этилиши ҳам маълум. Бундай халқларнинг ва улар чорваларининг кўпайиб боришининг ўзи янги қулай кўчиш манзилгоҳларини талаб этади, бу эса ўз навбатида фақатгина қўшинлар иштирокида эмас, балки бутун бир халқлар ўртасида бўладиган даҳшатли урушларга олиб келади. Агар бунга фақат қон тўжиш билан қондирилиши мумкин бўлган ва ваҳшийларнинг авлоддан-авлодга ўтадиган ўч олишга ташналигини, шафқатсиз феълларини, ҳимоя воситаларининг заифлиги туфайли уларга хос бўлган шубҳа қилишни қўшадиган бўлсак, нима сабабдан Чингизхоннинг душман устидан тўла талаба қозонмасдан олдин у билан тинчлик шартномасини тузмаслигини тушуниш мумкин. Чингизхоннинг душманни кучсизлантириб ўзига нисбатан зарарсизлантириши кўрсатилган сабабларга кўра ўз-ўзини сақлаш ҳиссига асосланган эди.

Энди қандайдир вазият сабабли кўчманчи халқлар жанговар бўлишга эришиб, ривожланган ўтроқ қўшни давлатлардан ҳарбий ишга оид билимларни ўзлаштириб олди, уруш учун керакли қурол-яроғларга эга бўлиб, шу

халқ орасидан Чингизхон каби буюк саркарда етишиб-
чикди. деб фараз қилайлик. Бундай шаронгда қўшни қа-
билалар ё мазкур қабилага қўшилиб бир улусга бирлаши-
ши ё халқ бўлиши ёки бўлмаса узоқ ерларга, тоғ дара-
ларига ва ўтиб бўлмас ўрмонларга кетишлари керак эди.
Кўчманчи қабилалар озодликни астойдил севганликлари
учун, бирор муҳим сабабсиз ҳеч қачон ўзга ҳокимиятга
бўйсунмайдилар. Масалан, бошқирдлар биз томондан
уларга бир неча бор қилинган шафқатсиз жазолардан
кейингина, шунда ҳам серҳосил ерларда кўчманчилик қи-
лишлари ва ҳар тарафдан бизга тегишли ерлар билан ўраб
олинганлари ҳамда қозоқлар уларга душманлик руҳида
бўлганликлари учун қирғиз-қайсоқ чўлларига кўчиб бора
олмасликлари ва у ерлар унумсизроқ эканлиги туфайли
бизларга бўйсунишга мажбур бўлдилар. Лекин ўтган аср-
да Урал ва Волга дарёлари орасида кўчиб юривчи қалмоқ-
лар уларни аскарликка олиш тўғрисида тарқатилган
биргина ёлгон хабарга асосланиб, уларга душман қирғиз
(қозоқ) ерлари орқали 3000 чақирим масофа босиб, Хи-
тойга тегишли ерларда яшовчи ўз қабиладошлари олдига
кўчиб кетишди.

Кўчманчи халқлар ўртасидаги шартномалар ишончли
бўлмагани, буткул бўйсундириш учун ўтроқ халқларга
қарши қўлланиладиган воситалардан фойдалана олмаган-
ликлари туфайли ғолиб кўчманчи халқ мағлуб кўчманчи
халқни ўз улусларига қўшиб олишдан бошқа йўл йўқ.
Агарда қабила кучли бўлса, унинг қурол кўтаришга қодир
аҳолисининг маълум қисмини қириб ташлаш, аёллари ва
фарзандларини асирга олиш, умуман бутун қабилани деяр-
ли тутқунликда асраш керак эди. Акс ҳолда бундай қаби-
ла узоқ ва етиб бўлмас ерларга кетиб қолиши мумкин
эди.

Хўш, ўз даштларидан узоқда бўлган жуда катта ерлар-
ни босиб олишга муваффақ бўлган кўчманчи халқлар қан-
дай қилиб кўплаб кўчманчи қабилаларни бир тугунга бир-
лаштира олди экан? Тарихий маълумотлар, Чингизхон ва
Амир Темурнинг бизгача ётиб келган узуқ-юлуқ қондала-
ридан бунинг учун қуйидаги тадбирлар ишлатилган дея
оламиз:

1. Таслим бўлган қабила бошлиқлари билан қуда-ан-
дачилик иттифоқини тузиш. Лекин бу чора фақатгина ик-
кинчи даражали эди, чунки бизда ҳам бу чора қўллани-
лишидан биламизки, унинг оқибатида ғолиб ва таслим бўл-
ган давлатлар ўртасида доимо тотувлик бўлавермайди.
Кўп хотинчилик одат бўлган кўчманчи халқларда эса бу
чора яна ҳам ишончсизроқ эди.

2. Чингизхон қонунига кўра, уруш тугагач барча жангчиларнинг қуруллари олиб қўйилиб, аслаҳахоналарда сақланар эди. Таслим қилинган халқни итоатда ушлаб туриш учун қўлланиладиган бу эҳтиёт чорасига фақатгина мағлуб халқ ғолиб халқ улусида бўлганида, босиб олинган ерлар жуда узоқларга чўзилиб кетмаган ҳолларда амал қилса бўларди.

3. Оқсоқоллар мажлиси, яъни қурултой чақириш. Бундай мажлис маълум вақтларда ўтказилиб, унда қўшин бошлиқлари, қабила ва вилоят ҳокимлари муҳим муаммоларни ҳал қилишлари, хон ўлганида эса унга ворис сайлашлари керак эди. Бироқ, босиб олинган ерлар жуда катта бўлганида бундай мажлисларни тез-тез ўтказиб туриш жуда қийин бўлар эди.

4. Бу ваҳшийлар* учун қабилаларни итоатда ушлаб туришнинг энг ишончли ва табиий усули — хавfli кўринган, ақли ёки жасурлиги билан ажралиб турувчи кишиларни қириб ташлаш, халқнинг маълум қисмини асирга олиш, болаларни эса ўз улусларида тарбия қилиш эди. Қирғиндан омон қолган, умумун ўз хоҳиши билан қўшилган қабила аҳолисини итоатда тутиш омонат олиш, қабила оқсоқоллари ва бошлиқликларини сийлаш, уларни мажлисларга чақириш, давлат ишларига аралаштириш, совға-саломлар бериш йўли билан, халққа эса ўз хусусий мулкларидан фойдалана олиш ҳуқуқини бериш, умумий душманга қарши биргалашиб курашиш, уруш оқибатида қўлга киритилган ўлжани тенг бўлиш ва бошқа йўллар билан амалга ошириларди. Умуман бундай қабила аҳолиси, Амир Темур сўзлари билан айтганда, қўрқув ва умид ўртасида тутиларди. Бу тadbир қабила аҳолисини итоатда ушлаб туришдаги энг тўғри тadbир эди. Масалан, Ботухон Россия ва Европанинг бошқа давлатларини босиб олишда 600 000 жангчига эга бўлган бўлса, мўғуллар шулардан нари борса 4000 ни, Чингизхон таслим қилган қабила авлодлари эса 160 000 ни ташкил қилган, қолган қўшинлар эса Ботухон таслим қилиб ўз улусига қўшиб олган халқ ҳисобидан эди. Қўшиб олиш эса ушбу халқларга ажойиб даштларни инъом қилиш, уруш туфайли қўлга киритилган душман молларини талаш ҳисобидан бойлик орттириш билан бирга амалга оширилган.

Шубҳасиз, бу тadbирлар кўчманчи халқлар босиб олган ерлар ҳаддан ташқари катталашганда етарли бўлмай қолади ва босиб олинган ерларнинг борган сари кенгайиб

* Бу сўзни қўллаш муаллифнинг мазкур халқларга нисбатан беписанд муносабатидан далолатдир (муҳарр.).

бориши бундай давлатнинг ичидан кучсизланишига сабаб бўлади. Босиб олинган ерларнинг кўпайиб бориши марказий ҳукуматдан узоқда бўлган алоҳида улусларнинг ҳам кўпайиб боришига олиб келарди. Янги, қулай ерларда жойлашган бу улуслар яқин ўзаро муносабатлар ўрнатиш учун сабаб бўлмагани туфайли бош қароргоҳ улусидан узоқлашиб, яъни ўз илдиэларидан борган сари ажраб борардилар. Бинобарин, бундай давлатлар тез орада парчаланиб кетишлари муқаррар эди ва тарих буни кўрсатиб турибди.

Кўчманчи халқларга даҳшат солиб, уларни қириб ташлаш йўли билан ўз ҳокимиятларини мустаҳкамлаб борган мўғул-татарлар ўз қондаларини ўтроқ халқларга ҳам қўлай олармидилар? Ўтроқ яшашдан жирканган мўғул-татарлар шаҳар ва истехкомларда ҳеч қачон яшай олмасдилар⁷⁶. Масалан, Россия, Польша ва Венгрияни вайрон қилган Ботухон таслим бўлган халқни итоатда ушлаб туриш учун ўз қўшинларини гарнизонларда қолдириб кетмади. Унинг учун ҳокимиятни мустаҳкамлашнинг энг тўғри йўли — халқнинг қурол кўтарган қисмини йўқ қилиш ёки асирга олиш, шаҳар ва қалъаларни вайрон қилиш, қирғиндан омон қолган халқни эса қўрқув воситасида қулликда ушлаб туриш эди.

Асосан отликлардан ташкил топган қўшинларга эга мўғул-татарлар очик майдонларда жанг қилишни афзал кўришар, бундан мақсадлари — асосий жангда душман қўшинларини тор-мор қилиш билан қалъаларни тез орада таслим бўлишга мажбур этиш эди. Улар қамал ишларида асирга олинган душман қўшинлари орасидаги ишчи ва ҳунармандлар кучидан ҳам фойдаланар эдилар. Шаҳарни қамал қилиш катта ўлжани қўлга киритиш ниятида олиб бориладди, чунки уруш пайтида халқ бойлиги асосан шаҳарга олиб кириларди.

Ўзларига ўхшаш отлик аскарларга эга, от чоптириб бораётиб ҳам камондан беҳато ота оладиган кўчманчи халқлар билан уруш олиб боришда мўғул-татарлар ўткир-фикр-мулоҳаза юритмасалар, уруш жуда ҳам чўзилиб кетиши мумкин эди. Чингизхон уруш мактаби деб атаган ҳайвон ови улар учун яхши тайёргарлик кўриш мактаби бўлиб хизмат қиларди. Улар душманга қарши кўпроқ ва кучлироқ қўшин билан ҳаракат қилиб, стратегия қондаларига амал қилишар — душман кучларини қисмларга бўлиб яқсон қилишар, уларни худди овда ҳайвонни ўраб олгандек қуршаб олишар, чекниш ноқулай бўлган ерларга ва пистирмаларга ҳайдаб бориб, қириб ташлашар эди. Жангда ғолиб чиқиш учун улар асосан очик ва текис жой-

ни танлашар эди. Шунинг учун уларнинг ўша даврдаги деярли барча жанглари ҳал қилувчи бўлиб, душманни мағлубиятга олиб келган. У пайтда жангни бой бериш бутун қўшинни йўқотиш билан тенг эди. Мағлуб бўлганлар ўлимга, асирликка ёки душман қўшинлари сафида ҳаракат қилишга маҳкум эдилар.

Кўчманчи қабилаларнинг ўтроқ халқлар билан олиб борган урушлари характери эса қуйидагича: уруш олиб борган халқлар аҳолиси ва ҳарбий табақа кишиларини қириб ташлаш, одамларни асирга олиш, талон-тарож билан бойлик тўплаш, таслим бўлганлардан хизмат қилишни ихтиёр этганларни ўз қўшини сафига олиш, кўчманчилик учун қулай бўлган маҳсулдор ерларни даштларга айлантириш. Уларнинг стратегияси ҳарбий ҳийлалардан, пистирма қўйиш, тўсатдан қилинадиган ҳужум, айланиб ўтишлардан, чекиниш йўлларини кесиб қўйишдан, душман кучларини ажратиб юборишдан, уни тор-мор қилиш билан ноқ қамал ишларини бошлаб юборишдан иборат эди. Муодофаа урушларида—ҳарбий ҳийлалардан, пистирма қўйиш, чекиниш йўли билан душманни сувсиз чўлларга олиб чиқиш ва шу йўл билан унинг кучларини сустрлаштиришдан иборат эди. Умуман уларнинг асосий ҳимояси — бизнинг кўпсонли қўшинларимиз учун машаққатли бўлган чўллардир.

АМИР ТЕМУРНИНГ ДАВЛАТЛАРНИ БОСИБ ОЛИШ УЧУН ҚўЛЛАГАН ҲАРБИЙ-СИЕСИЙ ВА МАЪМУРИЙ ҚОИДАЛАРИ

Баёним якунида Амир Темурнинг давлатларни босиб олиш учун қўллаган бир нечта ҳарбий-сиесий қоидалари устида тўхталиб ўтмоқчиман. Амир Темур сўзларига биноан сиесат билан мақсадга эришиш мумкин бўлган ерда қурол билан ҳаракат қилиш нотўғридир. Уруш бошлашдан аввал душман қўшинларининг қурол ишлатиш усулларини ўрганиш, ҳужум ва чекиниш учун қулай йўлларни билиб олиш, душман қўшинининг руҳиятига ҳамда уларнинг ҳокимлари ва лашкарбошилари фазилатларига таъсир этиш воситаларини топиш керак. Бугунги ишни эртага қолдириш керак эмас. Бирор давлатда золимлик, зўравонлик, жабр-зулм кучли бўлса, бундан халқ норози бўлиб, аҳоли мушкуллашган бўлса, Амир Темур фикрича, ҳар бир адолатли ҳукмдор бундай зўравон давлатга қарши уруш эълон қилиши керак ва бундай шароитда Тангрининг ўзи унга мададкор бўлади. Агар бирор мамлакатда эътиқод сусайиб, диндорлар таққирланган бўлсалар, тақводор ҳукмдор

бу мамлакатга кириб Муҳаммад эътиқодини тиклаши шарт ва бунда пайғамбар унга мададкор бўлади. Халқ ёки қўшин мазҳабларга ажраб кетганда, уларнинг бири тарафини олиб, босиб олишни осонлаштириш керак. Ғайридинга мансуб давлат халқига қарши курашиб, уларни ислом динига ўтқазиш, тўғри йўлга бошлаш керак.

Амир Темур Муҳаммад эътиқодини ёйишни ўз олдига мақсад қилиб қўйиб, пайғамбар авлодларига ҳамда мусулмон давлатларида катта обрўга эга руҳонийларга ҳомийлик қилди. Уларни ўзига яқинлаштириб, ҳокимиятпарастлик режаларига жалб қилиб олди. Руҳонийлар Амир Темурни аср қаҳрамони, эътиқод таянчи ва курашчиси, пайғамбар хуш кўрган одам деб эълон қилдилар. Улар энг тақводор кишилар камалак янглиғ илоҳий нурнинг Муҳаммад пайғамбарнинг қабридан чиқиб Оллоҳнинг азиз бандаси Амир Темурнинг елкасига туташганини ва унинг бу илоҳий нурга чулганганини кўрганлари ҳақидаги киши-киши тарқатдилар ва қўллаб-қувватладилар. Шу туфайли унинг барча тадбирлари қўшинлари учун фалакнинг азму қарори, энг шафқатсиз ишлари ҳам тақдир азалнинг иродаси, Оллоҳнинг ғазабига учрагаклар учун буюрилган жазо бўлиб ҳисобланарди. Унинг ўзини эса золим ва адолатсиз ҳукмдорларни, Муҳаммад пайғамбар қонунларини бузган ҳаёсиз ва гуноҳга ботган мусулмонларни жазолаш учун юборилган Оллоҳнинг Ердаги қуроли деб ҳисоблардилар. Амир Темур қўшинлари ортидан боровчи муллалар ва дарвишлар унинг ҳар бир хатти-ҳаракатини унинг фойдасига талқин қилиб, ҳар бир ташаббусини яхшилик аломати қилиб кўрсатардилар.

Амир Темур ҳақида тарқатилган доврўлар бошқа давлатлар ва ерлардаги эътиборли одамларни, ўрдалар ҳокимларини, ҳаттоки қароқчи тўдалар йўлбошчиларини ҳам ўзига жалб этарди. Ислом дини маросимларига доимо риоя қилиш, яъни жамоат билан жанг олдида намоз ўқиш, кечаси эса Амир Темурнинг яқка ўзи чодирда намоз ўқиб, мулоҳаза юритиши жангчиларга мардлик ва жангларнинг муваффақиятли тугашига ишонч бағишларди.

Қўшинларнинг руҳиятига таъсир қилувчи бундай чора-тадбирларни қўллашдан ташқари Амир Темур бўйсундирган давлатларини муваффақиятли бошқариш лозимлигини яхши тушунар ва бошқаришга лойиқ кишиларни маҳорат билан танлашни бунинг биринчи шarti деб ҳисобларди.

Унинг фикрича, вазирлик қилиш учун қуйидаги фазилатлар бўлиши шарт эди: олийжаноб табиат ва руҳий кайфиятнинг кўтаринкилиги, нозик ақл ва зийраклик, тажри-

баллилик ҳамда халқ ва қўшин билан муомала қила билиш, сабр-тоқатлилиқ ва одамлар билан муросага келиша билиш. Амир Темур сўзларига қараганда бундай фазилатларга эга бўлган вазир ҳурмат ва ишончга лойиқ бўлиб, унга берилган ҳокимиятни мустақил бошқариши, юқоридан берилган кўрсатмаларни амалга ошириши мумкинлиги.

Амир Темур бошқаришнинг турли соҳаларига одамларни ўзи танлар, ҳар бир нарсани ўзи назорат қилиб турар эди. Унинг гапига қараганда, у одамлар билан қисқа, меҳрибонлик ва сабр-тоқат билан муомала қилар, улар орасида тартиб ўрнатиб, кўрсатмаларининг бажарилишини талаб қиларди. Амир Темур ўз хизматидагиларни раббатлантиришда бойликларни аямас, уларни ўзи билан овқатланишга таклиф қилар, эҳтиёжларини қондиришга ҳаракат қилар, адолатли ва беғараз бўлиб, ўз қўшинларини ва фуқароларини, ўз таъбири билан айтганда, қўрқув ва умид ўртасида ушлаб турар эди.

Амир Темур ўз ёрдамчиларини ақлли кишилар орасидан танлар, вилоятларга ҳоким қилиб ҳалол одамларни қўяр, улар эса ўз навбатида халқ ва қўшин феъл-атвори, умуман диққатга сазовор ҳар бир нарса ҳақида унга ҳисобот бериб турар эдилар. Ёлғон хабар, зўрлик ва шафқатсизлик учун у бошлиқларни қаттиқ жазоларди.

Махсус ишончли кишилар Амир Темурга халқнинг ҳолати ҳақида хабар бериб туришар, ўзи эса шу халқ урф-одатларига амал қилишга, умуман халқ муҳаббатини қозонишга ҳаракат қилар эди. У вилоятларга ҳоким қилиб ерлик халқнинг урф-одатларини яхши биладиган, аҳолининг ўзи истаган кишини тайинларди. Халқ ва қўшин орасида бўлиб турадиган келишмовчиликларни ҳал қилиш учун махсус ҳакамлар тайинларди. Агар қўшин ва уларнинг бошлиқлари жойлашган шаҳар ва вилоятларидан нафақа оладиган бўлсалар, унда вилоятлар қисмларга бўлинарди. Қўшинларга халқдан керагидан ортиқ нарсаларни талаб қилиш тақиқланарди. Буни назорат қилиб туриш учун ҳар бир қисмга иккита назоратчи (садр) ажратилган бўлиб, уларнинг ҳар бири халқни зўравонлик ва ортиқча солиқлардан ҳимоя қилиб, халқ қўшинларга бераётган ҳар бир нарсанинг ҳисобини олар, иккинчиси эса қўшинлар халқдан олаётган нарсаларнинг ҳисобини оларди.

Ҳар бир бошлиқ (амир ёки мингбоши) учун уч йилга (тиюл) унга тегишли қўшинларни таъминлаш жойи (шаҳар, қишлоқ, вилоят) бериларди. Бу муддат тугаганидан сўнг аҳолининг бошлиқдан мамнуй ёки йўқлигини, уларнинг турмуши яхши ёки ёмон томонга ўзгарганлигини би-

лиш учун назоратчи (инспектор) юборилар эди. Агар аҳоли бошлиқдан мамнун бўлса, у бу ерда кейинги муддатга қолар, мамнун бўлмаса, халқдан олинган ертиқча нарсаларнинг ҳаммаси ундан тортиб олиниб, уч йилгача ҳеч қандай маош берилмас эди. Амир Темур солиқ солишда жисмоний жазо қўллашни тақиқларди. Унинг айтишича, ҳокимияти қамчи ёки хипчиндан кучсиз бўлган бошлиқ эгаллаб турган лавозимига лойиқ эмасдир. Амир Темур бошлиқлар зулм ўтказиш ва товламачилик қилишдан ўзларини тийишларини талаб қилар, ўз мансабинини сунистеъмом қилиш очлик ва ҳар хил фалоқатларга олиб келишини, халқни ўзга ерларга қочиб кетишга мажбур этишини билар эди. Амир Темур халқни талон-тарож қилиш давлат даромадининг камайишига олиб келади, бу эса навба-тида қўшиннинг камайишига ва давлатнинг қулашига сабаб бўлади, дер эди.

Деҳқончилик маҳсулотларидан солиқ олиш қуйндаги асосда белгиланган эди: агар ер эгаси ариқ (канал), булоқ ёки доимо сув оқиб турувчи дарёдан суғориладиган ҳосилдор ерга эга бўлса, у ўз даромадининг 1/3 қисмига тенг солиқ тўлар, бунда унинг хоҳишига қараб солиқ ер маҳсулотини ёки пул билан тўланарди; юқоридаги каби суғорилмайдиган ерлардан ер сифатига қараб камроқ солиқ олинарди. Лекин ҳукмдор учун солиқ ундирувчиларга таёқ, занжир ва қамчи ишлатиш ман этиларди.

Ранят (солиқ тўловчи халқ) нинг зиммасида бўлган жангчиларни боқиш ёки махсус солиқ тўлаш мажбуриятига кўра икки хил қўшин тури бўлган деб хулоса чиқариш мумкин: биринчиси доимий тураржойларда жойлашган бўлса, бошқаси бизнинг ҳаракатдаги қисмларимиз сингари, ўрдуларда ёки ўз бошлиқлари ва Амир Темур бошчилигидаги юришларда бўлардилар. Доимий ҳаракатдаги қўшинлар аҳолидан озиқ-овқат ололмасликлари туфайли махсус нафақа билан таъминланар эдилар. Амир Темур ўз ҳарбий ва сиёсий қарорларида бу ҳақда бир неча бор тўхталиб ўтган.

Босиб олинган ерларнинг кенгайиб бориши билан Амир Темур қўшинлари сони ҳам ортиб бораверди. Босиб олинган вилоятлардаги қурол кўтарган ҳар бир киши Амир Темур лашкарига қабул қилинар ва амалига қараб маош оларди. Жасур жангчиларнинг фарзандларига ҳам нафақа тўланар, агарда улар жасорат кўрсатсалар, юқори мансабларга кўтарилишлари ҳам мумкин эди. Душман томон қўшинлари ҳам шу асосда хизматга қабул қилинардилар.

Диний ишлар ҳамда бошқаришнинг бошқа турли қисм-

ларига ҳам Амир Темур қўшинга қаратган эътиборидан кам эътибор қаратмасди. «Тажриба менга шуни кўрсатдики, — деган эди у, — қонун ва дин томонидан қўллаб-қувватланмаган давлат, ҳар қандай разил одам ҳам кира оладиган, томи, эшиги ва қулфи бўлмаган уйга ўхшайди. Шунинг учун мен ислом динини тиклаб, унга қонун ва қарорлар қўшишни лозим топдим». Амир Темур босиб олинган ерларда эътиқод ишларини бошқариш учун Муҳаммад пайғамбар авлодига мансуб кишилардан бош муфтийлар тайинларди. Дин назоратига тегишли мол-мулкка, масжидларга, Муҳаммад пайғамбар авлодларига, олимлар ва барча хизмат кўрсатган, ҳурматга сазовор кишиларга нафақа тўлаш ва ҳолларидан хабар олиб туриш учун махсус назоратчилар тайинланган эди. Амир Темур шаҳарларда масжид, мадраса, шифохона ва етимхона (лангархона)лар, шаҳарни бошқариш ва қозилар учун бинолар (дор-ул-аморат ва дор-ул-адолат), йўлларда, карвонсаройлар, дарёларга кўприклар ва ҳоказолар қурдирар эди.

Амир Темур илм-фанга ҳомийлик қилар, олимлар билан халқлар тарихи ва буюк ҳукмдорлар таржимаи ҳоли ҳақида суҳбатлар ўтказишни хуш кўрар, ўтган даврдаги буюк шахсларнинг ижобий ишларига тақдир қилар, хатоларни қайтармаслик учун уларнинг муваффақиятсизликларини қунт билан ўрганар эди.

Бошқаришдаги муҳим ишлар мўътабар дин маъмурлари, ақл ва билимлари билан машҳур бўлган кишилар, бош амирлар, қўшин ва қабила бошлиқлари, вазирлар ва бошқалар иштирок этадиган кенгашда кўриб чиқиларди. Амир Темур шу каби кенгашлардаги ўз қарор ва фикрларини батафсил ёзиб боровчи котибларга эга эди. Унинг «Темур тузуклари» номи билан машҳур васиятномаси юқорида кўрсатиб ўтилган кенгашлардаги маълумотлардан тузилган бўлиши эҳтимол.

Амир Темур кенгашининг таркиби, умуман, унга яқин кишилар ҳақида маълумот бериш учун мен унинг юқорида кўрсатилган асаридан кенгаш мажлисининг ўтказилиш тартиби ҳақидаги маълумотни ҳозола этмоқчиман.

Амир Темур тахти атрофида унинг ўғиллари, набиралари ва бошқа қариндошлари, қариндошлик даражаси ва аҳамиятига қараб, ярим ой шаклида жойлашар эдилар.

Пайғамбар авлодлари, қозилар, олимлар, руҳонийлар, оқсоқоллар, аёнлар ва аслзодалар ўнг тарафга, қўшин бошлиқлари ва амирлар мансабларига қараб чап тарафга ўтирар эдилар.

Девонбеги ва вазирлар — тахт қаршисига, вилоят бошлиқлари улардан кейин жойлашарди.

Баҳодир унвоинини олган ҳарбийлар ва бошқа мардлик кўрсатган жангчилар тахт орқасининг ўнг тарафида, енгил қўшин бошлиқлари эса чап тарафида жойлашар эдилар.

Авонгор амири тахт қаршисига, олий кенгаш кўриқчилари чодирга кираверишда, ҳақиқат сўраб келганлар* тахтнинг ўнг ва чап тарафида жойлашар эдилар.

Оддий жангчилар ва сарой хизматчилари ўз жойларини ташлаб кета олмас эдилар.

Маросимни бошқарувчи тўрт амир мажлисда тартибни назорат қилиб туриши керак эди. Мажлисда қатнашувчиларнинг ҳаммаси ўз жойларини эғаллаганларидан сўнг Амир Темур умум йиғилганлар (омма) га 1000 та лаганда турли ноз-неъматлар ва 1000 та нон бердирар, кенгаш қатнашчиларига 1000 та лаган, ўрда амирлари ва қўшин қисмлари бошлиқларига ҳар бирининг номига атаб 500 та лаганда таом берилар эди.

Бундай маросим афтидан Чингизхон авлодлари бошқарган хонликларда бўладиган қурултой, элчилар қабул қилиш ва бошқа тантанали вазиятларда қўлланилиши расм бўлган. Олтин Ўрда хонларининг баъзи бир сарой маросимлари Москва князлари саройида ҳам қабул қилинган эди.

Амир Темурнинг сиёсий ва ҳарбий қарорларидан олинган ушбу қисқача кўчирма ҳамда у тўғрисидаги Урта Осиё халқлари хотирасида сақланиб, авлоддан-авлодга ўтиб келган юксак фикрлар унинг моҳир сиёсатчи ва Урта Осиёнинг буюк ҳукмдорларидан бири бўлганини кўрсатади. Аммо урушга бўлган иштиёқ туфайли уруш бошлаш учун ҳаминша дуруст баҳоналар топа олувчи, мустақил халқларни бўйсундирувчи, бутун-бутун қабилаларни яқсон қилувчи, ўз мақсадларига гоҳ одамларни танлай билиш, ҳатто душман халқларига тааллуқли керак бўлган кишиларни ўзига оғдира олиш санъати билан, гоҳ яхши таъминланган жангчиларида ўзига нисбатан мутаассиблик (фанатизм) ва кўр-кўрона ишонч туғдириш йўли билан эришувчи бу зот инсон уруғига қирғин солувчи буюк саркарда ҳам эди.

У тузган тadbирларининг амалга ошишини изчиллик ва талабчанлик билан кузатиб борар, уларни амалга оширишда ўз амалдорларини мажбур қилиш ва қаттиққўллик йўли билан эмас, балки мазкур тadbирнинг тўғрилиги ҳамда фойда келтиражаклигига ишонтириш йўли билан ишга жалб қиларди.

* Муаллиф бу ўрнида янглишган, бу жойдан аслида додхоҳлар, яъни арз-дод билан келганларнинг аризасини подшоҳга етказувчи мансабдорлар ўрни олганлар (муҳарр.).

Забт этилган мусулмон давлатларида Амир Темур Муҳаммад пайғамбар авлодларига, руҳонийларга, фикҳ билимдонларига, олимлар ва оқсоқолларга доимо ҳомийлик қилар, уларни мукофотлар, яхши маош тайинлар, ҳурмат-иззат қилар, амалдорлар билан ҳушмуомалада бўлар, камбағалларга таом улашар, халққа нисбатан инсонпарварлик қилар эди. У халқни қандай тadbирлар билан ўзига қаратиш мумкинлигини олдиндан билиб олар, саёҳатчилар ва савдогарларга ёрдам берар, босқинчиликни таъқиб қилар, адолат учун қайғурар, йўллар ва савдо-сотиқ хавфсизлиги ҳақида ташвишланар эди. Мана шу қондалар ва чора-tadbирлар орқали Амир Темур улкан муваффақиятларга эришди. Уни душманлар офати, фуқаролар отаси, жангчилар сажда қилса арзийдиган бирдан-бир кимса деб аташарди. Урта Осиё халқлари учун Амир Темур буюк ҳукмдорлар намунаси эди.

Амир Темурнинг баъзи бир юришлари баёни у ўзининг ҳарбий-сиёсий қондаларидан амалда қандай фойдалана олганлигини кўрсатиб беради.

АМИР ТЕМУРНИНГ 1391 ЙИЛДА ТУҲТАМИШХОНГА ҚАРШИ ОЛТИН УРДАГА ҚИЛГАН ЮРИШИ

Амир Темурнинг юқорида баён қилинган, Хоразм ва ўзбекларга қарши қилган юришлари унинг ёрдамида қичқоқлар ўрдаси тахтига ўтирган, кейин эса енгилтаклик қилиб, Амир Темурнинг она юртига ҳужум қилишга журъат қилган нонкўр Тўхтамишга қарши узоқ ва хавфли уруш қилишни кўзлаганини кўрсатади. Бироқ 2500 чақирим узоқликда жойлашган, 500 000 жангчиси бўлган кучли қўшинга эга душман билан ўзини бошқа душманлардан хавфсизлантирмасдан уруш бошлаш хавфли эди. Амир Темур ҳокимиятни ўз қўлига олгунга қадар хоразмликлар ва ўзбеклар ажралиб чиққан, бинобарин, уларнинг итoат-корлиги ишончли эмас эди. Улар ҳанузгача кучли бўлганликлари сабабли, узоқдаги хавфли душман сари юриш бошлашдан аввал Темур уларни итoат эттириб, кучсизлантириши лозим эди ва шундай қилди.

Амир Темур ўз қўшинлари, бошлиқлар ва амалдорларнинг ишончлилигини синаш мақсадида катта қурултой чақиринишга аҳд қилди. У буюклик, ҳокимият, шон-шуҳрат, ғалабалар довруғи, мулоим муносабат ва зиёфатларнинг сеҳри кучини яхши тушунарди. Бизнинг давримизда Наполеон I ҳар бир муҳим tadbирдан аввал ўзининг Эрфурт ва Дрездан йиғилишларини ўтказиши каби, Амир Темур-

нинг ҳам, ҳам унинг ўзи, ҳам унинг қўли остидаги ҳокимлар ва амалдорлар дабдабаю-асъасада кимўзди мусобақаси ўйнайдиган ва шу билан бирга муҳим ишлар ҳал қилинадиган маҳобатли қурултойлари бўлар эди. Амир Темур ўзининг ҳокимиятда тутган ўрнига қарамадан бошқарувни фақатгина ташқи кўриниш учун қўйилган, амалдорлар кенгашида ишонтириш ва авраш йўли билан тасдиқланган, Чингизхон авлодига мансуб хон номи билан олиб борарди.

1390 йил кузида Амир Темур Жўчинонга* уруш эълон қилиб, Олтин Ўрдага юриш қилишга аҳд қилди. Унинг кўшинлари Хўжанд ёнидан Сирдарё устидаги кўприкдан ўтиб, қишлоқни Тошкент атрофида ўтказишди.

Амир Темур Самарқанддан ўз рақиби турган ерга бориши учун 3 та йўл мавжуд эди: 1) Орол ва Каспий денгизлари ўртасидаги Уст-Юрт тепаликлари орқали; 2) Орол денгизининг шарқий томонидан Урол дарёси ўрта қисмлари томон тўғри йўналишда; 3) Орол денгизининг шарқий томонидан шимолга, Тобол дарёсигача тахминан ҳозирги Троицк ва Зверноголовск қалъаларигача Оренбург чегара чизиқлари бўйлаб.

Энди мана шу учта йўлни алоҳида-алоҳида кўриб чиқайлик. Даштларда жанг қилиш учун махсус қонун ва қондаларга амал қилиш керак. Шунинг учун биз Амир Темур нима учун айнан маълум бир йўлни бошқаларидан устун билгани, уни бунга қандай мулоҳазалар мажбур этгани сабабларини аниқлашимиз керак.

Биринчи йўл орқали ҳаракат қилиб Амир Темур куз ойларида ўз қўшинларини Хоразм (Хива) ерларида жойлаштириши, бир неча ҳафта дам олишдан сўнг, баҳор ойларида юришни давом эттириши мумкин эди. Бунда у аввал Каспий ва Орол денгизлари орасидан Уст-Юрт орқали ҳаракат қилиши, Тўхтамининг жойлашган ери ҳақида олинган маълумотларга қараб ё Урол дарёсининг ўрта қисми (ҳозирги Қалмоқ қалъаси кенглиги) га ёки шимолроққа юриши керак эди. Уст-Юртда (400 чақиримдан ортиқ масофада) сувнинг танқислиги сабабли, уни март ва апрел ойларида, эриган қор сувлари чуқурлик ва жарларда сақланиб қолган пайтларда кесиб ўтиш қулайроқ эди⁷⁷. Шу пайтларда ҳаракат бошласа, Амир Темур (ҳозирги) Қалмоқ қалъаси кенгликларига май ойларида етиб келиши мумкин эди. Лекин бу даврда ҳаракат бошлашнинг ўзига

* Муаллиф бу ўрнида янглишган, аслида Жўчи улусига дейилиши керак. Чингизхоннинг тўғрич ўғли бўлмиш Жўчинон Темур замонасидан бир аср аввал яшаган (*муҳарр.*).

яраша қийинчиликлари бор эди. Бу пайтда Эмба, Сағиз, Уйил ва айниқса Урол дарёларида сув кўпаяр, Уст-Юртдан Уйил дарёсигача бўлган масофадаги шўрхок ерлар ботиб қолиш мумкин бўлган ботқоққа айланар ва боз устига буларнинг баридан душман кўзи олдида кечиб ўтиш керак эди. Амир Темур кейинроқ ҳаракат бошласа, бу қийинчиликлардан қочиш қутулиши мумкин, лекин бошқа муҳимроқ қийинчиликлар — сувсизлик, ем-хашакнинг йўқлиги ва айниқса қурғоқчилик ҳамда чўл ёнғинлари каби тўсиқларга дуч келиши ва ҳатто буларнинг қурбонига айланиши мумкин эди. Қурғоқчилик пайтларида чўлда юз берадиган ёнғин шу қадар қутилмаганда ва тез бўладики, у қисқа вақт ичида бир неча юз чақирим майдонга ёйилиб, қозоқлар бутун мол-қоллари билан унинг қурбонига айланадилар. Яна шуни ҳам айтиш керакки, Уст-Юртнинг бошланиш қисмидан Уйил дарёсигача бўлган 800 чақирим масофада сув ва кўкат камчил бўлади. Шунинг учун агар Амир Темур бу йўлни танласа қисқа вақт орасида ўз юкчи туялари ва отларини ҳолдан тойдириши мумкин эди. Бундай шароитда душман уринмаган отлиқ аскарлари билан уни қарши олиши ва кичик урушлар воситасида тинкасини қуриштириши, дам олиш жойларида туя ва отларни ўтлатишга халақит бериши мумкин эди. Ўз қўшини орқасида йирик йилқи подаларига эга бўлган Тўхтамиш керак бўлганда янги отлар билан таъминланиши мумкин эди, ҳаракат ўзагидан бир неча юз чақирим масофада бўлган Амир Темур эса бундай имкониятдан маҳрум эди. Темур қўшинларини ва отларини ҳолдан тойдириб, унинг озиқ-овқат захираларини қуриштиришга муваффақ бўлгач душман армияси жангга киришини мумкин эди. Душман мағлубиятга учраган ҳолда кўп нарса йўқотмас эди. Чунки Темурнинг ҳолдан тойган отлиқ қўшинлари узоқ таъқиб қилишга қодир бўла олмас эди. Агар душман ғалаба қозонишга эришса, Амир Темурнинг ҳалокати муқаррар эди.

Орол денгизининг шарқий томонидан Урол дарёсининг ўрта қисмигача, ҳозирги Уральск ёки Оренбург шаҳарлари йўналишида бўлган иккинчи йўл билан ҳаракат қилганида ҳам Темур ўз қўшинларини куз ойларида бошлаб Тошкент ва Уттрор атрофида жойлаштириши, юришни эса баҳорда бошлаши керак эди. Бу йўл биринчи йўлдан узоқроқ, Хўжакўлдан Муғожар тоғларигача ва ҳатто Эмба дарёсининг энг юқори қисмигача бўлган бир неча юз чақирим масофа эса шўрхок, ем-хашак кам учрайдиган қумли чўллардан иборат эди. Шу сабабларга кўра бу йўл ҳам биринчиси каби юриш қилиш учун ноқулай эди.

Учинчи йўл Тошкентдан Омон-Қарагай* томон шимолий йўналишда бошланиб, у ердан чапга, Тобол дарёси томон, кейин эса ҳозирги Оренбург ҳудудининг шимолий қисми бўйлаб борарди. Бу йўл аввалги икки йўлдан узоқроқ бўлса-да, аммо қуйидаги қулайликларга эга эди: сувсиз ва ем-хашаксиз бўлган чўлни душман турган жойдан анча узоқда кесиб ўтиларди; шимолга яқинлашган сари чўл шароити яхшиланиб борарди; Улуғ тоғнинг ғарбий тарафидан, Ишим дарёси ва Оренбург томондан борадиган бу йўл ажойиб яйловлар, кўплаб кўл ва чучук сувли дарёлар, доимо яшил тусдаги ўтларга эга бўлгани учун ёнғинларнинг деярли бўлмаслиги; Темур бу йўлни танлаган тақдирда, апрел ойларида Улуғ тоғ ёнбағрига ёки Ишим дарёсига келиб тўхтаб, ўз қўшинларига узоқ дам олиш учун рухсат бериши, ориқлаб қолган отларни озиқлантириши, кейин эса кўчманчи халқлар одатда, қароқчилик учун (баранта) борганлари каби аввал секинроқ, кейин эса тезлик билан ҳаракат қилиши мумкин эди. Бундай ҳаракат отларни узоқ ва машаққатли юришларга, яъни жангларда ҳаракат қилишга, душманни таъқиб қилишга, керак бўлганда тез чекинишга қобил қиларди.

Амир Темур охириги йўлни танласа, биринчидан, йўлнинг ҳеч бўлмаганда ярмига довуր Тўхтамишхон ҳеч қандай қаршилиқ кўрсата олмас эди. Чунки бундай узоқ масофага юриш бошлаган Амир Темурдек моҳир саркарда ўз йўналишини душманга билдирмай ҳаракат қила олар эди; иккинчидан, Амир Темурни чўлдан ўтиб, Улуғ Тоғ ёки Ишим дарёсига келиб бўлгач, апрел ойларида қарши олиш бутун ўрдаси билан қишлагга Волга, Урал ва Доннинг қуйи қисмларига кўчган Тўхтамиш учун қишда 1500 чақиримдан ортиқ йўлни босиб ўтиб юриш қилиш демак эдики, бу ҳол унинг қўшинларини бутун чўлни босиб ўтган Амир Темур қўшинларидан-да мушкулроқ аҳволга солиб қўйиши мумкин эди. Мағлубиятга учраган ҳолда эса Тўхтамиш қўшинлари қирғиз (қозоқ) чўлларида батамом қириб ташланиши мумкин эди. Бунинг устига ўзи билан пинхона тил бириктирган Тўхтамишнинг амалдорлари кўмагида ҳам у ўз йўналишини яшира олар эди ва шу туфайли то Уралга етиб олгунича ҳеч ким унинг қўшини йўлини тўсмаслигини билган ҳолда бежавотир аввал шимолга қараб юриши мумкин эди.

Шубҳасиз, шу сабаблар Темурни учинчи йўлни танлашга мажбур этган бўлса ҳам, лекин юриш қийинчилик-

* Асл нусхада «Аман Карагайский приказъ» деб берилган (мурр.).

лари жуда катта бўлиб, уларга бардош бериш учун, чўлда уруш олиб боришга қанча ҳарбий санъат ва билим талаб қилинса, шунча мардлик талаб қилинарди. Бу ерда ўзаро урушларга қарамасдан умумий хавф олдида бирлаша оладиган, Чингизхон ташкил қилган мактабни ўтган ва унинг қарорларига амал қилладиган кўпмингли жанговар қўшин туза оладиган, кучли ва жасур кўчманчи халқ билан тўқнашиш кераклигини Амир Темур тушунарди. Уруш майдони одамларни озиқ-овқат ва бошқа нарсалар билан таъминлай оладиган маҳаллий қулайликларга эга бўлмагани, душман Темур қўшинларини отликлар ҳаракати учун ноқулай ерларга жалб этиши ва уларни асосий ҳаракат ўзагидан ажратиб қўйиши эҳтимоли урушнинг чўзилиб кетишига олиб келиши мумкин эди. Буни жуда яхши билган Амир Темур қуйидаги чора-тадбирларни кўришни лозим топди: юқорида кўрганимиздек, юриш олдидан ўзига тегишли ерлар хавфсизлигини таъминлади, тахмин қилинаётган йўналиш бўйлаб дон ва бошқа ер экинларини экишни буюриб, катта озиқ-овқат захираларини тўплаб қўйди.

Шу орада Тошкентда жуда катта қўшин тўплаб, унда тартиб ўрнатди, кўриқдан ўтказиб, яхшилаб таъминлади. Керак бўлганларга от, қурол, кийим-кечак улашиб, қолган нарсаларни сотиб олиш учун жангчиларга пул улашди. Ҳар бир жангчи ёй, 30 та ўқли садоқ ва бошқа қуроллар олишини буюрди. Ҳар икки жангчи битта қўшимча от, ҳар 10 киши битта ўтов, 2 та белкурак, 2 та сўқа, ўроқ⁷⁸, арра, болта, бигиз, 100 та учлик (ўқ учун), маълум узунликда арқон, тарози, меш, қозон олиши керак эди. Юриш пайтида ҳар бир жангчига бир ойда 25—26 фунт (1 фунт — 400 грамм) ун берилиши керак эди (Шармуанинг тахминига кўра). Озиқ-овқат маҳсулотлари ичида қурут ҳам бўлган бўлса керак. Чўлдан ўтиш пайтида сув билан таъминлаш учун албатта меш ҳам олди. Чўлда жанг қилиш пайтида отлик аскарларга керак бўладиган тушов ва сиртмоқли арқон ҳам эсдан чиқмаган бўлса керак.

Амир Темур 1391 йил 19 январ куни юриш олдидан қўшинларни кўриқдан ўтказиш пайтида Жўчи улусига уруш эълон қилади. У қўшинни колонна (қисм) ларга бўлиб, ҳар бирига йўлбошчи — юртчи тайинлаб, юришга отланади. Бундай йўл-йўриқ тутиш чўл бўйлаб ҳаракат қилишда сув ва ем-хашак билан таъминлаш қулай бўлсин учун Темур лашкарлари кичик бўлинмаларга (отрядларга) бўлинганлигидан далолат беради. Тўхтамиш қўшинлари узоқда бўлгани туфайли бундай ҳаракат қилиш Темур учун хавфсиз эди.

Амир Темур қўшинлари Ясси, Қировчи шаҳарлари то-

мон юриб, уч ҳафтадан сўнг Сайрамга етиб келдилар ва Сарик ўзак (Сарик сув дарёси бўлса керак) сари йўналиб, сўнгра Кичик Тоғ ва Улуғ Тоғ тоғларининг ёнбағирлари бўйлаб ҳаракат қилдилар. Бу тоғлар чўққиларидан кўплаб сойлар оқиб тушар, ёнбағирларида ажойиб яйловлар бор эди. Амир Темур бу ерда отларни ўтлатиш ва қўшинга дам бериш мақсадида тўхтаб, минора шаклидаги катта тошга битик ўйдирди*. Тошкент вилояти бундай улкан қўшинга тегишли отларни таъминлаш учун керак бўлган емашакка эга бўлмагани туфайли улар киш чоғларида катта қийинчиликка учраган бўлсалар керак. Чўлни кесиб ўтиш чоғида отлар яна ҳам кучсизланиб, ориқлаб кетдилар. Шу сабабли Амир Темур қўшинлари озиқ-овқат ва бошқа юкларнинг маълум қисмини қолдириб кетишга мажбур бўлган бўлсалар эҳтимол. Чунки, қуйида кўрамизки, маълум вақтдан сўнг қўшин озиқ-овқат танқислигини ҳис қила бошлади⁷⁹. Бироқ жасур Темурни бундай ҳол тўхтата олмади. У шимол томон ҳаракатни давом эттириб, Улуғ Тоғ ва Кши** тоғларининг ғарбий қияликларидан оқиб тушувчи сойлардан пайдо бўлган Илонжиқ (Улкан Жилончиқ) дарёсини кечиб ўтганидан кейин Анақарағўй (Ҳозирги Омон Қарағай бўлса керак) томон йўл олди. Бу ердаги Абуғ дарёси бўйларида ажойиб яйловлар бор эди.

Уч ойлик чўл сафаридан сўнг қўшинлар озиқ-овқатдан қийнала бошладилар ва шу сабабли Амир Темур қуйидаги формойишларни берди: катта-кичик барчага қаттиқ жазо бериш шарти билан лаззатли таомлар истеъмол қилишни тақиқлади, кундузги таом миқдорини камайтириш, фақатгина ун, ўт ёки тарик пояси билан аралаштирилган, майда қилиб тўғралган гўшт бўлаклари билан озиқланишни буюрди. Ҳар бир киши истеъмол қилиш учун мўлжалланган ун миқдори ҳам камайтирилиб, 25 фунт ун 60 кунлик истеъмол учун тайинланди. Бу чоралардан ҳам қониқмаган Темур қўшиндагиларга қаттиқ жавобгарлик остида ўз озиқ-овқат захираларини ўртада тенг бўлишга мажбур этди. Бундан ташқари у жангчиларга тановул қилиш мумкин бўлган ўтларни, қуш тухумларини йиғишни, умуман ҳайвон ва қушларни ушлаш учун умумий ов уюштиришни буюрди. У даврларда қўшинни ов қилиб ушланган ҳайвон ва парранда гўшти билан боқиш оддий бир ҳол эди. Чингизхон қонунларига кўра, қуш ва ёввойи ҳайвонларни март ойдан октябр ойигача ушлаш тақиқланарди. Бунинг сабаби, чўл жойларда айниқса озиқ-овқат топиш қийин бўл-

* Ушбу тош-битик ҳозир Эрмитажда сақланади (тарж.).

** Кшиш бўлса керак (муҳарр.).

ган қиш пайтларида ҳаракат қилаётган қўшин озиқ-овқатдан қийналиб қолганида ёввойи ҳайвон ва қуш гўштини истеъмол қилиши мумкин эди⁶⁰. Амир Темур Чингизхондан қабул қилган ушбу тадбир Олтин Урдада бўладиган уруш чўзилиб кетган тақдирда қўшин ўзи билан олиб кетаётган озиқ-овқат захиралари асқотиши мумкин бўлгани туфайли қўлланилган эди, деб ўйлайман.

Юқорида қайд қилинган йўл бўйлаб ҳаракат қилаётган Амир Темур қўшинлари кейин чапга бурилиб, Орск қалъасидан жануброққа, янги Оренбург чизиги бўйлаб юрган бўлсалар керак. Тошкентдан Ишим дарёсининг шимолга қайрилиш жойигача ёки Жар Қайин Оғоч истеҳкомигача бўлган масофа тахминан 1500 чақиримни ташкил этади. Тошкентдан январ охирларида йўлга чиқиб, Улуғ Тоғ ғарбий ёнбағирларида қўшинга дам берган Темур бу ерга апрелнинг 20-кунларида⁶¹, ҳозирги Омон Қарағайга эса, май ойининг бошларида етиб келиши мумкин эди. Губерли тоғини босиб ўтиш учун Амир Темур Урол (Яйиқ) дарёсини Ильинск қалъасидан пастроқда кечиб ўтиши керак эди. Урол дарёсининг кечув жойига у май охирларида етиб кела оларди. Бу пайтда Урол дарёси сувлари қирғоқларигача кўтарилган бўлади.

Амир Темур то Тобол дарёсигача етиб келгунга қадар ҳам душман ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга эмас эди. Бу унинг юришнинг ярмидан кўп қисмини кўчиб юриш усули билан олиб бориб, натижада Тўхтамишдан ўз ҳаракат йўналишини яширишга эришганидан далолат беради. Шу сабабли ҳам у қўшинларини икки кунлаб ва ундан ҳам ортиқ давом этадиган овларга юборишга хавфсирмаган бўлса керак. Овдан кейин қўшинлар икки кун давомида кўриқдан ўтдилар. Шарафуддин Али Яздий тасвирлаган қўшинлар кўригидан кўринишича, улар турли қуроолар билан қуроолланган эдилар: баъзи жангчилар найза, ханжар, чарм қалқон билан қуроолланган бўлсалар, бошқалари гурзи, қилич, шамшир ва ҳоказолар билан қуроолланган эдилар. Отлар устига йўлбарс териси ташлаб қўйилиб, кўкрак қалқони кийдирилган, қўшин мингликлар ва туманликларга бўлинган эди. Амир Темур яқинлашиб келганда қўшиндаги ҳар бир қисм бошлиғи отидан тушиб унга ўз қисмини кўрсатар, жангчиларининг абжирлиги ва чаққонлигини намойиш қилар, кейин тиз чўкиб ерни ўпар, Амир Темур шаънига дуо ўқиб, унинг ғалабаларини олқишлаб, керак бўлганда унинг учун ўз жонини тикишга ҳам тайёр эканлигини изҳор қиларди. Амир Темур қўшин қисмлари ёнига яқинлашиши билан жангчиларнинг ҳайқириқлари Дашти Қипчоқни ларзага соларди.

Күриктан сўнг Темур душман турган ерни аниқлаш мақсадида қоровулларни тайинлади. Уч кун жадал ҳаракат қилиб, Тобол дарёсига етиб олган қоровул жангчиларининг 10 га яқин алангага кўзлари тушди. Аввалига улар аланга ёққан жангчилар изини топа олмадилар, лекин кейинчалик пистирма қўйиш йўли билан бир нечта жангчининг асирга олишга, улардан Тўхтамиш жойлашган ерни аниқлашга муваффақ бўлдилар. Шу маълумотларга асосланиб Тобол дарёси томон йўл олган Амир Темур дарёнинг кечиш жойи қоровуллар томонидан бузиб ташлангани сабабли, шох-шабба ёрдамида уни тузатишни буюриб, ҳеч қандай қаршиликсиз бутун қўшини билан дарёни кечиб ўтиб, Урол дарёси томон йўналди.

Олтин ўрданинг Мўғулистонда жойлашган уруғдон улус билан алоқа қилиб туриши учун шубҳасиз, доимий йўл бўлган, «Нўғой йўли» деб аталадиган ушбу йўл излари ҳозир ҳам сақланиб қолган бўлиб, бу йўл Волга дарёсидан шарққа — Уролга томон йўналган эди (илгари ҳарбий Самара чизиги деб аталган, ҳозирги Самарадан Оренбургга борадиган почта йўли яқинида). Бу тахминнинг тўғрилигига Тўхтамиш Урол орқасидаги 3 та кечув жойига — Айғир Ели, Буркажит (бу ер Қирқ Гўзал деб аталади) Жапмагажитга пистирма қўйгани, ўз навбатида айнан шу жойлар Урол дарёсидан асосий кечиш жойлари бўлганлиги далил бўлади. Темур эҳтиёткорлик чораларини кўришга усталиги ҳамда мўғулларнинг ҳарбий ҳийлаларидан хабардор бўлгани учун ўз қўшинларини юқорида кўрсатилган учта кечув жойидан эмас, балки ундан юқорироқдан олиб ўтди. Урол дарёсидан кечиш ўтиш пайтида Амир Темур юқорида айтилган жойларда Тўхтамиш пистирма қўйганини, у ерда ўзининг бутун қўшини билан жойлашиб, Азовдан (яъни Дон атрофидаги кўчманчилар улусидан) ва Олтин Урда халқи ёзда кўчиб яшовчи бошқа ерлардан қўшимча куч келишини кутаётгани ҳақида маълумот олади.

Амир Темурнинг кейинги ҳаракатларини яхшироқ тушуниш учун мен Уролдан Волга дарёсигача бўлган ерлар ҳақида қисқача тушунча бермоқчиман. Чорва билан шуғулланувчи аҳоли яшайдиган ерларда одатда ўрмонлар жуда тез йўқ бўлиб кетади. Гарчи бу халқлар уй, девор ва тўсиқлар қўрмасалар ҳам, бизнинг ўрмон хўжалигимиз ва ўрмонни сақлаш ҳақида ҳеч қандай тушунчага эга эмаслар. Улар ўрмонларни ёзда бўладиган доимий чўл ёнғинлари, чорва боқиб, овқат пишириш ҳамда гўшт ва тери дудлаш учун оловни доимий сақлашлари натижасида йўқ қилиб юбордилар. Шак-шубҳасиз, ўша даврдаги Олтин

Урдада катта ҳажмда темир ва мис рудалари қазиб олиниб, ундан қурул, дубулға, совут ва бошқа нарсалар тайёрланган. Қирғизларда (қозоқларда) ҳозир ҳам моҳир заргарлар, кўчма темирчилик устахоналари ҳамда ишлаб чиқариш воситаларининг чекланганлигига қарамай, анчагина моҳир темирчилар бор. Шунинг учун бир неча асрлик булғорлар ҳукмдорлиги, кейин эса қарийб 150 йил Олтин Урда ҳукмронлиги даврида ўрмонлар у ерда ҳозиргидан кам бўлмаганлиги аниқ. Мен ўзим таърифлаётган ерларда бўлганимда қалин ўрмонлар ичида, шак-шубҳасиз ҳужумдан ҳимояланиш учун қазилган қадимги чуқур хандақларни кўрганман. Сенгилей шаҳри қаршисидаги Волга бўйидан бошланиб, Мензелинск шаҳридан оқиб ўтувчи Кама дарёси бўйида тугайдиган бизнинг эски Закамск чизигимиз бу тахминимизни тасдиқлай олади. XVII аср бошида асос солинган ушбу чизик Волга дарёсининг ўтлоқ томонига кўчириб келтирилган аҳолини ҳимоя қилиш мақсадида қурилган эди. Бунинг учун кўрсатилган масофанинг очиқ ерларига чуқур хандақлар, ўрмонли ерларга ағдарилган дарахтлардан тўсиқлар қилинган. Бу хандақлар ўрмон четида тугаши керак эди. Ҳозир ўрмон ичкарисида ҳам уларнинг изларини учратса бўлади. Бундан ташқари, эски чизик ёнидан қазилган хандақлар ичидан дарахтларнинг ўсиб чиқиши ҳозирда ўрмонлар камайиб кетганини эмас, балки баъзи жойларда кенгайиб борганини кўрсатади. Умуман Самара шаҳридан Чистопол шаҳригача давом этган, Волга дарёси бурилишидаги Самара ёнида шубҳасиз ўрмонлар кам бўлган. Чунки у ерларда ёз пайтларида Олтин Урда хонлари қароргоҳи жойлашар, бижобарин, сон-саноксиз чорва ва йилқилар ўтлаб юрар ва кўчманчи қабилаларнинг кўплари кўчиб келарди. Бу ердан ўрмон минтақаси Волга дарёсидан шимолга ва Кама ердан ўрмон минтақаси Волга дарёсидан шимолга ва Кама дарёси билан Урол тоғларидан шарққа томон чўзилиб кетиб, жануб томондан юқорида тилга олинган «Нўғой йўли» деб аталувчи катта йўл билан чегараланарди. Бу йўл жанубидан Каспий денгизигача бўлган масофада ўрмон бўлмаган очиқ дашт ерлар мавжуд бўлиб, бу ерларда азалдан турли чорвадор халқлар, кейин эса Олтин Урда мўғуллари кўчиб яшашган эди.

Мўғул-татар қўшинлари камондан ўқ отишга моҳир бўлиб, кўпинча пиёда жанг қилардилар. Шунинг учун ўрмон уларга ҳозирдаги сингари тактик жиҳатдан қулай эди. Шундай қилиб, Тўхтамышхон ўрмон билан кесишган ерлар орқали чекина бориб, ҳар қадамда жангга жиришиши ва шу йўл билан Амир Темур қўшинини куч-

сизлантира бориши мумкин эди. Бундан ташқари, ўрмон пистирма қўйишга, яширинча ҳаракат қилишга, қўққисдан хужум қилишга, айланиб ўтишга, армия сонини яширишга ва моҳирона ҳаракатлар қилишга имкон берарди. Моҳир лашкарбоши бўлган Амир Темур ўрмоннинг бу афзалликларини яхши билгани учун Тўхтамишнинг шу афзалликларидан унумли фойдаланишига ва унинг ўрмон чети орқали чекинишга йўл қўймаслик мақсадида чап тарафидан айланиб ўтишга қарор қилди. Бу ҳаракат билан Амир Темур Тўхтамишхоннинг чекиниш йўлини, яъни Волга дарёсининг бурилиш жойидаги (Самара ва Чистопол шаҳарлари ўртасидаги) кўплаб чорва моллари ўтлаб юрган, янги қўшинлар келиб қўшилиши мумкин бўлган кўчма пойтахти томон борган йўлни кесиб қўярди. Агар Тўхтамишхон жануб томонга чекинишни мўлжалласа, унда Волга дарёсининг ўрта қисми ва Дон дарёсининг тепа қисмидан (ўша пайтда Ўрда кўчиб юрган жойдан) келиши мумкин бўлган мадад қучларидан узоқлашиб кетиши мумкин эди. Бундай шароитда Амир Темур Волга томон юриш қилиб, Олтин Ўрданинг барча бойликларини қўлга киритар, бу бойликлар ёрдамида қўшинни ва отларни озиқ-овқат билан таъминлаш, қўшинни тартибга солиш, умуман, урушни давом эттириш учун қулай воситаларга эга бўлар эди.

Амир Темур шундай қилиб Тўхтамишхон қўшинларини ўрмондан улоқтириб ташлаб, энг қисқа йўналиш бўйича Волга дарёси томонга йўналтириши керак эди. Бу ҳаракатни амалга ошириш учун Темур Сакмара дарёсининг қўйроқ қисмидан Тўхтамишхон қўшинининг кўзи олдида кечиб ўтмай, унга чап бериб, дарёнинг унга Иқ дарёси қўйиладиган жойдан юқориқроқдан кечиб ўтди. Иқ дарёсини кечиб ўтиб, тезлик билан олдинга ҳаракат қилди (Шармуанинг ҳисобича — 4 июнда).

Амир Темур душманнинг қўққисдан хужум қилишидан хавфсиз раб, ўз қўшинларига қўйидаги буйруқни берди: жангчиларга ўз қисмларидан жилмаслик, кичик ва катта қалқонлар⁸² тайёрлаш; ҳар гал қароргоҳ жойлашган ерда хандақ қазиш⁸³, донмо разведка қилиш, ўт ёқмаслик, қуёш чиқишидан олдин бир фарсанг масофада қароргоҳ атрофида айланиб юриш учун 30 000 жангчини ажратиш. (Бу хизмат машаққатли бўлгани сабабли унинг учун бутун қўшиндан 1/6 қисми ажратилган, шунинг учун Амир Темур қўшинлари сояи 200 000 жангчини ташкил этган дейиш мумкин)⁸⁴. Темур Тўхтамиш амалга ошириши мумкин бўлган кичик урушлар ёрдами билан унинг қўшинларини кучсизлантириши, отларни ўтлатишга қаршилиқ қилиши,

урушни чўзиш натижасида озик-овқат танқислигига олиб келишининг олдини олиш учун ўз рақибини жангга тортишга ҳаракат қилди. Бунинг учун у 20 000 кишилик қўшин тайинлаб, уларга сохта чекиниш йўли билан душманини пистирмага бошлаб боришни буюрди. Бу қўшин мана шу усул билан душман авонгорининг ҳар бирида 3000 дан ортиқ жангчиси бўлган 3 та полкни яқсон қилишга муваффақ бўлди. Аввалги Булғор подшоҳлиги ерларида Тўхтамишхонни тезкорлик билан таъқиб қила бориб, Амир Темур 1391 йилнинг 18 июнида Қондурча дарёси⁸⁵ бўйида уни ҳал қилувчи жангга жалб қилди.

Ушбу жанг Самара шаҳридан Чистополь шаҳригача бўлган, Волга дарёси ҳосил қилган Самара ёйида бўлиб ўтган эди. Тўхтамиш томонидан жангнинг шу ерда қабул қилинишининг сабаби, Волга дарёсининг ўтлоқли томонидан тўпланган ҳисобсиз бойликларини сақлаб қолиш ҳамда жанг бой берилган тақдирда дарёга сиқиб қўйилишдан қутулиб, жанубга чекиниш эди. Лекин Амир Темур ҳам ўз навбатида шароитнинг хавfli эканлигини сезар, шунинг учун ўз ҳаракатларини чуқур мулоҳаза билан амалга оширар эди. Юқорида айтиб ўтилган Чингизхон томонидан кашф қилиниб, Амир Темур томонидан ривожлантирилган ҳарбий тартиблардан⁸⁶ асосан ҳарбий машқларда фойдаланилар, жангда эса қўшин қисмлари қўлаб майда қисмларга бўлинмас эди. Қондурча жангини таърифлаган Шарафуддин Али Яздийнинг айтишича, Темур ўз қўшинларини 7 фавжга бўлинган янги ҳарбий тартибда жойлаштирган экан. Бунда қўшин икки сафда жойлашиб, резервга ҳам эга бўлган. Биринчи сафда чап қанот (шиқовул), асосий корпус (авонгор) ва ўнг қанот (чоповул) авонгорлари; иккинчи сафда — чап қанот (жавонгор), асосий корпус (авонгор) ва ўнг қанот (баронгор); учинчи сафда — аръергард (асосий кучлардан орқадаги қисм) ёки резерв (тарх) жойлашган экан. Амир Темурнинг ўзи бошчилик қилган, энг сараланган ва жасур жангчилардан ташкил топган резерв (тарх) юқоридаги икки сафга ёрдам бериш учун тузилган эди.

Шарафуддин Али Яздий Тўхтамишхон қўшинларининг жойлашишини баён қилмаган, фақатгина улар чап ва ўнг қанот ҳамда асосий корпусдан ташкил топгани ҳақида айтиб ўтган.

Мўғуллар қўшинида римликлар қўшинидаги каби жангчилар руҳиятига таъсир қилиш учун башорат қилувчилар бор эди. Амир Темур қўшинидаги имом намоздан оўнг қуръондан бир сура ўқиб шундай деган экан: «Мўлжалланган ишларнингни амалга оширавер, сен ғолиб бўласан,

Тангрининг ўзи сенга мададкор бўлади». Мақсадга эришиш йўлида ҳеч қандай тadbирни назардан қочирмайдиган Амир Темур Тўхтамиш бош байроқдорини ўз томонига жалб этишга муваффақ бўлади. Қелишиб олинганидек, байроқдор жангнинг энг қизиган пайтида Амир Темур қўшинининг илғори байроқ сари ташланган бир пайтда байроқни тубан қилади.

Шу пайтнинг ўзида ўз жангчиларида душманга қарши бўлган нафратни кучайтириш ва душман жангчиларининг маънавий бардамлигини сўндириш ниятида Амир Темур 8000 кишилик қисмга чодирлар тикиб, таом тайёрлашни буюради⁸⁷. Кўрилган бу барча чора-tadbирлар, жангчиларнинг жасурлиги ва тажрибалилиги, Темур сўзи билан айтганда, чигиртка ва чумоли каби беҳисоб қўшинга эга бўлган Тўхтамишхон устидан ғалаба қозонишга олиб келди⁸⁸. Бу жанг уч кун давом этди. Жанг охирларида Тўхтамишхон Амир Темур қўшинининг чап қанотини улоқтириб ташлаши ва ён томонига зарба бериши хавфи тугилди. Темур резерв кучдан фойдаланиб бундай хавфнинг олдини олишга муваффақ бўлди. Тўхтамишнинг бу ҳаракатидан у ўзини қанчалик хавфли вазиятда қолганлигини, орқа томонида Волга дарёси бўлгани учун у ерга чекина олмаслигини, жанг бой берилганини тушуниб, ўз хонлигининг жанубига ёриб ўтмоқчи эканлиги ҳақида хулоса қилса бўлади. Жанубга чекиниш билан Тўхтамиш ҳеч бўлмаганда ўз қўшинларининг катта қисмини батамом яқсон бўлишдан сақлаб қолиб, урушга давом эттириши мумкин эди. Лекин Амир Темур амалга оширган tadbир унинг бу умидини пучга чиқарди.

Тўхтамишнинг тор-мор қилинган қўшинини таъқиб қилиш учун Амир Темур ҳар ўнликдан еттитадан жангчинини ажратиб олиб, душманни то Волга дарёсигача қувиб борди. Таъқиб шу қадар тез суръат билан амалга оширилдики, бош байроқни қўлдан берган Тўхтамиш қўшинлари қаерда тўпланишни била олмай, ҳар томонга тарқаб қочди ва кўп қисми қириб ташланди. Жангчиларнинг кўп қисми қурол кучидан ҳалок бўлган бўлса, маълум қисми Волга дарёсига ғарқ бўлди. 200 чақиримга яқин масофадаги майдон уларнинг мурдалари билан қопланган эди. Шундай қилиб, биргина жанг бутун юриш тақдирини ҳал қилди. Амир Темур бошқа қўшинлари билан орқадан ҳаракат қилиб, Олтин Урда хонларининг ёзги манзилгоҳи жойлашган Уратепа майсазорлари томон йўл олди (бу жойлар Ставропол шаҳри атрофларида, ҳозирги Шоҳ Қўрғони деб аталадиган ерда, ёки бугунда харобага айланган Булғор шаҳри яқинида бўлса керак).

Амир Темур бу ерда ҳисобсиз ўлжани қўлга киритиб, 26 кун базми-жамшид қурди. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Амир Темур қароргоҳи олтин иллардан тўқилган парча билан ўраб олинган, қароргоҳнинг кўлами эса Э фарсангни ташкил этар эди. У ўз жангчиларини энг яхши ичимликлар ва лаззатли таомлар билан сийлади. Ўлжа сифатида қўлга киритилган буюмлар, отлар, қорамол, қўйлар, туялар ва асирлар шу қадар кўп эдики, уларнинг ҳаммасини олиб кетиш мумкин эмас эди. Амир Темур ўзи учун асирлардан 5000 кишини танлаб олиб, қолганларини ўзининг яқинлари ва қўшин бошлиқлари ихтиёрига топширди.

Олтин Урдани батамом талон-тарож қилиб, душман қўшинларини парчалаб ва қириб ташлагандан сўнг Темур қўшинга ўз ерларига қайтиш ҳақида буйруқ берди. Эҳти-мол, орқага қайтишда қўшинлар ҳозирги Оренбург чизи-ғидан Бухорога борадиган энг қисқа карвон йўлидан фой-даланган бўлсалар керак. Амир Темур Урол дарёсидан ке-чиб ўтгандан сўнг илгарилаб Утрор шаҳри томон юриб, Самарқандга октябр ойининг охирларида етиб келди. Бе-ҳисоб ўлжа билан юклатилган қўшинлар орқада қолиб, жуда секин ҳаракат қилиб, декабр ойларидагина қишлоқ учун Бўрсук қумликларидан Тошкентгача бўлган ерларга ўз чодирларини тикдилар.

Тўхтамиш билан бўлган уруш тугагач, тиниб-тинчимас Амир Темур кейинги йилиёқ Форс мамлакатада ўз ҳоки-миятини ўрнатиш ва ерларини ғарбга қараб кенгайтириш мақсадида янги юриш бошлади*. Унинг бу сафари 6 йил, яъни 1392 йилдан 1398 йилгача давом этди. Бу давр ичи-да унинг 300 000 кишидан кўпроқ бўлган қўшини Урта Осиёда улкан масофаларни босиб ўтиб, турли йўналиш-ларда — Самарқанддан Астрободга, Ҳамадонга, Шерозга,

* Муаллиф бу ерда хронологик жиҳатдан чалкашликларга йўл қўйган. Амир Темур 1380—1381 йиллардаёқ Эронни ва Ҳиротни, 1382—1385 йиллардаёқ Нишопур, Мозандарон, Сейистон, Астробод, Исфаҳон, Шероз (Форс пойтахти), Ироқни, 1386—1387 йилларда Филон ва Гуржистонни босиб олган эди. Бироқ Амир Темур Тўхтамишнинг дафъ-этиш учун юриш қилган пайтда Исфаҳон аҳолиси шаҳар доруғасини ўлдирди. Шу билан бир пайтда Шероз аҳолиси ҳам исён кўтариб, Амир Темурга бўйсунмай қўяди. Шу туфайли у 1392—1393 йилларда Шероз ва Ироққа иккинчи марта юриш қилади ва яна бир қанча жойларни забт этади. 1394 йилда Тўхтамишхон янги қўшин тўплаб, Дарбанд ва Ширвон орқали Озарбайжонга (Амир Темур тасарруфида бўлган ерларга) кўп сонли лашкар юборди. Амир Темур Дарбанд йўли орқали яна Дашти Қилчоққа қўшин тортади. Гуржистонни эса Амир Темур умуман беш марта забт этган (1386—87, 1392, 1394, 1399, 1402—йиллар) ва 1404 йилда Гуржистон подшоҳи Георгий VII Амир Темур билан сулҳ тузишга мажбур бўлган (*муҳарр.*).

у ердан Исфaxonга ва сўнгра Темур элчисидан халифалар пойтахти унга қаршилиқ қила олмаслиги ҳақида маълумот олгач, Бағдодга қараб ҳаракат қилди⁸⁹.

Бағдоддан у Арманистон ва Гуржистонга юриш қилди, у ердан эса Дарбанд орқали янги қўшин тўплашга эришган Тўхтамишхонга қарши юриб, уни тор-мор қилди⁹⁰ ва Волга бўйларигача таъқиб қилиб борди. Бу ердан Волга дарёсининг ўнг қирғоғи бўйлаб юқорига ҳаракат қилиб (Волга дарёси Дон дарёсига яқинлашган жойгача бўлса керак), сўнгра Дон дарёси томон юрди. Елецга етиб келгач, отларга дам бериб, Азов томон бурилди. Кейин эса Хожя Тархон (Астрахан) томон юриб, иккала шаҳарни ҳам талон-тарож қилди. Қипчоқ ўрдасига қишда татарлар қишлаш учун одатда Волга ва Доннинг қуйи қисмларига кўчадиган пайтда қилган бу юришида Амир Темур уларни янада кучсизлантирди. Қутилмаганда катта тезлик билан ҳужум қилган Амир Темур Волга ва Дон бўйларида яшовчи татарлар овулларини қириб ташлаб, уларнинг энг катта бойлиги ва куч-қудратининг асоси бўлган чорва молларини ҳайдаб кетди.

Шундай қилиб, бу ислом ҳимоячиси, христианларнинг бу даҳшатли душмани; Муҳаммад пайғамбарни чин юракдан эъзозловчи бўлган зот Олтин Урданинг буткул кучсизланиши ва йиқилишининг асосий сабабчиси бўлди ва бу билан Россиянинг унинг зулмидан халос бўлишини ҳамда бу қудратли христиан давлатининг юксалишини тезлаштирди. Буюк ақл эгалари тангри қўлида тақдирларни ҳал қилиш учун ишлатиладиган воситадан бошқа нарса эмас.

Амир Темур Дарбандга қайтгач, яна Гуржистонга йўл олди. У ердан Боку, Ардабил, Султония ва Ҳамадон орқали Самарқандга қайтди. Бу юриш давомида у жуда кўп шаҳар ва қалъаларни қамал қилиб, қўлга киритди, Курдистон ва Форс кўрфазида жойлашган кўплаб давлатларни қўлга киритиш учун қўшинлар юборди. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Амир Темур авваллари карвонларга ҳужум қилувчи курдларни шу даражада бўйсундиришга эришган эдики, энди савдогарлар қимматбаҳо молларни ҳеч қандай қўриқчиларсиз олиб ўтишлари мумкин эди.

1398—1399 йилларда Ҳиндистонга қилинган юғиш

Амир Темур Самарқандда узоқ тура олмади. Кўпроқ ерларга ҳокимлик қилиш иштиёқи уни Ҳиндистонга уруш бошлашга чорлади. Бу давлатни ичидан емираётган тар-

тивсизликлар ва ўзаро урушлар ҳақида эшитган Темур⁹² юриш учун 92 000 кишини тайёрлади. Бу сон Муҳаммад пайгамбарнинг исми-шарифлари сонига тенг эди⁹² ва бу тасодифий мосликни у истиқболнинг муборак фоли сифатида қабул қилди (аниқроғи, унинг жангчилари шундай қабул қилишларини истар эди).

Улардан Қандаҳорда жойлашган, қўшиннинг ўнг қанотини ташкил этувчи 30 000 отлиқ жангчи Сулаймон тоғлари томон юриб ва Ҳинд (Синд) дарёсини кечиб ўтиб, Мўлтон шаҳрини қўлга киритиши керак эди*. Бу қўшинлар эртaroқ ҳаракат қилиб, ўша пайтда Ҳиндистоннинг муҳим шаҳарларидан бири бўлган бу шаҳарда кейинги ҳаракатлар учун таянч нуқтаси тайёрлашлари керак эди. Сўл қанотни ташкил этган 30 000 отлиқ аскарлар Қобул орқали юриб, Ҳинд дарёсини (Аттоқ ёнида бўлса керак) кечиб ўтишлари ва Лоҳўр ерларига ҳужум қилишлари керак эди**. Амир Темурнинг ўзи 1398 йилнинг март ойида қолган 32 000 жангчиси билан Самарқанддан чиқиб, Термиз шаҳрига юриб, у ерда кемалардан қурилган кўприк орқали Амударёдан кечиб ўтди. Бу ердан у Хулум ва Азник тарафга юриб, Балғон (Ҳиндукуш тизмаси бўлиши керак) тоғлари орқали Кофиристонга юриш қилиш мақсадида Андароб томон йўл олди. Амир Темур қолган жангчиларни шу ерда қолдириб, 10 000 жангчи билан Пардис (Пардай) тарафдан Ҳиндукуш тоғларини кесиб ўтди, у ердан эса Қовуқ томонга юрди. Амир Темур бу ерда бошлиқлардан бошқа ҳаммага отларини қолдиришни буюриб, қўққисдан ҳужум қилиш мақсадида Ҳиндукуш тоғ тизмасининг энг машаққатли жойидан кесиб ўтди. Июн ойларида кундуз кунлари тоғдаги қор қуёш нури таъсирида эриб бўш бўлгани, отларни кўтара олмаслиги туфайли Амир Темур бу жойда тўхтаб туриб, отлар қулаб кетмасликлари учун уларнинг тагига кигиз солишни буюрди. Салқин тушиб, қор қотгач, у яна йўлга тушарди. Унинг қўшинлари бу ердан худди французлар Сен Бернар тепаликларидан қандай тушган бўлсалар, шу усулда баъзилари чалқанча ётиб олганча, бошқаларни арқонга осилиб, хуллас, ҳар бир жангчи ўз билганича тушиб олди. Жангчилар Темурни чигирсимон мослама ва арқон ёрдами билан туширишди. Тоғдан ошиб, дарёни (Қамеҳ дарёси бўлса керак) кечиб

* Тузуқларида Темур бу вазифани жавонгор (сўл қанот, ўнг қанот эмас (!)) бошлиғи, набираси Пармуҳаммад Жаҳонгирга топширганнинг ёзади (муҳарр.).

** Тузуқларида Темур бу вазифани баронгор (ўнг қанот, сўл қанот эмас (!)) нинг амира, набираси Султoз Муҳаммадхонга топширганнинг ёзади (муҳарр.).

Ўтгач, Амир Темур Кофиристонга шу қадар қўққисдан хужум қилдики, унинг аҳолисининг кўп қисмини қириб ташлади. Шарафуддин Али Яздийнинг сўзларига қараганда, Кофиристон аҳолиси бутга сиғинар, қора кийим кияр, баланд бўйли бўлиб, номаълум тилда гаплашар эди. Гарчи Амир Темур қўшинида турли-туман қабилаларга мансуб кишилар хизмат қилса ҳам, лекин уларнинг ҳеч бири кофиристонликлар тилига тушуна олмади. Кофиристон аҳолиси ҳозирги кунгача ҳам ҳеч бир ўзгармаган. Бу юришни муваффақиятли тугадлаган Темур қулай йўл орқали Қовуққа қайтиб, у ердан Қобулга йўл олди. Қобулдан (20-сентябрда) йўлга чиқиб у ҳозирги Даран Исмоилхон қалъаси ёнида Ҳинд дарёсини кечиб ўтгандан сўнг Жалум дарёси томон юрди. Олти кун йўл юриб Темур шу дарёнинг Жаноб (?) дарёсига қўйинлиш жойига етиб келди. 23 октябрда шу дарё устидаги кўприк орқали ўтиб, 29 октябрда Тулумби шаҳрига* кириб келди. Амир Темурнинг жанубга юришдан мақсади мустаҳкам истехкомларга эга Мўлтон шаҳрини қўлга киритиш учун юборилган қўшиннинг ўнг қаноти билан бирлашиш эди. Бу шаҳарни қамал қилиш 6 ой давом этиб, аҳолини таслим бўлишга фақатгина очлик мажбур этди. Қамал пайтида Амир Темур қўшини ҳам катта қийинчиликларга дучор бўлди. Кўплаб ёмғир ёғиши, Жаноб дарёсининг тошиши, иқлимнинг ўзгарувчанлиги, ўтларнинг намлиги ва бошқа сабаблар натижасида чўлда яшашга ўрганган отлар касалга чалиниб, деярли бари қирилиб кетди⁹⁵, Мўлтон шаҳрини олишга юборилган қўшин шаҳарни эгаллагач, ўзи у ерда қамалиб қолди. Темурнинг яқинлашиб келиши билан улар қалъадан чиқиб, 11 ноябрда унинг Биёҳ дарёси бўйида жойлашган қароргоҳига баъзилари пиёда, баъзилари хўкизларга мингашиб, ночор аҳволда етиб келдилар. Амир Темур уларнинг аҳволини яхшилаш тadbирларини амалга ошириб, 30 000 та от ажратишни буюрди.

Қўшинларнинг бир қисми Биёҳ дарёсидан кемаларда, бир қисми эса сузиб ўтдилар. Дарёни кечиб ўтиш уч кун давом этди. Темур бу ердан Биёҳ дарёсининг юқори қисмига ўз қўшинларининг чап қаноти билан бирлашиш ҳамда Дибалпур шаҳри аҳолисини жазолаш учун йўл олди. Дибалпур аҳолиси Мўлтон шаҳрини қамал қилаётган қўшин орқасидан юборилган 1000 кишилик гарнизонни аввалига яхши қабул қилиб, қамал қилувчилар аҳволи танг эканлигини эшитгач, уларнинг ҳаммасини қириб ташлаган эдилар.

* «Зафарнома»да Тулумби қалъа деб кўрсатилган (муҳарр.).

Қандаҳордан Деҳли йўналишида бўлган йўлда, Биёҳ дарёси ёнида жойлашган Дибалпур шаҳрини кучли гарнизон билан эгаллагани ва ударнинг дарёни кечиб ўтиш воситларига эга бўлиши, Темур айнан шу йўл билан ҳаракат қилишни мўлжаллаганини кўрсатади. Лекин ўнг қанот жангчиларининг аҳволи уни жануб томонга юришга мажбур этди.

Дибалпур шаҳри аҳолиси Амир Темур яқинлашиб келаётганини эшитиб, чўлда жойлашган ва жуда кучли ҳисобланган Батнир қалъасида яширинишга улгурди. Амир Темур 21 ноябрда қўшиннинг асосий қисмига. Деҳли томон юришни буюриб, ўзи 10 000 кишилиқ қўшин билан мазкур қалъани қамал қилиш учун юриш бошлади. 26 ноябрда у қалъани эгаллашга муваффақ бўлиб, 30 ноябрда у қалъани эгаллашга муваффақ бўлиб, 30 ноябрда катта ўлжа билан орқага қайтиб, Сарастини (Саррох) ва Фатҳобод (3 декабрда) шаҳарларига* ҳужум қилди. 8 декабрда Соминани (Сомона) шаҳри яқинида Дибалпур шаҳри ёнида ажраб кетган қўшинлари билан бирлашди. Темур бу ерда озиқ-овқат ва аслаҳалар ортилган аравалар келишини пойлаб бир неча кунга тўхтади.

12 декабрда лашкарга махсус йўл билан ҳаракат қилган (шубҳасиз улар Ҳинд дарёсини Аттоқ ёнида кечиб ўтиб Лохўр томонга юрган бўлишлари керак), йўл-йўлакай кўплаб халқлар ва шаҳарларни бўйсундирган сўл қанот қўшинлари келиб қўшилди.

Соминани шаҳридан Деҳлига қўшини учта гуруҳ (колонна) бўлиб ҳаракат қилди: марказ ва аравалар тўғри йўл бўйлаб, ўнг ва сўл қанотлар ён томондаги йўллардан юрдилар.

Ўртадаги гуруҳ Асандий ва Тўғлоқнур (Туғлуғнур) томон ҳаракат қилиб 21 декабрда Понинпатга етиб келди. 24 декабрда ўнг қанот Қонигундан Деҳлидан 2 фарсанг узоқликда, Жамна дарёси бўйида жойлашган Жаҳоннамой қалъасини эгаллаш учун юборилди. Ўнг қанот жангчилари қалъани қўлга киритганларидан кейин яна асосий кучлар билан бирлашдилар. Амир Темур қўшини 26 декабрда Жамна дарёсини кечиб ўтиб, Луни шаҳри томон йўл олди. Бу шаҳар атрофида ажойиб яйловлар бўлгани сабабли, отлиқ жангчилардан ташкил топган қўшин учун бу ерларни босиб олиш жуда муҳим эди. Темур Луни шаҳрини қўлга киритиб, 28 декабрда Жаҳоннамой қалъасига қайтиб келди. Бу ерда у қандай қилиб Деҳли шаҳрини

* «Зафарнома» да Сарастини ва Фатҳобод қалъа деб кўрсатилган (муҳарр.).

қамал қилиш кераклигини ҳал қилиш мақсадида ҳарбий кенгаш чақирди: Ушбу кенгашда аввал кўплаб дон ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотларини Жаҳоннамоё саройига тўплаб олиб, сўнгра Деҳли шаҳрини қамал қилиш керак, деган хулосага келинди. Бу ниятни амалга ошириш учун мўғуллар одатига кўра, Деҳли атрофини талон-тарож қилиб озиқ-овқат тўплаш учун мўлжалланган бўлинмалар юборилди.

Шу билан бир вақтда Темур душман қўшинларини жалб қилиб жанг қилиш учун қулай жойни танлаш мақсадида қалъа (шаҳар) атрофини синчиклаб ўрганди.

Бу пайтда Амир Темурга Ҳинд дарёсининг кечиб ўтишдан бошлаб ҳозирга қадар асирга олинган ҳиндлар сони 100 000 дан ошганлиги ҳақида маълумот беришди. Асирларнинг кўпчилиги бутпараст бўлиб, Султон Маҳмуд қўшинлари билан Деҳли яқинида бўладиган жанг пайтида ғалаён кўтаришлари, агарда озодликка чиқишга эришсалар, қўшин орқасида бўлганликлари учун Темур қўшинларига катта хавф туғдиришлари мумкин эди. Чунки, аввал фил ва отликлари бўлган 10000 кишилик ҳинд қўшини Амир Темур билан жанг қилиш учун Деҳлидан чиққанида асирлар орасида кўтаринки руҳ пайдо бўлган эди. Асирларнинг озодлик яқинлигига бўлган умид туфайли юзларига қалқиб чиққан шодлик босқинчиларга жиноят бўлиб кўринди. Туғилган хавфнинг олдини олиш учун Темур уларнинг ҳаммасини ўлдиришга буйруқ берди. Шундай қилиб, босқинчиларда шубҳа уйғотишга сабаб бўлган 100 000 ҳинд асирни бир неча соат ичида қилч тигидан ҳалок бўлди. Амир Темур асирга олинган аёллар, болалар ва араваларни назорат ва ҳимоя қилиш учун ҳар 10 та одамдан бирини танлаб махсус қисм тузди. Мана шу даҳшатли воқеадан ҳам мўғул истилочилари* ўзлари билан олиб кетган ўлжаларининг катта бўлганини тахмин қилсак бўлади.

30 декабр куни Луни шаҳридан шарққа ҳаракат бошлаган Амир Темур қўшин бошлиқларини чақириб, уларга ҳарбий ҳаракат ҳақида, бўлажак жангларда душманни тор-мор қилиш учун қандай тadbирлар ишлатиш ҳақида жўрсатмалар берди. Шундан сўнг у орқага, Деҳли томон юриб, 1399 йил 1 январда Жамна дарёсини кечиб ўтганидан сўнг унинг бўйида жойлашиб олди.

Амир Темур бундай ҳаракатни нима мақсадда амалга

* Муаллиф бу ўрнида нима сабабдан Урта Осиёликлар билан мўғул истилочиларини «чалкаштириб» юборганига тушуна олмадик (муҳарр.).

оширганлиги ҳақида унинг Ҳиндистонга юришини тасвирлаган Шарафуддин Али Яздий ҳеч нима демаган. Балки Темур бу ҳаракати билан Султон Маҳмудни Деҳлидан чиқариб жангга жалб қилмоқчи бўлгандир? Балки фақатгина Деҳли шаҳри атрофи шарқ тарафидаги ерларни вайрон қилиб катта озиқ-овқат захираси тўплаш ниятида қилгандир*.

Амир Темур қўшинлари Деҳли атрофида қароргоҳ қуриб, қўққисдан бўладиган ҳужумдан сақланиш ниятида хавфсизлик чораларини кўра бошладилар. Улар хандақлар қазидилар, қозиқлардан тўсиқ ясаб, унинг атрофларини шоҳ-шаббалар билан беркитдилар, тўсиқлар орқасидан бир-бирига боғлаб буқаларни жойлаштирадилар (кечаси ҳимояланиш учун бўлса керак), улар орқасидан қалқонлар ўрнатиб, охирида эса ўз чодирларини жойлаштирадилар.

Эртасига Султон Маҳмуд жанг қилиш мақсадида Деҳлидан чиқди⁹⁵. У 10 020 яхши қуроолланган отлиқ аскар, 40 000 пиёда жангчи ва кўплаб филларга эга эди. Филлар устига ўқ, найза ва қилич зарбидан ҳимоя қилувчи ёпқич ёпиб қўйилган, қозиқ тишларни учига заҳар суртилган катта пичоқлар боғлаб қўйилган, устиларига арбалет** билан қуроолланган ўқчилар жойлашган минора сингари қурилма ўрнатилган эди. Филлар ёнида чўғ тўлдирилган хумча, ёнаётган мум ёки нефт отувчи нафтандозлар, ерга тушиб кўплаб маротаба зарб бера оладиган темир пойнакли ракета улоқтирувчилар борар эдилар⁹⁶.

Лекин Амир Темур жангчилари учун номаълум бўлган бу қурол (ракета), дарахтларни илдизи билан суғуриб ташлайдиган, одамларни худди кичик тошлардек иргитиб юборадиган баҳайбат филлар каби қўрқинчли эмас эди. Темур ўз қўшинлари орасида филлар кучини бўрттириб кўрсатувчи фикр пайдо бўлганини билиб, беҳуда бу қўрқинчли бартараф этиш мақсадида қарши чоралар кўрди. У четлари қайрилган ва учли темир мосламалар тайёрлатиб, филлар ҳужуми пайтида уларнинг оёқлари тагига ташлашни, буқалар (бошқа маълумотларга қараганда туялар) бошига ва ёнларига хашак ва тикан боғлаб, уларни ёқиб филларга қарши юборишни ва бу билан филлар орасида қўрқув ва тартибсизлик келтириб чиқаришни, жанг-

* Амир Темур Султон Маҳмуд қўшинларини Деҳлидан чиқариб, пистирмага тушариш ниятида шундай қилган. Бу ҳақда «Темур тузуклари» да баён қилинган (*муҳарр.*).

** Қўндоғи ва мўлжаллагичи бўлган камонга ўхшаш қурол (*муҳарр.*).

чиларга ўқ ва найзаларни филларнинг баданига қараб отмай, уларнинг хартумларини қилич билан узиб ташлашни буюрди. Бу чора-тадбирлар жангчиларда мардлик уйғотиб, муваффақият келтирди.

Султон Маҳмуднинг ҳарбий тартиби — ўнг қанот, марказ, сўл қанот ва олдинда жойлашган филлар сафидан иборат эди. Темур ўз жангчиларини одатдагича икки қатор ва тарҳдан иборат қилиб жойлаштирди. Жанг қанотларнинг тўқнашуви билан бошланди. Машаққатли жанглардан сўнг Деҳли шаҳри доруваси Шоҳ Мансур Амир Темур тарҳига зарба беришга яқинлашиб қолганда, унинг ўғилларининг бири томонидан ўлдирилди. Темур қўшинлари филлар хартумига жароҳат етказиши натижасида уларни орқага чекинишга мажбур этиб, душман қўшинлари орасида тартибсизликлар келтириб чиқарди: филлар жон ҳолатда ўз қўшинларининг икки қаноти томонга қоча бориб, уларни топтаб ташлади. Душман қўшини орасидаги тартибсизликни кўрган Темур ўз қўшини маркази билан филлар сафига қақшатқич зарба бериб, уларнинг кўп қисмини ўлдиришга, душманни эса тумтарақай қилишга муваффақ бўлди. Темур душманни шаҳар девори ёнигача таъқиб қилиб борди. У душманнинг саросимага тушишдан фойдаланиб, Деҳли деворларига етиб келиши билан шаҳарнинг мудофаа иншоотларини кўздан кечира бошлади. Амир Темур Деҳлини очик ҳужум қилиб қўлга киритишни ўйларди. Лекин эртаси куни кечаси Султон Маҳмуд шаҳарнинг қарама-қарши дарвозаси орқали қочиб кетди ва бадавлат Деҳли шаҳри 4 январ куни жангсиз таслим бўлиб, талон-тарож қилинди.

Амир Темур Деҳлини босиб олганидан сўнг Ҳиндистонда бошқа қаршиликка учрамади. Унинг Ганг томон қилган юриши, кейин эса Ҳимолай тизмаси этаклари бўйлаб қайтиб келиши ғалабалардан кўра талон-тарож ва қотилликларга бой бўлди.

Амир Темур Деҳли шаҳридан 18 январда йўлга чиқиб, Жамна дарёсининг қуйи қисмига юриш қилиб, сўнгра унинг нариги қирғоғига ўтди ва аҳолини қиличдан ўтказиб, шаҳар ҳамда қишлоқларга ўт қўйди.

26 январ куни амирлардан бирига ўлжа ортилган арваларни Қорасув дарёси бўйлаб олиб боришни буюриб, сўл қанот қўшинларига Жамна дарёсининг юқори қисмидаги ерларни талон-тарож қилиб, гебрларни* яқсон қи-

* Оташпарастлар бўлса керак, асл нусxada «гербы» дейилган (муҳарр.).

лишни буюрди. Ўзи эса бошқа жангчилари билан Ганг дарёси томон йўл олди. Қўшинларининг бир қисмига дарёнинг нариги қирғоғига сузиб ўтишни буюриб, Темурнинг ўзи асосий кучлар билан дарёнинг юқори қисмига ҳаракат қилиб, Тўғлуқнур шаҳрига етиб келди. Бу ерда георлар 48 та кемада Ганг дарёсидан сузиб кетаётганини эшитган Амир Темур уларга ҳужум қилишни буюрди. Унинг қўрқмас жангчилари дарёнинг тез оқишига қарамай, ўз отлари билан сувга ташландилар. Уларнинг баъзилари душмани камондан нишонга олган бўлсалар, бошқалари кемага етиб олиб, унга тирмашиб чиқдилар ва қилич яланғочлаб душманга ташландилар. Бундай жасур ҳаракатдан қўрқиб кетган гебрлар ҳеч қандай қаршилик кўрсата олмадилар ва Темур қўшинлари кемаларни деярли қаршиликсиз эгаллаб олдилар. Тезоқар дарё тўлқинларида отлиқларнинг кемада сузиб бораётган душман билан бўлган бу жанг ҳарбий тарихда юз берган бирдан-бир воқеадир.

Амир Темур ўзининг ўта эҳтиёткорлиги ва мулаҳазакорлигига қарамасдан, Искандар Зулқарнайн каби худди оддий жангчидек энг мардонавор ишларга ҳам қўл уришни севарди. Кунлардан бир кун Ганг дарёсининг қарама-қарши қирғоғида 10 000 га яқин ҳинд пиёда ва отлиқ жангчилари турганини эшитиб, у ўз ихтиёрида бўлган 1000 кишилик хос навкарлари билан (кейинчалик уларга яна 500 киши келиб қўшилди) дарёдан сузиб ўтиб душманга ташланди ва уларни тумтарақай қочишга мажбур этди.

Темурнинг Ҳиндистонга катта ўлжани қўлга киритиш мақсадида юриш бошлаганини юқоридаги воқеа мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Мана шу тўқнашув охирида унинг ихтиёрида атиги 100 киши қолган эди, холос. Улар гебрларнинг кўп минг кишилик тўдаси билан тоғлик жойдан иборат, Гангнинг шарқий қирғоғигача туташувчи «Ганг жоми» деган ерда жанг қилишлари керак эди. Темур шахсий қўриқчиларининг қолган қисми эса туя ва молларга ортилган олтин ва қумуш зийнатлардан иборат катта ўлжани қўлга киритиб, уни қўриқлаш учун ажратилган эди. Темурнинг бахтига унинг асосий кучлари етиб келиб, уни хавфли вазиятдан қутқариб қолди.

Амир Темур етиб келган қўшинларига дарага ҳужум бошлашни буюрди. Астойдил ҳимояга отланган гебрлар Темур қўшинлари ҳайқирғи, карнай ва ноғора садоларининг тоғдаги акс-садо билан қайтишидаги шовқиндан шу қадар қўрқиб кетдиларки, натижада бор-йўқларини ташлаб ҳар тарафга қочишга мажбур бўлдилар⁹⁷. Умуман Ҳиндистон аҳолиси Амир Темур қўшинларидан ҳаддан ортиқ даражада қўрқиб қолганидан, юқоридаги усул билан

тоғ дараларида қилинган ҳужумлар унга доимо ғалаба келтирарди.

Агар Темур қатл этишга тўймаган бўлса, унинг жангчилари қўлга киритилган ўлжаларга тўйган эдилар. Ўлжа шунчалик катта эдики, қўшин кунига нари борса 30 чақиримдан ҳаракат қилар эди. Ўлжани бўлишда бадавлат ва бообрў жангчилар бошқалардан кўпроқ, 400 тадан 500 тагача буқа олганларини эшитган Амир Темур ўлжани ҳамманинг ўртасида тенг бўлишни буюрди ва шундан сўнг орқага қайтиш ҳақида фармон берди. Унинг тезда орқага қайтишига Боязид қўшинларининг Темур ерларининг чегара қисмларига қилган ҳужуми ва Гуржистонда кўтарилган ғалаён сабаб бўлди. Ҳар ҳолда Амир Темурнинг ўзи Ҳиндистондан қайтиш сабабларини юқоридаги хабар билан боғлайди*.

Амир Темур қўшинларининг бир қисмини Лохурга юбориб, ўзи эса бошқа қисми билан Ҳимолай тизмалари бўйлаб ҳаракат қилди. 8 феврал куни Жамна дарёсини кечиб ўтиб, 15 март куни катта шаҳар ҳисобланган Жамбага (?) етиб келди. 20 март куни Жаноб дарёсини кечиб ўтди ва Кашмир чегараси бўйлаб юрди. Темур бошқинчи сифатида қаҳри қаттиқ бўлса ҳам, лекин ўз жангчиларига нисбатан жуда жонкуяр ва меҳрибон эди. Жаноб дарёсидан кечиб ўтаётганда бир неча мадорсиз жангчининг фарқ бўлганини эшитиши биланоқ, муҳтож бўлган жангчиларга дарҳол ўзига тегишли бўлган сувда суза оладиган от ва хачирларни беришни буюрди.

Жаноб дарёсини кечиб ўтиш пайтида Темур Табриздан Бағдод, Миср, Сурия, Рум (Туркия) ва Дашти Қипчоқдаги аҳвол ҳақида маълумотлар олди. Бу хабарлар ноҳуш бўлгани туфайли бўлса керак, Темур алоҳида қўшин бошлиқларига у кўрсатган йўл билан Ҳинд дарёси томон юришни буюриб, ўзи Самарқанд томон шошилди. У Жалоли чўллари орқали йўл юриб, 28 март куни Ҳинд дарёсига етиб келди. Дарёдан Бону шаҳри** ва Нағаз қалъаси амрлари кемалардан қурган кўприк орқали ўтди. Нағаз қалъаси Темурнинг Ҳиндистонга юриш олдидан Ҳайбар дараларини тоғлик афғонликлардан Ҳимоя қилиш ва уларни жиловлаш мақсадидаги буйруғига асосан қурилган эди. 30 март куни бу қалъага етиб келган Амир Темур Озарбай-

* Муаллиф бу ўринда янглишган. Ўзининг тузуқларида Амир Темур бу ҳақда: «Ҳиндистондан зафар қозониб қайтганимдан кейин, ҳали сафар чарчоғи чиқмай туриб, икки Ироқ ҳокимларидан менга арзнома келди. Езишларича, Гуржистон кофирларни ҳаддидаридан ошиб, чегарани бузган эмишлар», дейди (муҳарр.).

** «Зафарнома»да Бону қалъа деб кўрсатилган (муҳарр.).

жонга ўз галабалари ҳақидаги хабарни юборди. Бундан мақсади, унга қарши тузилаётган Боязид ҳамда Миср ва Бағдод султонлари кучли иттифоқига ваҳима солиш эди.

БОЯЗИДГА ҚАРШИ 1402 ЙИЛДА ҚИЛИНГАН ЮРИШ

Амир Темур 1399 йил май ойида Самарқандга қайтиб келиб, ғарбга бўладиган юришга пухта тайёрлана бошлади. У Боязид ва унинг иттифоқчилари билан бўладиган уруш узоқ давом этади деб ўйлаганми ёки уларни мағлубиятга учратиб, Миср томон, ундан кейин эса Европа томонга юришни мўлжаллаганми, ҳар ҳолда бу уриш учун 7 йиллик муддат белгилади*. Бу урушга махсус тайёргарлик кўрилади. Бир йил ўтар-ўтмас Амир Темур Гуржистонга бориб, унинг қалъаларини вайрон қилди, тоғ дараларида яширилган христианларнинг бир қисмини қириб ташлаб, қолганларини мусулмон динини қабул қилишга мажбур этди. Шу билан бир вақтда унинг ҳарбий кучлари борган сари ошиб бориб, 1402 йилга келиб 800 000 жангчини ташкил этди. Агар унинг қўшинлари яхшигина маош олишини назарда тутсак, унда Темурнинг Ҳиндистонга қилган юриши Ғарбда мўлжалланаётган катта урушга тайёргарлик эканлигига шубҳа қолмайди. Амир Темур Ҳиндистон хазинасини талон-тарож қилиб, 800 000 кишилик қўшинни таъминлашга етадиган битмас-туганмас бойликка эга бўлди. Шубҳасиз, у Цезарнинг «урушни уруш билан таъминла» деган қондасини яхши билар ва амалда қўллаган эди⁹⁸.

Лекин Темур Боязид билан ҳал қилувчи жангни бошлашга шошилмади. Уни синаб билиб олишга ҳаракат қилди. Тез-тез элчилар юбориб турди, ўзини Ислом динининг ҳимоячиси деб эълон қилгани туфайли христианлар билан жанг қилаётган ҳукмдорга қарши уруш очнидан ўзини тийди. Лекин уларнинг ёзишмаларида борган сайин кескинлик ортиб борди ва Амир Темур Боязидни қўрқитиб қўйиш ёки уруш эълон қилишга мажбур этиш ниятида рақибни босиб олган ерларга юриш қилиб, 1400 йил августда Боязид ўзиники деб ҳисоблаган, Кичик Осиёнинг ҳосилдор ерларида жойлашган иккита муҳим қалъа — Сивос ва Малатияга ҳужум қилиб, босиб олди. Бу қалъалар Амир Темурнинг Кичик Осиёдаги бўлажак ҳаракатлари учун таянч бўлиши мумкин эди.

* Бу муддағни Амир Темур белгилаган эмас. Унинг 1399—1404 йиллардаги юришлари кейинчалик «етти йиллик юриш» деб аталган.

Қалъаларни қўлга киритиш билан қаноатланган Темур Боязид билан ёзишмаларни давом эттириб, ўз қуроол кучини Сурияга қаратди. Лекин Темур Боязидга қарши қатъий ҳужум бошлашни чўзишининг асосий сабаби — Сурия ҳам қўлда бўлган Миср султонининг Боязид билан яқин алоқада эканлиги, керак бўлиб қолганда унга мадад кучи юбориши, умуман Боязид фойдасига қўпоровчилик ишларини амалга ошириши мумкинлиги эди. Амир Темур муваффақиятсизликка учраган тақдирда, қўшинининг ён тарафида Миср султони каби кучли душман туришининг қанчаллик хавfli эканлигини яхши тушунарди.

Амир Темур Миср султонининг қўшинларини тор-мор қилиб, ўзини қочишга мажбур этди ва Дамашқни қўлга киритиб, уни талон-тарож қилди. У Сурияни забт этгандан сўнг ўз нигоҳини Мўсулга, у ердан эса сиртдан Амир Темур ҳокимиятини тан олган, лекин Боязид муваффақият қозонган чоғида ундан юз ўгириши мумкин бўлган Бағдод томонга қаратди. Темур Бағдод аҳолиси ғалаёнларини баҳона қилиб, икки ойлик қамалдан сўнг бу шаҳарнинг ҳарбий истеҳкомлари ва қўрғонини яқсон қилди. Шундай қилиб, Усмонли туркларнинг кучли ҳукмдори билан уруш бошлашдан аввал у ўзининг ён ва орқа тарафларини хавфсизлантириб, у билан муносабатларининг буткул ёмонлашишини кутган ҳолда жанговар қабилаларни жиловлаб қўйиш мақсадида яна Гуржистонга қараб юрди. Миср султони қўшинларининг мағлубиятга учраганини, Суриянинг забт этилганини эшитган Боязид ғамгин ва хаёлчан бўлиб қолиб, аввалига ўзининг хавfli рақиби билан жанг қилишдан бош тортмоқчи бўлди. Аммо Амир Темурнинг ҳокимиятпарастлигини англаб етиб, унинг даъволарининг ниҳоясиз эканлигини кўриб, у ён босаверса, Темурнинг кейинги ҳаракатлари янги-янги тақдирлар билан кечишини тушунди ва урушга киришишга қарор қилди.

Амир Темурнинг Йилдирим Боязид билан узоқ давом этган ёзишмалари ва элчилар алмашиншининг сабабларини у ўзи каби ислом динини тарқатувчи ҳукмдор билан уруш бошлашга журъат эта олмаганида, деб кўрсатадилар. Темурга яқин кишилардан кўплари юқоридаги сабабларга кўра, бу урушни бошламасликни маслаҳат бершар, шу туфайли турли нохуш кароматлар қилар эдилар. Масалан, 1400 йили осмонда думли юлдузнинг пайдо бўлиши уни Боязид билан уруш бошлаш масаласида иккиланмишларга олиб келгани, унинг суюкли мунажжими Шамсуддин Маълавий думли юлдуз унинг ерларини ғарб тарафидан пайдо бўлгани учун Боязид билан тинчлик ўрнатиш кераклиги ҳақида гапирган. Лекин Шарқнинг энг билимдон

мунажжими ҳисобланмиш Абдуллоҳ Лиссон Амир Темурнинг ҳокимиятпарастлигини билган ҳолда унга ёқишга ҳаракат қилиб, думли юлдузнинг Фарбада қўй буржида пайдо бўлиши фақатгина Боязид учун бахтсиз белги эканлигини, бу белги Шарқдан бутун Ўсмонли Турк давлатини забт этувчи қўшин келишини билдиришини айтади. Мунжжимнинг бундай шарҳи Амир Темур қўшинлари руҳини кўтариб, Боязид билан уруш бошлашга ундаган эмиш.

Юқорида айтилгандек, Темур қўшини кетида кўплаб Муҳаммад пайғамбар авлодлари ва дарвешлар боришар, улар Темур мўлжаллаган ҳар бир ҳаракатини маъқуллашар, шу туфайли у уруш бошлаш учун истаган башоратини маъқуллата олар эди. Шунинг учун башоратлар ҳақидаги юқорида келтирилган ҳикоятлар Амир Темурнинг уруш бошлашга қарор қилишида ҳеч бир аҳамиятга эга бўлмаган деб биламан.

Амир Темур уруш бошлашдан олдин кўрган чора-тадбирларидан шу нарса маълум бўладики, Боязид билан бўлган ёзишмалардан унинг кўзда тутган мақсади душман хусусиятларини яхшироқ билиб олиш, унинг кучларини, қўшинининг таркиби ва сифатини билиш, Боязиднинг уруш олиб бориш усулларини ўрганиш, шу билан бир вақтда Боязиднинг иттифоқчилари бўлмиш ўзининг бошқа рақибларини ундан ажратиб қўйиш ёки кучсизлантириш, орқа тарафда ўз қўшини учун озиқ-овқат захиралари тайёрлаш, керак бўлганда чекиниш учун маъқул йўналиш бўйича ҳаракат қилишга шарт-шароитлар яратиб қўйиш эди.

Темурнинг Боязидга қарши уруш бошлашдан тортиниб ўтиришига ҳеч бир ўрин ҳам йўқ эди, чунки Боязид шаҳватпарастликка ва ичкиликбозликка ружу қўйгани ҳақида кўпчилик гапирар, бу сабаблар кўплаб мусулмонларнинг ундан юз ўгиришига олиб келган эди. Бундан ташқари, у Боязиддан икки муқаддас шаҳар — Макка ва Мадинага бораётган карвонларни таловчи туркман Қора Юсуфни беришни талаб қилар, зиёратчиларнинг кўплари Амир Темурдан ўзларини мана шу қароқчидан ҳимоя қилишни сўраган эдилар.

Боязиднинг урушга тайёргарлик кўраётганини, Ҳалаб, Едесса (Рай) ва Диёрибакрга қисмлар жўнатганини эшитган Амир Темур ўз қўшинлари билан Кичик Осиё томон йўл олди.

Боязиднинг кўрсатилган шаҳарлар томон қилган ҳаракати унда Миср султони томонидан ёрдам кўрсатилишига бўлган умиднинг сўнмаганини, Бағдодга яқин келиши билан у ерда қўзғолон кўтарилишига умид қилганлигини кўрсатади. Агарда Амир Темур Туркия жанубини Боязид

билан бўладиган жанг майдони сифатида танлашга мажбур бўлса, унинг озгина муваффақиятсизлиги ҳам Боязид умидларининг ушалишига олиб келиши мумкин эди. Лекин Амир Темур Гуржистондан Боязид қўшинларининг орқасига қилган маҳоратли ҳаракатлари билан урушни Кичик Осиёнинг шимолий қисмига кўчпришга эришди.

27 апрел кунини у Қура дарёсини кечиб ўтганидан кейин ўз қўшини билан Бардаъ, Ганжа ва Олатог томон юриб йўл-йўлакай Тартум қалъасини қўлган киритади. У ердан Ованик ва Арзрум томон юриб, Боязиднинг Осиёдаги шимолий ерларига бостириб киради. У ерда Боязидга тегишли Кемох қалъасини қўлга киритиб, Сивос томон йўл олади. Шаҳар атрофига қароргоҳ қурган Амир Темур Боязид юборган турк элчилари иштирокида ўз қўшинини кўриқдан ўтказди. Кўриқ пайтида қўшин бошлиқлари Амир Темур учун ҳар нарсага тайёр эканликларини, ўз ҳаётларини унга хизмат қилишга бағишлаганликларини билдириб, унинг душманлари ерларида бир донга ҳам ўсимлик ва кўкат қолдирмасликка, Усмонли Турк давлатини йўқ қилишга қасам ичадилар.

Боязид элчилари бундай олқишларни эшитганларидан сўнг уларни сон-саноксиз жангчилар қаторидан олиб ўтдилар. Темур қўшинларининг тезкорлиги, уларнинг бўйбастини, жангозар кўринишини, аъло даражадаги қуроллари, тартиблиликлари ҳамда ўз сардорлари буйруқларини сўзсиз амалга оширишга тайёрликлари Усмонли турклар ҳокими юборган элчиларида Амир Темур кучларининг нақадар зўрлиги, турк қўшинларининг эса заифлиги ҳақида фикр уйғотиши керак эди. Уттиз йиллик ғалабалардан сўнг гўё шунчаки ўтказилган ушбу кўриқ Амир Темур одамларга таъсир этиш учун ҳар бир вазиятдан унумли фойдалана олишининг исботидир.

Амир Темурнинг қоровуллари хабар беришларича, Тоқат томонга борувчи йўл ўрмонлар орасидан ўтган ва бу ўтиш жойлари жуда тор эди. Қўлаб турк қўшинлари ушбу шаҳар атрофида пайдо бўлишган, Қизил ирмоқ дарёсининг барча кечув жойлари эса улар томонидан эгалланган эди. Боязиднинг асосий кучларини пиёда жангчилар ташкил этгани, ўзида эса асосан отлик аскарлар бўлгани туфайли Темур ўзига ноқулай бўлган ерда жанг бошласликка қарор қилди. Шу билан бирга Боязиднинг Миср, Сурия ва Бағдод билан бўладиган алоқа йўлларини тўсиб қўйиш, уни очик текис ерга жалб қилиш ҳамда Қизил ирмоқ дарёсини турк қўшинлари қўриқламаган ердан кечиб ўтиш мақсадида у Қайсария шаҳри томон йўл олди⁹⁹ ва 6 кун деганда бу шаҳарга етиб келди. Темур бу ерда қўшин-

лари учун керакли озиқ-овқат запасларини тўплаб, Ангурия (Анкара) қалъаси томонга юрди. У 4 кунда 120 чақирим йўл босиб, Қиршаҳрга етиб келди. Бу ерда ғазабга минган Боязид ўз қўшини билан унга қарши келаётганини эшитган эҳтиёткор Темур одатдагича кўққисдан бўладиган ҳужумларга қарши чора-тадбирлар кўришга буйруқ берди. Душманнинг мақсадлари ва қўшини йўналиши ҳақида аниқроқ ва батафсилроқ маълумот тўплаш ниятида у асирга олиш ва Боязид қўшинларининг йўналишини кузатиш учун 1000 та чавандозни юборди. Шу билан бир вақтда у ҳарбий кенгаш чақириб маслаҳатлашгандан сўнг «душманга қарши ҳаракат қилиш учун икки хил фикр мавжудлиги» ҳақида тўхталди. «Булардан биринчиси — шу жойда қолиб узоқ давом этган машаққатли ва тинимсиз юришлардан толиққан қўшинга дам бериш; иккинчиси — душман ерининг ўртасига ташланиб, уни вайрон қилиш, Боязид қўшинларини озиқ-овқат воситаларисиз қолдириш, уларни кичик бўлинмалар кучи билан тез-тез қилинадиган ҳужумлар воситасида тинкасни қуритиш, шу билан бирга асосий кучлар билан чекина бориб Боязидни тез таъқиб этишга мажбур қилиш ва бу билан унинг қўшини ҳолдан тойдириш. Бизнинг қўшинларимиз асосан отлик жангчилардан, душман эса асосан пиёдалардан иборат бўлгани учун биз бундай жангларда ҳамиша устунликка эга бўламиз ва уларни ҳал қилувчи жангга кирмасдан, фақатгина кичик урушлар воситаси билан ҳам йўқ қила оламиз». Амир Темур иккинчи фикрни маъқул топди. Бу режа татарлар Аннибали карфагенлик Аннибал сингарни ўз мўлжалини рақибининг хусусиятларига қараб қуришини кўрсатар, у Боязидни яхши билиб олганлигини, унинг қизиққонлик қилиб энг маъқул бўлган ҳаракатни танлай олмаслигини, тахмин қилинган уруш усулига узоқ дош бера олмаслигини, албатта хатоларга йўл қўйишини ва Амир Темур отлиқлари ҳеч шубҳасиз Боязид пиёдаларидан устун бўладиган жойда жанг қилишга уни жалб қилиш мумкинлигини билганлигини кўрсатар эди¹⁰⁰.

Бироқ Фабийнинг Аннибалга қарши ишлатган усули Боязидга ёрдам бера олмас эди. Ҳал қилувчи жангга йўл қўймаслик, отлиқлар чиқа олмайдиган тепаликларни эгаллаб олиб, душманни иккита ёки учта армия кучи билан қуршаб олиб, уни озиқ-овқат билан таъминлаш йўллари-ни беркитиб қўйиш каби усуллар Темур учун хавфли эмас эди. Чунки ўзининг кучлари душман кучларидан анча устун бўлган Амир Темур аввалдан муҳим нуқталарни эгаллаб олишга, озиқ-овқат ва сув захираларини ҳимоя қилиш учун махсус қисмлар тайинлашга улгурган ва эн-

ди унинг ўзи Боязидга қарши бундай усулларни қўллай

Битмас-туганмас ҳарбий воситалардан фойдаланган пухта мулоҳазали Амир Темур асосан пиёдалардан ташкил топган кўпмингли Боязид лашкарини озик-овқат билан таъминлаш қанчалик қийин эканлигини яхши тушунарди. Темур қабул қилган уруш усули тез орада Боязид қўшинида озик-овқат захираларининг тугашига олиб келар, тетик руҳини сўндирар, чекинишга мажбур этиб, таъқиб давомида уни тор-мор қилиш учун қулай вазият туғилиши муқаррар эди.

Темур мақсадга эришиш ва турк қўшини билан Боязид давлати пойтахти Брусса (?) ўртасидаги алоқани узиб қўйиш ниятида Ангурия (Ангор қалъаси) томон юрди. Тезкор отлик қўшинга эга бўлган ҳолда у Малатиядан Ангирия, Киютой (?) ва Икониягача (?) чўзилган очик ва анчагина текис ерларда ҳаракат қилиб, ўзининг алоқа йўллари ташлаб кетиш билан у қадар хавф остида қолмас, бироқ ўз рақибини хавфли аҳволга солиб қўяр эди.

Амир Темур бу ҳаракатни жуда моҳирлик билан амалга оширди: ҳаракатни тезлатиш ва ўз қўшинлари сафар пайтида сувдан қийналмасликлари учун у олдиндан танланган Ангурия (Анқара) йўлига отлик қисмини жўнатди. Уларнинг ичида сув танқис бўлган ва отларни суғориш керак бўлган жойларда қудуқ қазиш учун тайинланган махсус пиёдалар бор эди. Шундай қилиб, ҳеч қандай қаршиликсиз ҳаракат қилиш учун ҳамма тadbирлар кўрилгач, Темур қўшинларининг маълум қисмини душман ҳеч нарсадан гумон қилмаслиги учун қароргоҳда қолдириб, асосий кучлар билан Ангурия томон тез ҳаракат бошлади. У бор-йўғи 3 кун ичида 150 чақирим масофа босишга улгурди. Шунчалик катта қўшин билан қилинган бу ҳаракатни ўз ўлжасини кўриб, унга ташланган йўлбарс ҳаракати билан тенглаштира болади. Ангурияга етиб келган Амир Темур эртаси кун қалъани қамал қилишни бошлади. Бунинг учун биринчи навбатда қалъа ичидан оқиб ўтувчи сой сувини бошқа томонга буриб, қалъа девори тагини ковлашни буюрди.

Қамал ишлари давом этаётган пайтда унга Боязид орқадан ҳужум қилиш учун яқинлашиб келаётгани ҳақида хабар беришди. Айёр Темур афтидан, худди шунини кутаётган эди. Кучлари душманникидан устун бўлгани учун у жанг қилишдан хавфсирамас, фақатгина ўзига қулай бўлган ерда жанг қилишни мўлжаллар эди. Бундай ерда муваффақиятсизликка учраган тақдирда унинг отликлари катта талофот кўрмасдан орқага чекиниши, маневр қилиб,

яна ўз позиция чизингни тиклаб олиши мумкин эди. Темур кўшинлари галаба қозонган тақдирда эса, душман кўшинлари албатта қириб ташланар эди. Амир Темурнинг Боязидга қарши олиб борган кичик урушлари қанчалик ижобий бўлгани аниқ эмас, лекин у Боязид кучларининг силласи қуриётганини сезган бўлса керакки, жанг қилишга аҳд қилди.

Амир Темур қамални дарҳол тўхтатишни буюриб, бу ердан жилиб кичик бир дарё ёнига (дарё орқа томонда қоладиган қилиб) қароргоҳ қурди. Унинг жойлашган позицияси маълум эмас, лекин Боязид кўшинлари мағлубиятидан сўнг қочиб қутулишга улгурганлар унчалик кўп бўлмагани туфайли, Темур уларнинг Ангурия қалъаси ва Брусса томон қочишлари мумкин бўлган тоғли ва ўрмон ерларини беркитиб қўйишга улгурган деб ҳисоблаш мумкин. Турк кўшинлари келиши кутилаётган ерда Фаввора борлигини эшитган Амир Темур уни бузиб ташлашни, сувга эса аҳдат ташлашни буюриб, шу билан бирга кўшинларига кўққисдан ҳужум бўлишининг олдини олиш мақсадида хандақлар қазитиш, қароргоҳ атрофини қалқон ва ходалар билан ўраб, кечаси ҳаммаёққа алангалар ёқишни буюрди.

Турли муаллифлар икки рақиб кўшинлари сонини турлича қилиб кўрсатадилар. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, ана шу уруш бошларида Темур кўшини 800 000 жангчидан иборат бўлган. Лекин аввалги жангларда, қалъаларни қамал қилишда, касаллик ва турли иқлимда узоқ сафар қилиш натижасида ишдан чиққан ва ҳалок бўлганларни, таслим бўлган қалъаларда қолдириб кетилган аскарлар (гарнизонлар) ни, озик-овқат ва бошқа буюмларни ҳимоя қилиш учун қолдирилган қисмларни, Самарқанд ҳамда Темурга тегишли бошқа ерлар билан мунтазам алоқа қилиб туриш учун ажратилган аскарларни, бош кўтариши мумкин бўлган қабилаларни кузатиб туриш учун тайинланган қисмларини ҳисобга оладиган бўлсак, Ангурия яқинидаги жангда Амир Темур кўшинлари сони 300 000 ёки 350 000 жангчидан иборат бўлган деб тахмин қилиш керак бўлади.

Амир Темур Боязид кучлари 400 000 жангчидан иборат бўлган дейди. Умуман Боязиднинг барча ерларидаги кўшини сони шунча бўлиши мумкин, лекин у кўшинининг бир қисмини ўзининг Европадаги босиб олган ерларида қолдириши керак эди. Буни ва бошқа ҳарбий эҳтиёжларга ажратилган кўшинларни ҳисобга олсак, жангда унинг кўшинлари 200 000 ёки 250 000 жангчидан иборат бўлган. Агар Боязидда баъзи бир ёзувчилар айтганларидек, 120 000

жангчи бўлганида, жанг бунчалик шиддатли бўлмаган, кучларнинг бунчалик фарқи Боязид қанчалик жасур ва ғайратли бўлмасин, уни Ангурия яқинида жангга киришишга журъат эта олишига тўсқинлик қилган бўларди. Темур эса ўз кучлари анча устун бўлганида ғалабани қўлга киритиш учун бунчалик кўп ҳийлалар, эҳтиёткорликлар ва бошқа усуллар ёрдамига муҳтож бўлмаган бўларди.

Боязид қурумсоқлиги сабабли, ўз қўшинларига анчадан бери маош тўламаганлиги учун улар ичида норози бўлганларининг (айниқса, татарларнинг) сони ошиб бораётганини эшитган Амир Темур татарларни ўз тарафига мойил қилиш учун айғоқчилар юборди. Боязиднинг ўз қўшинлари норозилигига аҳамият бермаганлиги уларнинг Темур қўшини томонига ўтишини енгиллаштирди.

Жангдан бир неча кун аввал Боязид кувнинг энг иссиқ пайтида катта ов уюштирди. Мана шу ов пайтида иссиқлик ва сувсизликдан 5000 киши ҳалок бўлди. Бу воқеа жангчилар орасидаги норозиликнинг янада кучайишига олиб келди. Боязид овдан сўнг Темурга қарши бориб қулай вазият (позицияни) эгаллаб олоқчи бўлганида уни Темур қўшинлари аллақачон эгаллаб бўлган эди.

Эрталаб (1402 йил 18 июн — жума куни, деб ҳисоблайдилар) Амир Темур қароргоҳдан чиқиб ўз қўшинларини жанговар сафга тизди.

Темур қўшинлари жанговар тартиби ўнг ва сўл қанотлар, уларнинг авонгори ва марказдан ташкил топган эди¹⁰¹. Уларнинг олдида бир неча қатор бўлиб камончилар ва нафтандозлар жойлашган 32 та фил борарди. Марказ орқасидан сараланган жангчилардан иборат Амир Темурнинг ўзи бошлиқ бўлган тарҳдаги 40 та бўлинма (полк) борарди.

Боязид ўз қўшинларини ўша пайтда қабул қилинган тартибда тузди. Яъни у уларни сўл ва ўнг қанотларга, марказ ҳамда ўзи қўмондонлик қилган катта тарҳ (резерв) га ажратди. Юқорида айтиб ўтилганидек, унинг қўшинлари сони Темурнинг сўзларига қараганда 400 000 га яқин эди. Амир Темур лашкари сонига келсак, у аниқ эмас. Лекин ўша пайтларда кекса ёшда бўлган Темурнинг эҳтиёткорлигини ва Ангурия томонга душман алоқалари йўлини тўсишга чўчимай борганини эътиборга оладиган бўлсак, Ангурия яқинидаги жангда унинг қўшинлари сони Боязид қўшини сонидан анчагина устун бўлган бўлиши керак¹⁰².

Ангурия жангида филлар кўп фойда келтира олмаган бўлишлари керак, чунки Шарафуддин Али Яздий жангнинг боришини тасвирлаб, улар ҳақида ҳеч нарса демаган. Темурнинг филларни жанговар тартибда жойлашти-

ришдан мақсади, бу ҳайвонларни кўрмаган Боязид жангчиларида ваҳима уйғотиш ва уларнинг отларини ҳуркитиш ҳамда Ҳиндистондаги ғалабаларида қўлга киритган ўлжаларини кўз-кўз қилиш эди.

Жанг Темур ўнг қанотининг авонғори турклар лашкарининг сўл қанотига ҳужум қилиши билан бошланди. Лекин бу ерда жойлашган серблар ҳужумни мардонавор қайтариб, Урта Осиёлик жангчиларни катта талафотга учратиб, улоқтириб ташладилар. Шу пайтнинг ўзида Темур қўшинларининг сўл қаноти авонғори катта муваффақиятни қўлга киритди. Боязид қўшинининг ўнг қаноти татарлардан ҳамда туркларнинг Боязиддан норози бошқа иттифоқчи жангчиларидан ташкил топган эди. Темур қўшинидаги ўз уруғдошларини, баъзилари эса ўзларининг, собиқ бошлиқларини кўриб, Темур томонига ўтиб, ўзлари билан турк иттифоқчилари жангчиларининг бир қисмини ҳам олиб кетдилар. Шу пайтнинг ўзида турк лашкари ўнг қанотининг бошлиғи Периславнинг ўлдирилиши Боязид қўшини учун ўрнини тўлдириб бўлмайдиган йўқотиш бўлди. Бунинг натижасида туркларнинг ўнг қаноти жангга дош беролмай, чекина бошлади. Амир Темур уларни таъқиб қилиш ва асирга олиш учун иккинчи тартиб жангчиларини юбориб, кейин сербларни Боязиддан ажратиб қўйиш ниятида ҳаракат бошлади. Лекин серблар шу қадар жасурлик билан жанг қилдиларки, натижада душман қаторларини ёриб ўтиб, Боязид резерви билан бирлашишга муваффақ бўлдилар¹⁰³. Буни кўриб турган Амир Темур «бу жулдурвоқилар худди шердек олишаяптилар» деб, Боязид бошчилик қилаётган қўшинга зарба бериш ва туркларни ўнгланиб олишга қўймаслик учун ўз тарҳи билан жангга отилди. Қақшатқич жанглардан сўнг турк қўшинларининг олдинги қатори бутун чизик бўйлаб чекинишга мажбур бўлди. Лекин Боязид асосий кучлар билан тепаликда жойлашиб олгани учун чекинаётган ва таъқиб қилинаётган қўшинлар унга келиб қўшилишди.

Жанг бой берилаётганини кўрган серблар бошлиғи Стефан Боязидга қочишни маслаҳат берди. Лекин Боязид бу маслаҳатга кўнмасдан, ўз янчарлари билан охирига қадар курашишни лозим топди. Шунда серблар бошлиғи бошқа бошлиқлар билан Боязид қўшинларидан ажралиб чиқиб, унинг чекинаётган тўнғич ўғли Сулаймонга ёрдам бериш учун Брусса йўналишига қараб юрди. Боязиднинг кейинги ўғли Муҳаммад шимоли-шарқ томондаги тоғларга, учинчи ўғли Исо эса жануб томонга қочди. Амир Темур ғалабани поёнига етказиш ва бир зарб билан урушни тугатиш мақсадида Боязидни ҳар тарафдан, Шарафуддин Али Яздий

таъбири билан айтганда, «овчилар ҳалқа бўлиб ҳайвонни қуршаб олганларидек» қуршаб олди. Ўз иттифоқчилари, қўшин бошлиқлари ва фарзандлари томонидан ташлаб кетилган Боязид ярим кечагача душман ҳужумига қаршилик қилди. Сувсизлик ва чарчоқ туфайли ҳолдан тойган янчарлар Темур қўшинлари томонидан қирила бошланди. Кечасига келиб, улар жуда кам қолганларидан сўнг Боязид қочишга қарор қилди. Лекин унинг югуриб кетаётган оти қоқилиб йиқилди ва бунинг натижасида Боязид ўз мулозимлари билан Чигатой Урдасининг мўътабар унвонли хони Маҳмуд томонидан асирга олиниб, Амир Темур ҳузурига келтирилди.

Тарихчиларнинг айтишича, шон-шухрат ва қудратга эга бўлган бу икки рақибнинг учрашуви қуйидагича бўлган: Амир Темур Боязидни кўриши билан қаттиқ кулиб юборади. Боязид бу кулгидан ўзини ҳақоратланган ҳис этиб, Темурга бахтсизлик устида кулиш одобдан эмаслигини айтади. Шунда Темур: «Афтидан, Тангри ҳокимиятни ва катта хонликларга эгалик қилишни жуда арзон баҳолар экан, чунки уларни мажруҳларга.— сен каби (кўр) ва мен каби чўлоққа берипти» деган экан. Амир Темур ўта жиддий ва ҳазилни ёқтирмас киши бўлгани учун юқорида айтилган гаплар тўқиб чиқарилганига ишониш қийин.

Темур Боязиднинг ўғли Сулаймонни таъқиб қилиш учун ўз набираси Мирзо Муҳаммад Султонни 30000 отлиқ лашкар билан юборди. Таъқиб шунчалик тез бўлдики, 4000 га яқин Муҳаммад Султон чавандозлари 5 кун деганда Сулаймоннинг орқасидан Бруссга етиб келдилар. Ўзи билан ҳеч қандай бойлик олишга улгурмаган Сулаймон кемага ўтириб қочишга зўрға улгурди. Шундай қилиб, Боязиднинг барча бойликлари ва ҳарами Амир Темур қўлига ўтди. Бундай ёрқин ғалабадан сўнг Темур одатига кўра, ўз жангчиларига Кийотойда бир ой давомида зиёфат берди.

Бу ғалабадан сўнг бутун Кичик Осиё талон-тарож қилинди. Шаҳарлар ва қалъалар деярли қаршиликсиз таслим бўлди. Аҳолининг кўп қисми қириб ташланди. Фақат баъзиларигина катта миқдорда хун тўлаб ҳаётини сақлаб қолди¹⁰⁴. Фақат Смирна шаҳрида яшовчи христианларгина ўзларини ҳимоя қилишга журъат этдилар. Катта кучлар билан бу шаҳар деворига яқинлашган Темур 6 декабр кунини ҳар тарафдан қамал ишларини бошлаб юборди. Бунинг учун у қамал қилувчи машиналар, грегориан олови ва тош ирғитувчи тўпларни тайёрлаб қўйди. Шу билан бир вақтда қалъа ҳимоячиларига денгиздан ёрдам келишининг олдини олиш мақсадида у сувга тахтасупа қуришни буюр-

ди. Тахтасупада жойлашган қалқон билан ҳимояланган жангчилар қалъадан ҳеч кимни чиқармадилар ва унга ҳеч кимнинг яқинлашишига ҳам йўл қўймадилар. Минора ва деворларнинг бузилишига қарамасдан, қалъа ичидаги жангчилар ўқ отиш, ёқилган нефт тўлдирилган кўзачалар, грегориан олови ёрдами билан мардонавор ҳимояланаётганларини кўрган Темур девор тагидан лаҳм қазисни буюриб, шу билан бирга тўхтовсиз ҳужумлар воситасида душманнинг тинқасини қурита борди. Амир Темур кучларининг кўплиги уларни тез-тез алмаштириб ҳар гал янги кучлар билан ҳаракат қилиш учун имкон берарди. Ниҳоят девор остидаги лаҳм тайёр бўлиши билан Темур жангчилари лаҳмга тўпланган нефт шимдирилган шоҳ-шаббаларни ёқиб юбордилар. Девор қулаб, улар қалъа ичига киришга муваффақ бўлдилар. Қарийб икки ҳафталик қамалдан сўнг шаҳарни қўлга киритган Амир Темур қўшинлари аҳолини қиличдан ўтказиб, шаҳарнинг кулини кўкка совурдилар.

Смирнани қўлга киритгандан сўнг Темур ўзи учун манфур бўлган Гуржистонни яна вайрон қилиш учун 27 март куни Қораҳисор, Қайсария, Сивос, Арзрум в Қарс орқали юриш бошлади. Гуржистондан ўрмонлардан йўл очиб то Абхазиягача борди. Унинг қўшинлари қалъаларни вайрон қилиб¹⁰⁵, дараларда, ғор ва баланд чўққиларда беркиниб олган христианларни таъқиб қилдилар. Баланд тепаликларга Темур жангчилари қутига ўхшатиб ишланган маҳсус мосламаларга ўтириб, арқон ёрдамида кўтарилишар, душманни охириги пана жойлардан ҳам зўр бериб қидиришарди. Темур Абхазиядан Қорабоғ томон йўл олди. У ердаги Арахс дарёсини 8 апрелда кечиб ўтиб, ўз қўшинлари билан Ардабил, Майно, Саржам, Султония, Қазвин, Совуқ булоқ, Сарик қамиш, Гулкандон қалъаси, Дамованд ва йўл-йўлакай қўлга киритилган Ферузкуҳ қалъаси (31 майда) орқали Самарқанд сари йўлга тушди. Ферузкуҳдан Темур қўшинларининг бир қисми ва оғир аравалар турли йўллар билан ҳаракат қилдилар. Уларнинг баъзилари Султонмайдон йўлидан Бўстон, Нишопур ва Ҳирот томон юрган бўлсалар, бошқалари Шожаром (?) ва Эфриён (?) томон йўл олдилар.

Амир Темурнинг ўзи Каспий денгизи бўйидаги ерларни бўйсундириш учун қўшин тортди ва у ердан Бўстон, Еғоз, Нишопур (20 июлда), Чакчарон дарёси, Лангар, Шайхзода, Боязид, Андекунд (?) Дукка, Алиобод, Машҳад, Сиёҳирд орқали юриб, Термизда Амударёни кечиб ўтди ва июлнинг охирида Самарқандга етиб келди.

Унинг хотинлари ва юк ортилган араваларнинг бир қисми Ферузкуҳдан Бовард, Макон ва Марв томонга, сўнг

Амударёдан ўтиб, Амоҳга (?) у ердан эса Бухоро, Фарканд, (?), Работмулк, Куча (?) ва Малик орқали Самарқандга келишди.

ХИТОЙГА ҚАРШИ УРУШГА ТАЙЁРГАРЛИК

Амир Темур ўз пойтахтида узоқ тинч ўтиролмади. Пойтахтга қайтиб келган заҳотиёқ 70 ёшли соҳибқирон Хитой билан бўладиган урушга тайёргарлик кўра бошлади. Уни мўлжаллаётган юришдан на кекса ёши, на 3000 чақиримлик оғир чўл сафари, на бу тadbирнинг ўта хавфлилиги тўхтата олмади.

Бу уруш уни Ҳиндистон юришидан аввалроқ жалб этгани ва Темур бу сафарга зимдан узоқ тайёргарлик кўрди. Бўлажак урушда энг катта қийинчилик қўшинни озик-овқат билан таъминлаш эди. Шу сабабдан Амир Темур ҳали 1397 йилдаёқ чегара шаҳар Ашир (Қорашаҳар)* да аҳоли сонини ошириш ҳақида буйруқ бериб¹⁰⁶, бу ерга 40 000 отга эга бўлган бир неча минг оилани кўчириб, уларга ўша ерларда деҳқончилик ва савдонни ривожлантириш, қалъалар қуриш ва иложи борича кўплаб озик-овқат захиралари тўплаш ҳақида кўрсатма берди. Шу билан бирга Темур Ғарбий Мўғулистон ва Самарқанддан Хитойга боровчи йўлнинг шимолидаги ерларни босиб олиш, умуман, бу давлатни ва унинг йўлларини яхши ўрганиш, Мўғулистонда ўзига содиқ гуруҳларни тўплаш мақсадида мўлжалланаётган юришдан бир неча йил аввал ўша давлатларга ўзининг лашкарбошларидан бирини юборган, у эса ўз навбатида бу топшириқни муваффақият билан бажарган эди.

Бундай узоқ юришга отланишдан аввал Амир Темур мўлжаллаган тadbирига оқиллар диққатини жалб қилмоқчи бўлди. Бунинг учун ўз набираларининг тўйини ўтказиш баҳонасида 1404 йилнинг кузида Самарқанддаги вилоятларнинг ҳукмдорларини, қўшин бошлиқларини, тўра ва амалдорларини таклиф этиб, икки ой давом этган зиёфатлар орасида қурултой чақирди. Мана шу мажлисида у Хитойга Ислом динини тарқатиш нияти борлигини айтди. Олдиндан бу фикрни уларнинг мияларига сингдириб боргани туфайли Темурнинг нияти мажлис қатнашчилари томонидан сўзсиз қабул қилиниб, бўлажак уруш муқаддас деб эълон қилинди.

Амир Темур ўз режаларини шошмасдан, чуқур мулоҳаза қилар, лекин жуда тез ва ғайрат билан ижро этарди.

* «Зафарнома»да бошқа-бошқа шаҳарлар сифатида келтирилган (муҳарр.).

Шу йилнинг декабр ойидаёқ улус амирлари ва вилоят ҳокимларига қўшинларни кўрсатилган қурол-яроғ билан таъминлаб, урушга керакли барча захираларни тайёрлаган ҳолда тайинланган жойга тўплаш ҳақида буйруқ берилди.

Умумий йиғилиш жойи этиб Тошкент тайинланди. Темур Хитой юриши учун 200000 пиеда ва отлиқлардан иборат сараланган қўшин етарли деб ҳисобларди. Қўшиннинг ўнг қаноти қишлаш учун Тошкент, Шоҳруҳия (Чингизхон буйруғи билан вайрон қилинган аввалги Фанокант шаҳри) ва Сайрамда, сўл қаноти эса Ясси ва Сабронда жойлашди. Амир Темур эса қолган қўшин билан Утрор ва унинг атрофида қишлашни мўлжаллади.

Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Темур Хитойга борувчи йўллар ҳақида аниқ ва тўлиқ маълумотларга эга бўлган, унга йўл, сув, ўт-ўланлар хосияти, ўтиш керак бўлган чўл ва тоғларнинг хусусиятлари маълум бўлган, буларнинг ҳаммаси йўл давомида таъминлаш ва тўхтовсиз ҳаракат учун керакли чоралар кўришга тайёр бўлиш кераклиги туфайли унинг буйруғига кўра ёзиб қўйилган эди. Афсуски, Шарафуддин Али Яздий Амир Темур таржимаи ҳолини ёзганда, бизга бу маълумотларни қолдирмаган, шунинг учун биз у танлаган йўл қайси ерлардан ўтгани ва қандай хусусиятларга эга бўлгани ҳақида ҳеч нарса билмаймиз. Темур кўрсатмаларига ва қўшинларнинг Тошкентдан Утроргача жойлашишига қараб, Шарафуддин Али Яздий изоҳлаган йўлдан Аширагача Амир Темур фақат Тошкентда жойлашган ўнг қанот жангчиларини юборишни мўлжаллаган эди, улар Тошкентдан чиқиб Қашғар орқали Оқсув, Куча ва Букурга бориб Аширани қўлга киритишлари, асосий кучлар етиб келгунча ўша ерда туришлари керак эди, деб хулоса қилиш мумкин. Амир Темур эса оғир юк ортилган аравалар билан Утрордан Фулжага, у ердан эса Юлдуз дарёси орқали Музтоғ қияликларининг жанубий қисмига боришни мўлжал қилган бўлиши керак.

Қашғарга Самарқанд ёки Тошкент орқали борувчи йўл, ҳозирги маълумотларга қараганда, бутун қўшин ҳаракати учун танланиши мумкин эмас эди. Чунки Болор ва Музтоғ тизмаларидаги ўтиш жойлари тор ва мураккаб бўлиб, у ердан юк ортилган туялар ҳам ўта олмас, фақатгина отлардан иборат қарвон ўтиши мумкин эди. Амир Темур лашкарида эса кўплаб юк ортилган аравалар бор эди.

Қўшинларга кўпроқ қулайлик яратиш ҳамда юриш учун керакли нарсаларни харид қилиш учун уларнинг қишлоқ ерларига турли хил моллари билан савдогарлар таклиф қилинди. Темур улардан минглаб отлар, қурол яроғ, уму-

ман юриш учун керакли барча жиҳозларни сотиб олиб, таъминланмаган жангчиларга улашди. Шу билан бирга бошлиқларига уларга тобе жангчилар аҳволи ҳақида аниқ маълумот тўплашни, иложи борича кўпроқ қўшимча озиқ-овқат ва аслаҳалар олишни, юриш пайтида жангчилар ҳеч нарсадан қийналмасликлари учун ҳамма шароитларни яратишни буюрди¹⁰⁷.

Бу тадбирлардан ташқари, Амир Темур фармонига биноан қўшин орқасидан уруғлик дон ортилган минглаб арвалар бориши керак бўлган қулай ерларга кейинчалик қўшин қайтишда ҳосилидан фойдаланиши мумкин бўлиши учун экилиши керак эди. Ундан ташқари, кутилмаган шароитлар учун мингдан ортиқ урғочи туялар лашкар орқасидан бориши керак эди; мушкул ҳолларда уларнинг сугидан озуқа сифатида фойдаланиш кўзда тутилганди.

Умуман олганда, тажрибали Амир Темур Осиёда 40 йил давомида олиб борган урушлари даврида машаққатли ва узоқ сафарларга пухта тайёрланишга одатланган, шубҳасиз, бу юриш учун ҳам у ўзининг бутун маҳорати ва тадбиркорлигини ишга солган эди. Ана шу сафар учун қилинган тайёргарлик тадбирлари ҳақида жуда кам маълумотга эга эканлигимиздан афсус қилишимиз керак.

Амир Темур Улуғ туғни кўтариб, Самарқанддан 1405 йил 8 январда йўлга чиқди. У қишнинг қаттиқ келишига қарамай тўхтовсиз ҳаракат қилди. Кечалари тунаш учун чўл ўртасида чодирлар тикдириб, унинг атрофини қамиш билан ўратди. Музлаган Сирдарёдан Зарнўқ шаҳри яқинида ўтиб олди. Қиш шунчалик совуқ эдики, Шарафуддин Аля Яздийнинг гувоҳлик беришича, дарё устидаги музнинг қалинлиги 2—3 тирсакка тенг бўлиб, Амударё ва Сирдарёнинг исталган еридан юриб ўтиш мумкин эди. Қорнинг қалинлиги эса баъзи ерларда 2 найза узунлигига тенг келарди. Уша кезлари совуқ ва бўронларда кўплаб одамлар ва отлар ҳалок бўлди.

Хитой сари ҳаракатни давом эттираётган Амир Темур 27 феврал куни Утзорга етиб келди¹⁰⁸. Бу ердаги қўшинига йўлга отланишга буйруқ берди. Ўз хотинлари ва қизлари билан хайрлашиб, уларга Самарқандга қайтиб кетишни буюрди. Лекин кўрсатмалар бераётган кунларнинг бирида безгак касалига чалиниб, бир неча кундан кейин (1405 йил 1 апрелда) вафот этди.

ХУЛОСА

Бизнинг 1839—1840 йиллардаги Хивага қилган муваффақиятсиз юришимиздан сўнг мен мўғул-татарлар ва Ўр-

та Осие халқларининг Чингизхон ҳамда Амир Темур давридаги ҳарбий санъатини ўрганишга киришдим. Уларнинг ҳарбий тузилмалари ва асосий юришлари ҳақидаги қисқача баёниданоқ мўғул-татарлар қўлга киритган улкан муваффақиятлар фақатгина қўшиннинг кўплиги ва жангчиларнинг ботирлигига асосланган эди, деган биздаги нотўғри тушунчанинг ҳеч бир асоссиз эканлиги кўриниб турипти, деб ўйлайман.

Уларнинг юришларининг мана шу қисқача баёниданоқ Осиедаги катта кучлар билан уруш олиб бориш мумкинлигини, аммо аввал уларни яхши билиб олиш ва жангчиларни дунёнинг мана шу қисмига юришлар қилиш учун тайёрлай билиш кераклиги кўриниб турипти. Биз яна мўғул-татарлардан, Осиеда уруш бўлган тақдирда кам сонли кишилар билан жанг қилиш ҳамда отлар, туялар ва чорва моллари уюрларини ҳимоя қила олиш санъатини ўрганишимиз, улардан Осиеда бўладиган юришлар учун ҳатто қишда ҳам оёқ остидаги ўт-чўплардан қаноатланиб кетаверадиган ва ҳамиша қуруқ ем-хашак талаб қилмайдиган дашт отларига кўпроқ эга бўлиш қондасини ўзлаштиришимиз керак, деб ўйлайман. Осиеда бўладиган узоқ вақтли юришлар учун яна кўчманчи халқлардан кўчишлар кўринишидаги юришлар қилиш ва шу кўчишлар мобайнида отларни ҳарбий қийинчиликларга чидамлироқ қила бориш санъатини ҳам ўрганиш фойдали бўлур эди. Шундай қилиб, Осиеда урушлар қилган тақдирда биз ўзимизнинг жанубий ва жануби-шарқий даштларимизда юклар, пиёдалар ва захираларни Осиенинг кенг, сувсиз ва қумли чўлларида ташиб ўтказиш учун туяларни, отлиқ аскарларга зарур бўлганда алмаштириш учун отларни ва озиқ-овқат билан таъминлаш учун чорва молларини кўпайтириш ҳақида ўйлашимиз лозим. Бизнинг жанубий ва жануби-шарқий даштларимизда бу ҳайвонлар ҳамиша яхши боқилиб келинган, фақатгина туя у ердаги аҳолининг кундалик заруратига айланиши ҳақида қайғурилса бас.

Бундан ташқари озгинагина бўлса ҳам, чўл юришлари учун ўргатилган туяларда жанг қила оладиган жангчиларга эга бўлишимиз, бунинг учун тажриба сифатида унча катта бўлмаган туяларда юрувчи пиёда жангчилар отрядларини тузишимиз, уларни кейинчалик зарур бўлган ўринларда фойдаланиш учун ҳарбий ҳаракатлар қилишга ҳам, захиралар ва тўпларни ташиб юришга ҳам ўргатишимиз лозим. Ва ниҳоят, Осиега ҳарбий жиҳатдан билиб олиш мақсадида дунёнинг шу қисми ҳақидаги кўпроқ ҳарбий жиҳатдан муҳим бўлган маълумотлар бостириладиган, давлат ҳомийлигида бўлган Осие жаридасини мунтазам

чоп эттирмақ мақсадга мувофиқдир. Айниқса ҳарбий ёзувчиларни рағбатлантириш учун эса бу жаридада Осиё билан таништирувчи мақолалар учун етарлича мукофотлар белгилаш, Осиё ҳақидаги эътиборга лойиқ мақолаларни давлат ҳисобига чоп эттириш керак. Боз устига дунёнинг шу қисми билан ҳарбий жиҳатдан ҳам таниш бўлган кишиларни тайёрлаш мақсадида Бош штабнинг Николаев академиясида Чингизхон, Амир Темур, Нодиршоҳ ва Осиёнинг бошқа буюк лашкарбошилариининг энг асосий юришлари ҳақида дарс бериш ҳамда ҳеч бўлмаганда, бир неча офицерга Осиёнинг асосий тилларини ўргатиш фойдали бўлур эди.

Бизнинг Урта Осиё чўлларига туташтирувчи, туячилик ва йилқичилик учун қулай бўлган жануби-шарқий чегараларимизнинг ҳолати, бу чегаралар бўйлаб турлича номланувчи қозоқлар — устун равишда чўл юришлари учун лаёқатли бўлган жангчилар манзилгоҳларининг жойлашганлиги, шунингдек, бу ерларда дашт ва чўлларнинг кўплиги туячиликни, дашт отларини кўпайтиришни ҳаёда туяларда жанг қилувчи отрядларни ташкил қилиш учун тўлиқ имкониятлар мавжуд эканлигини кўрсатади. Мен бу фикрларни амалга ошириш вақти келди, деб ўйлайман. Чунки Англия Осиёнинг жанубида улкан одимлар отиб ўзининг қудратини кенгайтириб бормоқда ва у ёлғон сиёсатга берилиб кетиб, Россия манфаатлари учун зид бўлган ҳаракатларни бошлаб юбориши мумкин.

1830 йилда жаноб Жон Малкольм ўзининг Шарқий Ҳиндистон компаниясига қилган нутқида сўз орасида шундай деган эди: «Шундай қилиб, Сиз Россиянинг савдосотини йўқ қилиш, унинг Европадаги муваффақиятларини чиппакка чиқариш Сизнинг изму ихтиёрингизда эканлигини кўриб турибсиз ва бу изму ихтиёр уни англамаслик мумкин бўлмаган даражада яққолдир».

Аммо халққа қудрат ва матонатдан холи эмас эканлигини кўп мартабала иботлаган қудратли иттифоқдош давлатнинг ривожланишига қаршилик қилиш тўғри ва ҳалол сиёсат юргизиш билан мос келадими? Англиянинг бизга зарарли бўлган чора-тадбирлари бизнинг томонимиздан қаршилик кўрсатишга олиб келмайдими? У ҳолда у ва бу томондан қўлланилган чора-тадбирлар иккала томон учун ҳам зарарли бўлган, оқибатини ҳозир кўра билиш ҳам мушкул бўлган ҳаракатларга жалб қилмайди, деб қафолат бериб бўладими? Ўйлайманки, мабодо, қудратли мусулмон мутаассиблиги портлаши юз берган ва шу билан бир вақтда Чингизхон ёки Амир Темур каби бир доҳий чиқиб қолган тақдирда бизга таҳдид соладиган умумий хавф-

нинг олдини олиш мақсадида Урта Осиёни сиёсий жиҳатдан унинг ҳозирги аҳволида тутиб туриш учун биз Англия билан дўстона ҳамда ўзаро манфаатларга асосланган ҳаракатлар қилишга келишиб олишимиз керак бўлади; бундай портлаш юз берган тақдирда Ҳиндистон ҳам Россиядан кам талафот кўрмаса керак, албатта.

Фикримча, мен Урта Осиёнинг бу икки буюк сиймосини уларнинг тўлиқ қурол-яроғлари, истилолар учун қўллаган барча воситалари ҳамда бутун дунёни забт этиш учун бўлган интилишлари билан биргаликда етарлича таърифладим ва буларнинг бари ярим ёввойи ҳолдаги халқлар* ичида ҳам миллионлаб ёввойи чўпонларни ўз ҳукму-иродасига бўйсундириб, улардан даҳшатли қўшинлар туза оладиган даҳо зотлар туғилиши мумкин эканлигини исботлайди. Бундай зотлар Чингизхон ва Амир Темур унумсиз ерларда кўчманчилик қилиб юриб, ҳар хил бахтсизликлар туфайли қашшоқлашадиган ва турли ночорликлар ҳамда кулфатларга кўнникан кўп сонли пролетариатни ҳосил қилувчи чорвадор халқларнинг турмуш тарзи ва хусусиятларини қандай аниқ тушунган бўлсалар, шундай яхши тушунадилар. Фақатгина чорвачилик талабларини қондира олмайдилар. Яхши ўтлоқлар ва ўлжаларни қўлга кириштиришнинг йўли уруш эканини кўрсатиб бериб, уларни босқинчиликка жалб қилиш, кўчманчилик хусусиятларидан фойдаланиб эса уларни ажойиб ва интизомли жангчилар қилиб етиштириш осон ишдир. Шунда бундай халқлар ўртасида битта йирик жамиятни юзага келтиришгина етарли бўладими, бунинг натижасида бошқа барча жамиятлар унинг теварагида жипслашадилар ҳамда шу йўл билан уларнинг қўл етмас даштларида қудратли бир халқ юзага келади ва бу пайтда ундан истилолар учун лашкарни ажратиб олиш осон бир иш бўлади.

Бундай даҳшатли кучларга йўлбошчилик қилиб Чингизхон ва Амир Темур — Тангри ўз иродасини адо эттириш учун юборган бу саркардалар — асосан ҳарбий санъатни ўргандилар ва фақат уруш ҳақида ўй сурдилар ҳамда ўз ғалабаларининг муваффақиятидан кўзлари қамашиб, кўр, тизгинсиз истибдодни яратдиларки, бу истибдод уларнинг ноқобил авлодлари қўлида мазкур даҳолар яратган барча нарсаларни тез вайрон қилувчи бир қуролга айланди**.

Шу ўринда савол туғилади: инсоният бундай истило-

* 172-бетдаги муҳаррирлар мулоҳазаси бу ўринга ҳам тааллуқлидир (муҳарр.).

** Амир Темур ва унинг авлоди буюк бир маданий ривожга улкан ҳисса қўшганларидан муаллиф кўз юммоқда (муҳарр.).

чилардан қутулиши мумкинми? Келажак албатта Тангрининг қўлида ва афтидан, яқин келажакда Чингизхон ҳамда Амир Темур каби фотиҳларнинг пайдо бўлиши мумкин эмас. Урта Осиё унинг халқларини ягона бир жамиятга бирлашишга қўймайдиган воситаларга эга бўлган икки кучли давлатнинг тасарруфида ёки таъсири остидадир. Хитойнинг моҳирона ва айёр сиёсати Урта Осиёнинг шарқий қисмини ўз қўлларида тутиб турипти (Хитойдаги янги ислохотларни ва у ерда мунтазам қўшин тузилганлигини ҳисобга олганда у ички ғалаёнларни бостира олишига умид қилса бўлади). Урта Осиёнинг қолган қисми қисман бизнинг тасарруфимизда, қисман эса таъсиримиз остидадир. Агар бу икки давлат соғлом сиёсат юргизса ва Урта Осиё ҳукмдорлари ўртасидаги истилочилик ниятларини бостириш учун аҳиллик билан ҳаракат қилса, у ҳолда Осиё узоқ вақтгача қонли ларзалардан ҳоли бўлиши мумкин. Худди шунингдек, Англия ҳам жанубдан ҳаракат қилиб бу ишда қатнашиши мумкин, чунки Ҳиндистон ҳамisha истилочилар учун лаззатли луқма бўлиб келганлиги туфайли Англиянинг хусусий манфаатлари Урта Осиёда кучли ерлик давлат юзага келишига йўл қўймаслик, бунинг учун эса Урта Осиё халқларини янги такомиллашган қуроляроғ билан таъминламаслик лозимлигини кўрсатиб турипти. Ҳабашистондаги уруш ва ашантийлар билан бўлган уруш ортиқча қийинчиликларни бартараф этиш лозимлигини кўрсатди ва агарда мазкур халқлар такомиллашган қуролларга эга бўлганларида балки ҳатто урушни бутунлай бой бериш ҳам мумкин эди.

Аmmo инсон ҳамisha ҳам соғлом фикр ва соғлом сиёсатга амал қилавермайди-да! Биз тарихдан шуни кўриб турибмизки, қанча-қанча давлатлар ёки партиялар шафқатсиз курашларда эҳтиросга берилиб кетиб, соғлом сиёсат ва ақл-идрокка қарама-қарши бориб, ўзларига кўмакка шундай иттифоқчиларни чақирадиларки, улар тез орада ўз қудратларини ҳис қилиб иттифоқчидан ҳукмдорга айланадилар. Ут очувчи қуролларнинг такомиллашуви қаерга бориб тақалади, арзонлашуви туфайли унга бой бўлмаган халқларнинг ҳам қурби етадиган бўлиб қоладими ё йўқми ва шундай бўлган тақдирда Урта Осиё цивилизацияси қаёққа қараб йўналади — буни биз билмаймиз. Аммо биз тарихдан мўғулларга маълум даражадаги маданиятнинг, эҳтимол, аввал ғарбдан чиққан христиан — несторианлар томонидан*, сўнгра эса, хитойликлар томонидан берилиши Чингизхон каби даҳо бир зотга бор-йўғи

* Бу эҳтимолдан жуда бироқ бўлган фикр (муҳарр.).

40—50 йил мобайнида ҳеч бир халқ қарши тура олмайдиган қудратли империяни тузишга имкон берганини кўриб турибмиз.

Бир ярим аср ўтгач, худди ўша ярим маълумотли Урта Осиё халқларидан бошқа бир даҳо — Темурбек ёки Амир Темур етишиб чиқдики, у ўзининг истилочилик ҳаракатлари учун Чингизхон сиёсатига қарама-қарши бўлган элементни — мусулмон мутаассиблигини танлаб олди ва эҳтимол шу мутаассиблик тазйиқи остида Урта Осиёнинг барча христиан жамоалари Ислом динини қабул қилишга мажбур бўлдилар ёки қириб ташландилар. Бу мутаассиблик кўмагида эса мазкур ҳарбий даҳо тузган лашқари 35 йил мобайнида Чингизийлар эгаллаган ерларнинг 3/4 қисмини унинг ҳукмига бўйсундирди.

Хуллас, келажакда Урта Осиёдан Осиё ва Европага тарқовчи юқорида баён қилинганга ўхшаш ларзаларнинг юзага келиши мумкин ё мумкин эмаслигини олдиндан башорат қилишда инсон онги заифлик қилади. Қичкинагина жамиятдан оқибатда қудратли давлат юзага келишини олдиндан кўра билиш мушкул эканлиги Рим, Англия ва Россия мисолида кўринади. Масалан, нақадар яширин, нақадар изчил ва нақадар собиқ даҳшатли ҳукмдорларимиз — Олтин Урда хонлари кўзига сезилмас тарзда Москва князлари кўринишдан энг арзимас воситалар билан ҳозирда қудратли бўлган Россия давлатининг тамал тошини кўя олдилар! Аммо бу ҳодиса ҳали кам ўрганилди ва махсус таҳлилни талаб қилади.

Инсоният бахти ва манфаатлари учун биз юқорида баён қилганимизга ўхшаш босқинчилар даври бошқа такорланмаслигини талаб қилишимиз керак.

ИЗОҲЛАР

¹ Масалан, Хитойнинг пойтахти Пекин мўғуллар томонидан Кем-Белиқ деб аталарди, Урол (Ейиқ) дарёси аввал Тиқ деб, Амур дарёси — Урхун-Мурун дейиларди. Хитой тилидаги Тотон авлоди биз томонимиздан татар деб ўзгартирилган бўлиши эҳтимол, чунки хитойликлар «р» ҳарфини талаффуз қилмайдилар. Шаҳар, дарё ва бошқа ерларнинг хитойча номи европалик ёзувчилар томонидан ишлатилганда ҳам янглишишга олиб келиши мумкин. Масалан Д'Оссон хитойларнинг жанубий талаффузи бўйича ёзса, Иакинф шимолий талаффуз бўйича ёзади. Шу туфайли қуйидагича фарқлар келиб чиққан:

Д'Оссон бўйича:
Тонг-Куан қалъаси
Тау-Тон тоғлари
Тонг-Тшеу тоғлари
Кин тоғлари

Иакинф бўйича:
Тхун-Гуан қалъаси
Датхун-фу тоғлари
Дин-чжеу тоғлари
Гин тоғлари.

² Хитойлар ҳарбий санъатининг тавсифи хитойлик ҳарбий ёзувчиларнинг маслаҳатлар шаклида ёзилган асарларидан кўчириб олинди. Лекин, бу ёзувчилар бир пайтнинг ўзида қўшин бошлиғи ҳам бўлганликлари учун уларнинг таклифлари фақатгина назария бўлиб қолмасдан, балки амалда ҳам қўлланилган эди. Бу ёзувчилар Сун Дзи, У Дзи ва Си Ма.

³ Махфий топшириқлар ва кечаси тўсатдан қилинадиган ҳужумлар учун хитойликлар жуда ғалати усул қўллардилар. Жангчилар бўйинларига нок шаклида ишланган латта тўпини осиб олишар, бунда у ярмигача одам оғзига кириши мумкин бўлиши керак эди. Агар кимгадир қандайдир махфий топшириқ берилган бўлса, у ўша латта тўпини маълум шаклда оғзига тиқиб олиб, йўлга тушар, шунда уни кўрғавларнинг уни сўроқ қилишга ҳам, тўхтатишга ҳам ҳақлари бўлмас эди. Қўққисдан қилинадиган тунгги ҳужумлар олдидан қўшинлар ҳам оғизларига шундай тўпини тиқиб олишар, бундан мақсад товуш чиқармаслик бўлиб, отларга ҳам кишнамасдиклари учун махсус юган кийдиришарди. Худди шу каби усулларни мўғуллар ҳам қўққисдан бўладиган ҳужумларда қўллаганликлари ҳақида уларнинг ҳарбий фаолияти тарихини баён қилувчи асарларда жуда кўп ёзилган.

4 Кун Мин ҳаракатлари ҳақидаги афсонавий ривоятлар ҳанузгача мўғуллар хотирасида сақланиб қолган. Тимковскийнинг 1820 йил Хитойга қилган саёҳати пайтида бир мўғул маъсабдорининг ҳикоя қилишича Кун Мин душман унинг ватанига бостириб кириши билан душман қўшини ўтадиган йўлга тошдан ясалган одамни қўйиб, унинг бир қўлига варақларига заҳар суртилган китоб, иккинчи қўлига эса қилич тутқазилган буюрадм. Мана шу қўшин йўлбошчиси тош одам қўлидаги китобни кўриб, уни ўқишга тушар, китоб мазмуни қизиқарли бўлгани учун унинг варақларини очар, варақлаш учун бармоқларини тили билан ҳўллар, бунинг натижасида заҳар унинг танасига таъсирини ўтказа бошлар эди. Бунинг сезиб қолган йўлбошчи тош одамдан нари кетмоқчи бўлар, лекин тош одам этагига ўришилган магнит унинг совутини ўзига тортар, бундан ғазабланган йўлбошчи унинг иккинчи қўлида бўлган қилични олиб унга зарба урарди. Шунда зарба уришдан ҳосил бўлган учқун натижасида тош одам ичида бўлган тез ёнувчи модда ўт олар ва қаттиқ портлаш юз берар, бунинг натижасида йўлбошчи ҳалок бўлар эди. Уз бошлиғининг тўсатдан ҳалок бўлишиндан саросимага тушган қўшин орқасига қайтишга мажбур бўларди.

5 Хитойликлар ёввойи халқларни жиловлаш ва хулқ-атворларини юмшатиш учун уларни хитой тилига, мусиқасига ҳамда хитойча кийим-кинонига ўргатиш фойдали деб ҳисоблайдилар.

6 Чингизхон ҳамisha ўзи билан бир неча хитой олимни олиб юрган.

7 Хитойда шимолда яшаган энг кучли халқ тоторлар деб аталган, улар Хингон тизмаларидан то Урхун дарёсига қадар бўлган ерларда кўчиб юрганлар, ҳамда Мўғул, Керонт, Тойчут (Тойжут, Тойчиут) ва Татарлар бўлиш тўртта қабиладан ташкил топганлар.

8 966 йилда тоторлар авлоди (аймоғи) Хитойга ўлпон тўлаган. Лекин 1139 йилда мўғуллар хитойликларни тор-мор қилганидан ва 1147 йилдаги тинчлик ҳақидаги сулҳдан сўнг улар энди (нечкилар ҳукмронлик қилаётган) хитойликлардан совғалар талаб қила бошладилар.

9 Мўғуллар Бобо номли қушни (бойқуш бўлиши эҳтимол) жуда эъзозлар эдилар. Бунга сабаб қуйидаги воқеа бўлган: Чингизхон қўшини мағлубиятга учраганидан кейин мана шу қуш ўтирган бута орқасига яшириниб олади. Улганларни шилиш ва тирик қолганларни ўлдиркиш учун қидириб юрган душман жангчиларидан бири бу қушни кўриши билан: бу қуш ўтирган ерда одам зоти бўлиши мумкин эмас, дейди. Шундан сўнг улар қидирувни тўхтатиб нари кетадилар. Мана шу ҳол Чингизхонни сақлаб қолади ва тун яқинлашиши билан у яширинади.

Мўғуллар (Горнах қабиласи миниб юрадиган) оқ отларни ҳам ҳурмат қилардилар. Улар Чингизхон 28 августда эришган ғалабасида кетта роль ўйнаган эдилар. Шунинг учун мана шу кун оқ отлардан соғиб олинадиган қимиз миннатдорчиликини ифодаловчи қурбонлик

сифатида ерга тўкиб юборилар, бу кунни шу отлардан соғиб олинган қимизни фақатгина хон окласи ва горнах қабиласига мансуб кишиларгина ичишлари мумкин эди. Майнинг 9-чи кунни улар ўз уюрларидан оқ биёларни ажратиб олиб, қурбонлик кўринишида улардан олинган қимизни ерга тўкишар, кейин эса базм бошлашар, бунда руҳонийлар тиловат қилишар, христиан руҳонийлари эса хушбўй смола тутатиб, сув пуркашар эдилар.

¹⁰ Бу жангда Темучин қўшинлари 13 қисмга бўлиниб, бирин-кетин жангга кириша бошладилар. Шунинг учун мўғулларни донмо галаба қозонишга олиб келган ҳарбий тартиб мана шу жангда жорий этилган бўлиши эҳтимол.

¹¹ Уйғурлар мўғул уруғидан пайдо бўлиб, лекин қўшни туркий қабилалар билан чапишиб кетганлар ва улардан кўп нарсаларни қабул қилиб олганлар. Мўғул тилида ҳам кўплаб туркий сўзлар мавжуд. Шарқий Туркистон аҳолиси ўзларини туркийлар деб атайдилар.

¹² Урта Осиёда бундай ҳол Чингизхон ва Амир Темур авлодларини қувғин қилинганидан кейин* ўзбеклар, қozoқлар ва туркманлар брасида биз Урта Осиёда устунлик қилганимизга қадар давом этиб келди. Агар бу икки истилочининг таъсири фақат Урта Осиё билан чекланганда эди, улар инсон уруғининг валинеъмати бўлиб қолардилар.

¹³ Унинг авлодлари ҳам савдо, хавфсизлик ва алоқа қулайликларига ҳомийлик қилардилар. Масалан, Хива билан Қрим орасидаги йўллар шунчалик яхши муҳофазаланган эдики, Хивадан Қримгача бўлган 3 ойлик масофани ҳеч қандай хавф-хатарсиз босиб ўтиш мумкин эди. Бу йўл давомида тамадди қилиш учун озиқ-овқат олишнинг ҳам ҳожати йўқ эди, чунки озиқ-овқатни йўл давомида бўлган меҳмонхоналардан олиш мумкин эди.

¹⁴ Бир кунни Чингизхон ўз фарзандларига ўзи ишонган қўшни бошлиқларини таништираётиб шундай деган: агар қачонлардир улар айбли иш қилиб қўйсалар уларни жазолашга шошманглар. Сизлар ёшсизлар, улар эса обрў-эътиборга эга кишилар. Жазолаш керак йўқлигини мендан сўранглар, агар мен йўқ бўлсам, умумий маслаҳатдан сўнг фақатгина қонунга асосланиб жазоланглар. Жиноятни очишга ҳаракат қилинглар, уларнинг ўзлари айбларига иқроп бўлишини ҳамда жазо жаҳл устида ноҳақ берилмасдан, қонунга биноан берилганини кўрсинлар.

¹⁵ Қўшиндаги шу каби бўлиниш бизда ҳам мавжуд бўлиб, мўғуллардан олинган бўлиши эҳтимол. Бундай бўлиниш Буюк Пётрга қадар мавжуд бўлиб, халқнинг ерга ва омонга қараб солиқ ва мажбурийятларининг тақсимланишига боғлиқ бўлмаган. Аҳолининг ўнлик, кезлик ва мингликларга бўлиниши Хитойда ҳам мавжуд.

* Бу изоҳнинг ўзи изоҳ талабдир. Муаллиф негадир билиб ё билмай «Темур авлоди қувғин қилинганидан кейин» дейди. Бу ниҳоятда мунозаралидир (муҳарр.).

¹⁶ Шунингдек, мўғуллар ўз қабиладошларидан хизматкорларга эга бўлишлари ҳам мумкин эмас эди.

¹⁷ Бу қарор фитна уюштириш ва гуруҳлар тузишнинг ёки эҳтиёж туфайли бошқа ҳукмдорларга мурожаат қилишнинг олдини олиш учун чиқарилган бўлса керак.

¹⁸ Элак икки хил вазифани, яъни лойқа сувни қуйқалардан то- залаб тиндириш ва ун элаш вазифаларини бажариши мумкин эди. Мў- гуллар ўтроқ халқлар билан бўлган урушларда даладан ғаллани те- риб олиб уни янчишар, унни эса қўшин озиқланиши учун тарқатар- дилар. Улар нон ёпмасдилар, лекин русларнинг хамир овқатлари син- гари овқатлар тайёрлардилар. Бизнинг татар, бошқирд ва қozoқла- римизда бундай таом ҳали ҳам тайёрланиб, салма деб аталади, улар- нинг бошқа овқати—буламиқ ҳам сув ва ун қайнатмасидан иборат. эди.

¹⁹ Солиқнинг бир қисми камбағалларга улашиш учун ажратилар эди.

²⁰ Улар чодир ва ўтовларни қуриш ҳамда бузиш, юк ортиш, мол- ларни боқиш ва ҳоказолар билан машғул бўлардилар. Мўғулларда кўпгина аёллар камондан отишни ҳам ўрганар эдилар.

²¹ Эҳтимол, бу мақсадларда у овқатга ишлатиш учун сўйилган молни оёқларини боғлаб, қорнини ёргандав сўнг унинг қови оқиб кети- шини олдини олиш учун юрагини сиқишни буюрган. Бу қонун овқатга ишлатиш учун мўлжалланган молни махсус усул билан сўядиган му- сулмонларда норозиликлар келтириб чиқарган.

²² Одатда эр ўзига хотин сотиб олар, лекин у эрига биринчи ва иккинчи даражада қариндошликда бўлмаслиги керак эди.

²³ Фараз қилишларича унинг қонунларининг катта қисми унга Чин- гизхон унвони берилган 1206 йилда чиққан экан.

²⁴ Бу амалдорларнинг катта қисми ва уларнинг бу ерда таъриф- ланган хатти-ҳаракатлари учун мўлжалланган қондалар Ҳалокухон ва Амир Темур саройида ҳам мавжуд эди. Лекин кўчманчи халқлардан ташкил топган катта қўшинлар учун мазкур штаб мансабдорлари ва уларнинг хатти-ҳаракатлари учун кўрсатмалар ўта муҳим эканли- гини ҳисобга оладиган бўлсак, унда булар Чингизхон даврида ҳам бор бўлиб, лекин бошқа номлар билан аталган ва ҳаракат доиралари ҳам бир қадар бошқачароқ бўлганига шубҳа йўқ.

²⁵ Олтин Ўрда хонлари бизнинг (рус) руҳонийларни ҳам солиқ тўлашдан озод этган эдилар.

²⁶ Мўғулларнинг ҳозирги қонунлари Чингизхон қонунларига анча ўхшаш; эҳтимол, улар Есо қонунларидан олинган бўлиши мумкин. Балки Хитой ва Мўғулистонда ҳозир ҳам Есо қонунни нусхалари сақ- ланиб қолган бўлиши эҳтимол.

²⁷ Унинг давлат ишларига қилган зарарли таъсирини қуйндаги латифа исбот қилиб беради: Туркон Хотун ҳомийлиги натижасида унинг аввалги қароли Носириддин вазир даражасига кўтарилди. Му- ҳаммад ўз онасининг эркатойи бўлган у кишини ёқтирмас, чунки у

эгаллаб турган лавозимига лойиқ фазилатларга эга эмас, боз устига порохўр бўлиб, мансаб сотиш билан шуғулланарди. Бир кун Муҳаммад Нишопурга келиб, бу шаҳарнинг қозиси сифатида Жанд шаҳрлик Садриддинни тайинлайди. У Садриддинга вазирга совға-салом бермасликни тайинлайди, чунки бу ўринни унга вазир эмас балки султоннинг ўзи берган эди. Лекин вазирнинг малайлари қозига агар бош вазирга илтифот кўрсатмаса уни кўнгилсизликлар кутаётганини айтишади. Хавотирга тушган қози мингта олтин тавга тўлдирилган сўригичланган ҳамёнини вазирга бериш учун ошиқади. Носириддин ҳаракатларини кузатиб турган, бўлган воқеадан хабар топган Муҳаммад қозини мансабидан четлаштириб, уни пана қилиб турган вазир чодирини майдалаб ташлаб, вазирга эса ўз ҳомийси ҳузурига қайтиб боришни буюради.

Носириддин Хоразмга қайтиб кетади. Йўл давомида у ўзига одамларни вазир сифатида иззат-икром қилишларини буюради, турли ишларни ҳал қилади, лекин ҳеч ким унинг мансабдан четлаштирилганини эслатиб қўйишга ботина олмайди. Туркон Хотун уни Хоразмни улуш сифатида олган набираларининг бирига вазир сифатида тайинлайди. Порохўрликка одатланган вазир бу ерда ҳам хазиначилардан бирини унга катта миқдорда пул беришга мажбур этади. Носириддин ўз мансабининг суистеъмор қилганини эшитган Муҳаммад назабланиб бир зобитга Носириддиннинг бошини олиб келишни буюради. Бу буйруқдан ўз вақтида хабар топган Туркон Хотун ўша зобитга Носириддин бошчилик қилаётган девон мажлисига етиб келишни буюриб, қўйидаги сўзлар билан вазирни қутлашни буюради: «Менинг сендан бошқа вазирим йўқ, ўз вазифагини адо этишни давом эттиравер. Салтанатда ҳеч ким сенга қулоқ солмасликка ва сенинг ҳокимиятигингга тан олмасликка ботина олмайди». «Шундан сўнг Носириддин давлат ишларига аввалгидек ўз таъсирини кўрсата бошлади. Қанча-қанча шоҳларни қирган ва таҳқирлай олган бечора Муҳаммад эса ўз қўлини жазолашга ҳам қурбн етмади. Лекин Чингизхонда бундай эмас эди. Пекинни қўлга олишда хунлар императори бойликларини учта мўғул амалдорларига топшираётган хазиначилар уларга баъзи буюмларни совға сифатида олишни таклиф этадилар. Улардан икки киши совғаларни олишга жазм этадилар. Бундан хабардор бўлган Чингизхон император бойликлари фақатгина хонга тегишли деб, икки амалдорни қаттиқ жазолашни буюради.

²⁸ Бошқа маълумотларга қараганда карвон султон фуқароларидан бўлмиш тўрт кишидан иборат бўлган. Лекин бу маълумот ҳақиқатдан узоқдир. Уйлашимизча айёр Чингизхон ўзи юборган савдогарлар тақдирини олдиндан билган, уларни талон-тарож қилиниши ёки ўлдирилишидан унинг ҳамма қариндош ва аъёнлари ҳақоратланиши, ўз навбатида қурултойда улар уруш бошлангга қаршиликсиз рози бўлишларини кутган эди.

²⁹ Чингизхон ўз қўшинларининг ирим-чиримларга ишонишидан фойдалана олар, ғайритабиий кучларнинг ҳомийлик қилишига уларни

ишонтирар, қатъий қонулар, одамларни танлай билиш, жангчиларнинг ўзла олиш ҳисобига бойиб бориши — буларнинг ҳаммаси унинг босқинчилик ниятларига катта таъсир кўрсатади.

³⁰ Қўшин ва Самарқанд аҳолиси сонининг бунчалик катта қилиб кўрсатилганиги ўша уруш тарихчилари юзтани мингта ва ҳоказо равишда ошириб кўрсатганликларини кўрсатади.

³¹ Гарчи Чингизхон ва Амир Темури ўз башоратчиларига эга бўлсаларда, лекин уларда ҳам Юнонистон ва Римнинг буюк лашкарбошиларига каби башорат жангчиларда жасурлик уйғотиш учун қўлланиларди. Бундай хусусиятга эга лашкарбошилар, яхши ўйлаб тузилган режани амалга ошира олиш санъати ва жасурлик энг бахтли башорат эканлигини тушунардилар. Ҳалокухон (1262 йил) Бағдодга боришни мўлжаллаётган пайтда Аббосийлар тарафдори бўлмиш унинг раммони юлдузлар жойлашиши ноқулай, шунинг учун у Аббосийларга қарши ҳужум бошласа унинг отлари ҳалок бўлишини, қўшин орасида касаллик тарқалишини, қуёш бошқа нур ва иссиқлик бермаслигини, ёмғир ёғмаслигини, ҳалокатли қаттиқ шамол бўлишини, ер қимирлаши натижасида ер ёрилишини, ер ҳосилдорлик кучини йўқотиб, Ҳалокухон ўша йили ўлишини айтган эди. Шунда, Ҳалокухон Али мазҳабига тегишли бошқа раммонни таклиф қилади. Раммон ўзидан аввалги айтилган башорат амалга ошмаслигини, Бағдод эса қўлга олинишини айтади. Ҳалокухон иккинчи башоратга амал қилиб, мўғуллар фақатгина муваффақият келтирувчи башоратлар талаб қилишини амалда исботлади.

³² У аввал қишлоқда, кейин эса изларини ва турган жойини яшириш мақсадида оролда яшагани шубҳасиз. Акс ҳолда асосий мақсади Султонни қўлга олиш бўлган, айти шу мақсадларда Жебе ва Субутойни юборган бу мард ва ишбилармон босқинчилар уни оролда қўлга олиш воситаларини топа олмаганларига ишониш қийин. Астробод уларнинг қўлларида бўлган. Улар Астробод ёки Каспий денгизининг бошқа қирғоқларида кема топа олишлари ёки уни ўзлари ясай олишлари мумкин эди. Шунинг учун Д'Оссон ўз ҳикоясида ноаниқлик ва хатога йўл қўйган бўлиши керак.

³³ Бошқа маълумотларга қараганда ўша пайтда Жалолиддин отаси ёнида бўлмаган. Лекин у аввал отаси ёнида бўлиб, унинг ўлимига бир неча ой қолганда (1220 йилнинг охириларида) кетган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Чунки Муҳаммад ўлган куни (1221 йил 10 февралда) Жалолиддин Хоразмдан яширин равишда чиқиб кетган эди.

³⁴ Бу ерда Д'Оссон зиддиятга йўл қўйган. Урганч (Д'Оссонда Курганж) Орол денгизига қуюлувчи Жайхун дарёсининг икки қирғоғида жойлашганини таърифлаб, ўз асарига илова тариқасида берилган харитада у Жайхун дарёсининг Каспий денгизига қуюлувчи тармоғида жойлашган деб кўрсатган. Қадимий Урганч харобалари ҳақиқатан ҳам Жайхуннинг ҳозирда Шарқровуқ деб аталувчи ўша тармоқда ётибди. Унинг кенлиги 60 саржинга тенг бўлиб, бундай тармоқда доимий кўприк бўлиши ажабланарли эмас. Лекин Жай-

хунни Хива ерларидан Миср ўрталаридаги Нил дарёси каби кенг ва тез оқувчи қисмида кўприк бўлишини фараз қилиш мумкин эмас. Хива хони Абулғозий ўз халқи тарихини яхшироқ билса керак. Унинг ёзишча, 3000 жангчига эга мўғуллар қўшини қамал бошида эмас балки 7 ой ўтганидан сўнг юборилган, уларнинг мақсади кўприкни эгаллаш бўлмай, балки Жайхун (ҳозирги Шарқровуқ) дарёси сувларини бошқа тарафга буриб юбориш бўлган. Урганч аҳолиси эса уларга қарши катта қўшин юбориб, мўғуллар қўшинини қириб ташлаган экан. Хоразмда бу пайтларда савдо ривожланган бўлиб, унда Урганчдан ташқари бошқа шаҳарлар ҳам бор эди. Лекин уларни олиниши ҳақида ҳеч нарса маълум эмас. Жайхуннинг қуйи қисмида қамниш ва буталар ўсиб кетган, йрмоқ ва кўлчалар кўп бўлиб мўғул отлиқ аскарлари ҳаракат қилиши учун жуда ноқулай эди. Шунинг учун бу ерга беркиниб олган маҳаллий аҳоли қамал қилувчиларни безовта қилиб турганига шубҳа йўқ. Бу ҳақда ҳеч қаерда гапирилмаганидан Хоразмнинг босиб олиниш тарихи тўлиқ эмас, деб хулоса қилсак бўлади.

³⁵ Улар ўз ташаббусларини амалга оширишларида бу ҳол тўсиқ бўла олмас эди. Бадавлат Бағдод шаҳри уларга ажойиб ўлжа бўлгани учун улар шаҳарга бошқа тарафдан кириб бориш йўллари топишлари мумкин эди. Эҳтимол, Чингизхон Муҳаммад империясига кириб боришга даъват қилган халифага раҳм қилган бўлиши (у керак бўлиб қолганда мусулмонлар фанатизмини аланга олдирishi мумкин эди) ва у билан урушдан олдин бўлган алоқасини беркийтиш мақсадида ўз лашкарбошиларига халифа ерларига фақатгина хўжакўрсинга таҳдид қилиб туришни буюрган бўлиши керак.

³⁶ Бу бизнинг йилномаларимизда кўрсатилган сана. Хитойлик ва мусулмон тарихчиларининг айтишича бу жанг 1223 йил бўлиб ўтган. Абулғозийнинг ёзишча Субутоё Чингизхон билан Буюк Бухоро chegarаларида бирлашган экан. Д'Оссоннинг айтишича Чингизхон бу ерда 1224 йилнинг баҳорида бўлган.

³⁷ Қозонлик профессор Эрдманнинг ҳисобига кўра уларнинг сони 230 000 кишидан иборат эди. Уларнинг 101 минги марказни, 47 минги ўнг қанотни, 52 минги сўл қанотни ташкил этиб, Чингизхон ва унинг яқин қариндошлари шахсий қўшинлари (шахсий соқчилари) 30 000 жангчидан иборат бўлган. Улар ўз навбатида резерв ролини ҳам ўйнаганлар.

³⁸ 1226-йил Чингизхон, 1230 йилда эса Угадэй лашкарбошилари ҳамма хитойликларни қириб ташлашни ва уларнинг ерларидан кўчманчилик қилишни таклиф қилган эдилар. Елу Чусой Чингизхон ва Угадэйни бу ниятдан қайтаришга эришди. У давлат солиғи, почта хизмати, сарой маросимлари тўғрисида баъзи тadbирларни ишлаб чиқди. 1231 йил севат ташкил этилганидан сўнг эса унинг ранси лавозимига тайинланди.

³⁹ Кострома йилномаларида айтилишича, мўғуллар кетганидан сўнг рязанлик княз Игор Игоревич Воронеж дарёси бўйлаб Ботухон буйруғига биноан шу дарё яқинида бошқа жангчилар билан бирга-

ликда ўлдирилган рязанлик княз Федор Георгиевич мурдасини қидириб юрган. Лекин княз жанг пайтида ўлдирилганми ёки асирга олинганидан кейин ўлдирилганми, буниси айtilмаган.

⁴⁰ Ботухон рязанлик князлардан оқ, қора, кул ранг, қизғиш ва чавқар отлар талаб қиларди. Оддий фойдаланишда отлар даражасига қараб талаб қилинарди. Лекин мўғуллар отлар рангига жиддий эътибор беринлар, бунинг сабаби шундаки, асосан отликлардан ташкил топган мўғул қўшинларининг турли қисмлари отларнинг рангига қараб тузиларди. Бу ҳол отларни яловлардан тўплаш, ҳамда қисмларини жанг пайтида ажратиш мумкин бўлиши учун қулай эди.

⁴¹ Чингизхон Муҳаммад билан бўлган урушда худди шу каби ҳаракат қилган, яъни Сайхундан аввал Бухорога йўналиб, сўнгра Самарқанд томон юрган эди.

⁴² Торжонни қўлга киритган қисм ўша пайтнинг ўзида жанубдан келаётган мадад кучлари ва новгородликларни кузатиб туриши, Георгий Новгородга чекинган тақдирда унинг орқа тарафига қараб ҳаракат қилиши мумкин эди. Илномадаги маълумот, вақт ва шароитни идрок қилиб, Сити дарёси яқинида турган Георгийга қарши Ботухоннинг лашкарбошиси Бўрундой бошчилигидаги мўғуллар қисми турган бўлиб, Ботухоннинг ўзи эса тўғри йўл бўйлаб Тверга юрган дейишимиз мумкин.

⁴³ Ушбу тузуқлар мўғул тилида (бу хато, аслида туркий тилда — *муҳарр.*) ёзилиб, форсчага, ундан эса француз тилига таржима қилинган ва шу тилда 1787 йили Ланглес томонидан нашр этилган. Ушбу кўчирмалар Амир Темурнинг кенгаш мажлисларида айтган сўзлари, кўрсатма ва фармонларидан олинган бўлиб, котиблари томонидан ёзиб қолдирилган бўлиши эҳтимол. Мана шу кўчирмалар унинг ваъдасига деб ном олган.

⁴⁴ Амир Темурнинг қудратга кирган пайтида насабшунослар унинг уруғини Чингизхон авлодининг қўйи чизигидан келтириб чиқарган бўлишлари эҳтимол. Гўёки Чингизхон аجدодлари орасида Қобулхон ва Қочувли Баҳодир номли ака-укалар бўлиб, улар Қобулхон авлодлари хон тахтига меросхўр бўлишини, Қочувли Баҳодир авлодлари эса бош вазирлик ва лашкарбошлик ўринларини эгаллашлари ҳақида ўзаро келишиб олган эмишлар. Ака-укаларнинг юқори чизигидан, яъни Қобулхон уруғидан Чингизхон, қўйи чизикдан эса Амир Темур дунёга келган экан. (Бу ҳақда тўлиқроқ маълумот олиш учун «Темур тузуқларига»га ва Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» номли асарига мурожаат қилишингиз мумкин (*муҳарр.*)).

⁴⁵ Боязидга қарши бўлган урушда кўп унвонга эга чингизлик хон Маҳмуд ўз ўлжасини талон-тарож йўли билан қўлга киритиш учун бошқа ҳарбий саркардалар қаторида қўшин билан биргаликда юборилган эди. Амир Темур Есо қонунига риоя қилиб, ўз фармон ва ёрликларни бошига ҳукмронлик қилувчи хон номини ёзишни буюрарди.

⁴⁶ Амир Темур ўзининг тўнғич ўғли Жаҳонгирга 12000 от нархига тенг бўлган маош тайинлаган. Амир Темурнинг бу ўғли 1375 йили вафот этганини инобатга олсак, унинг бу пайтда 100000 кишилик қўшинни бўлгани ҳақида хулоса қилсак бўлади.

⁴⁷ Бу хабарни олиб келган чопар Самарқанддан Шерозгача бўлган 2200 чақирим (1 чақирим — 1,06 км. га тенг) масофани 17 кунда босиб ўтади.

⁴⁸ Амир Темур ҳаракат қилган Бўрибоши тарафда қуйидаги жойлар қайд этилган: Топалик, Қароқ, Урнак тоғи, Ейкар сури (бу ерда сув бўлмагани учун қудуқлар қазишга тўғри келди, кейинроқ эса, ёз бўлса ҳам, муз ва қор билан қопланган водийга дуч келинди); У ердан Турғун ўлтоқ томон ҳаракат қилишди. Бу ерда Амир Темур Яғир ёли водийсида сайғоқ (ёввойи эшак) овни уюштирди; у ердан Ўлон Ерлик текислигига ва Шепар Яғир деган жойга келишди. Амир Темур бу ердан Анқотўрани таъқиб қилиш учун Уронқиярга қисм юборди ва қолган қўшинни икки қисмга бўлди: уларнинг бир қисмини Қубоқ ва Қақамабуржи тарафга юборди. Анқотўрага қарши юборилган қисм уни тор-мор қилиб Антадиктор ёнида Амир Темурга келиб қўшилди. Қўшиннинг Амир Темурнинг ўзи билан бораётган қисми Шира, Шебадту, Суйю, Мероғ, Қорачан, Бўвулағон ва Қорағужур томон йўл олди. Амир Темур бу ерда тўхтаб, Қубоқ томонга юборилган қўшинни топши мақсадида махсус отлик бўлима юборди. Бу тўхташ отларни ўтлатиш учун ҳам хизмат қилди. Юборилган қисмлар асосан турли чорва молларидан иборат бўлган катта ўлжаларни қўлга киритиб қайтганларни туфайли Амир Темур тўхташ пайтида ўлжаларни зобит (офицер) лар ва паст унволи жангчиларга бўлиб бериш билан машғул бўлди.

⁴⁹ Семипалатинск яқинида ҳам қадимий сарой харобалари мавжуд; лекин Имал Ғужу жануброқда, Имал дарёси яқинида жойлашган бўлиши керак.

⁵⁰ Амир Темур ўз хизматига душманларни ҳам жалб эта оларди. Асирга тушган Тўхтамишнинг бош котиби, Илёс Хожа Ўғлоннинг бош лашкарбошиси, Бекчиқининг ўғли унинг хизматида эдилар. Ҳеч шубҳасиз, бу ўрдадан ҳам кўплаб кишилар унинг хизматида бўлиб, ўз ватанларидаги ҳолат ҳақида маълумот етказиб турганлар ва бу билан унга кўп наф келтирганлар.

⁵¹ Амир Темур бу қабилалар ерларига бир неча юришлар қилишга ва уларни барча тоғ йўлларида таъқиб қилишига қарамасдан, бу қабилаларни батамом қириб ташлай олмаган. Уларнинг Амир Темурга ва унинг авлодларига бўлган ўчлари авлоддан-авлодга ўтиб борди. Амир Темур авлодлари ўзаро низолар туфайли кучсизланиб қолганида ушбу қабилаларнинг ўч олиши учун қулай шароит яралда (XV асрнинг иккинчи ярмида). Бу даврда Чингизийлар ва Темурийларнинг бепоян салтанатлари парчаланиб кетган, ушбу хонлар сулоласига тегишли ҳокимиятлар ағдарилган, турли хил миллат ва элат вакилларидан иборат бўлган уларга тегишли қўшинлар тарқаб кетган

эди. Шуларнинг орасидаги руслар Волга, Дон ва Днепрнинг ўрта қисмларига бориб малоруссиялик (кейинчалик запорожьелик) донлик ва волгалик казакларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлдилар. Шарқ тарафда эса бу хонларнинг собиқ энгил отлик аскарларидан иборат бошқа, катта қозоқлар жамоаси — яъни қирғизлар ўрдаси ташкил топди. Ундан ҳам шарқроқда, яъни 1389 йил Амир Темур қўшинлари шу ерларда кўчиб юрвчи қабилаларни қириб ташлаш учун борган ерларида (Олатов тоғлари, Иртишнинг юқори қисми ва Тиён-Шон тоғларидаги дараларда) қабилалар икки-уч авлоддан сўнг кўпайганлар ва тахмин қилиш мумкинлиги, улар жамоа ва иттифоқларга бирлашганлар. Гарчи Амир Темур уларнинг бир қисмини қириб ташлаган. Чингизхон авлодига мансуб элзодалардан иборат бошқа катта қисмини эса ўзига оғдириб олган бўлса ҳам, бу жамоаларнинг кўп қисми мустақил бўлиб, улар ўзларини ўзбеклар, яъни ўзи-ўзига ҳоким ёки бек деб аташган. Қасос олиш ҳисси билан яшовчи бу ўзбеклар Мовароуннаҳрдан Амир Темурнинг охириги авлоди бўлмиш машҳур Султон Бобурни қувғин қилиб, XV асрнинг охири ва XVI асрнинг бошларида ҳозирги Қўқон, Бухоро ва Хива хонлиқларини эгаллаб олишди.

⁵² Шарафуддин Али Яздийнинг айтишича, грегориан оловининг таъсири жуда кучли бўлган. Унинг ҳикоя қилишича, 1402 йил Смирна шаҳрини ишғол қилиш пайтида, родослик рицарлар шаҳарга ёрдам беришга ошиқадилар. Лекин Амир Темур шаҳарни денгиз томондан қуршаб олиб, ёғочдан ясалган чорпоя ва соллар устига тахтасупа ўрнатади, унинг устига эса иргитувчи қурооллар ва қалқон кўтарган жангчиларни жойлаштиради. Шу усул ёрдамида у фақатгина ёрдам берилишининг олдини олиб қолмасдан, балки гарнизон билан бўлган алоқани узиб қўйишга эришди. Бундай ҳолатда родослик рицарларнинг ҳарбий денгиз кемалари камон ва мажаниқдан отиладиган ўқлар етиб кела олмайдиган масофада жойлашганлигига шубҳа йўқ. Шарафуддин Али Яздийнинг айтишига қараганда, Амир Темур шаҳарни олиш чоғида грегориан олови билан бирга ҳалок бўлган Смирна шаҳри ҳимоячиларининг бошларини ҳам родослик рицарлар кемаларига улоқтиришни буюрган, иргитиш кучи шу қадар кучли бўлганки, кўплаб узилган бошлар кемаларга бориб тушган.

⁵³ Боплан Украинани таърифлашда қрим-татарларнинг Польша ва Украинага боқинлари пайтида садоқларида 18 дан 20 тагача ўққа эга бўлганлар, дейди. Унинг қрим-татарларнинг қуро-яроғлари, юриш ва ҳаракатларини таърифлашидан, улар Чингизхон жорий этган қонун-қондалардан ҳанузгача фойдаланганликларини кўрса бўлади.

⁵⁴ Ўнбоши сайлаш учун талаб қилинган биродарларнинг розилиги ҳали ҳеч бир бошлиқнинг вазифасида бўлмаган, шу мансабга сайланаётган оддий жангчининг лаёқати ҳақида бошлиқлардан кўра ўз биродарлари яхшироқ билишларига асосланган эди. Ўз навбатида, биродарларининг розилиги билан ўнбошилик лавозимига сайлашда ха-

толикка йўл қўйиш эҳтимоли камроқ эди. Мўғулларда биринчи унвон бериш Буюк Петр жорий этган ҳарбий денгиз кучларидаги баъзи бир унвон олиш учун ўз номзодини қўйиш билан бир оз ўхшашроқ эди. Бизнинг қуруқликдаги қўшинларимизда полковниккача бўлган унвон олиш учун авваллари хизматдош офицерларнинг кўтаришга лойиқ деган гувоҳликлари талаб қилинарди.

⁵⁵ Итоат этмаслик, қўрқоқлик, ҳарбий тартибни бузганлик учун Амир Темур ҳам Чингизхоннинг Ёсо қонунларига амал қилиб, бундай ҳарбийларни орқасига ва қорнига таёқ билан урдирар, ундан ташқари, қўрқоқларга аёллар қўйлагини кийдириб, икки юзига қизил бўёқ суртидирар, кейин эса эшак думига боғлаб шаҳар кўчаларида сазойи қилишар эди.

⁵⁶ Ўнбошилар бизнинг унтер-офицерларимизга тўғри келарди. Ўз навбатида у даврларда оддий жангчилар билан олий қўмондоларни боғлаб турувчи бу бўғиннинг муҳимлигини яхши тушунишар, шунинг учун ўнбошиларнинг оддий жангчилар олдидаги обрўсини анчагина кўтариб қўйишган эди. Бу ҳол ўнбошиларга махсус ўтов ва дурустгина маош (10 та оддий жангчи маошига тенг) тайинланганидан кўриниб турибди.

⁵⁷ Ўзга ерларда (Амир Темурга қадар) қўшинларга доний маош ҳам, ер ҳам берилмас, лекин улар ўлжа қўлга киритишда қатнашишар, тинчлик пайтларида эса, босиб олинган халқлардан бутун қўшин учун от, хўкис, қўй, эчки ва ҳоказолар кўрнинида ўлпон олишар, шуларни ўз навбатида қашшоқлашиб қолган қўшин қисмларига бўлиб беришарди. XIV асрдан бошлаб Эрон хони Ҳозонхон қўшинга ер улашиб, маош тайинлашни жорий этди.

⁵⁸ Қўшинлар ҳарбий тартибда жойлашиш, душман чизикларини ёриб ўтиш, ҳужум ва чекиниш учун махсус ўн иккита қондага эга эдилар. Бу қондаларнинг асл нусхаси сақланиб қолмаган. Амир Темурнинг гапига қараганда, давлатлари босиб олиш шахмат ўйинидан бошқа нарса эмас. Бу билан у кундузи шуғулланар, кечалари эса бошқариш тadbирларини мулоҳаза қилиб чиқарди. Лекин Амир Темур кунлаб вақтин сарф қилаётган унинг шахмати ўзи томондан каниф эгилган бўлиб, сипоҳлар (қўшин исмлари) юришини, тўғрироғи қўшинлар эволюциясини тасвирлар эди. Бикобарни, Амир Темурнинг шахмат ўйини энг янги ҳарбий ўйин эди.

⁵⁹ Бу қисмлар тенг эмаслигини қўйида кўриб чиқамиз. Лашкарнинг асосий қисми ёки резерв бутун лашкарнинг 1/4 қисмидан 1/2 қисмигача ташкил этган бўлгани эҳтимол.

⁶⁰ Бу ерда серўт яйловлар назарда тутилган бўлиши керак.

⁶¹ Мадад беришнинг бундай тартиби фақатгина ҳарбий машқларда кузатиладди. Ҳақиқий жанг пайтида эса жангнинг боришига боғлиқ эди.

⁶² Кўриниб турибдики, бу халқларнинг бош байроғи жуда муҳим аҳамият касб этган. Байроқ чекиниш ёки мағлубият пайтида тўпланиш жойи бўлиб хизмат қилар ҳамда бош қўмондон турган ерни

кўрсатар эди. Амир Темурнинг 1391 йил Тўхтамишга қарши қилган юришини таърифлаганда у жангнинг энг қизиган пайтида байроқнинг аҳамиятидан моҳирона фойдаланганлигини кўрамиз.

⁶³ Бундай ҳарбий тартибда Амир Темур ўғиллари, набиралари, қариндош-уруғлари ва иттифоқчилари бошчилик қилувчи қўшинлардан ташқари 40 та бўлима, жанговар чиқиқларда эса фақат 35 та бўлима мавжуд эди. Кўплари катта-катта вилоятларга эга бўлган Амир Темурнинг ўғиллари, набиралари, қариндош ва иттифоқчилари кўп сонли қўшинга эга бўлиб, тарх (резерв) таркибига кирганлар ва демак, қўшиннинг тарҳи бутун қўшиннинг ярмидан кўпроғини ташкил этган бўлиши керак. Бу ерда қайд этилган бўлималар ҳам жангчилар сонини жиҳатидан турлича бўлган бўлиши керак.

⁶⁴ Бундай жанговар тартиб Чингизхон томонидан киритилганими, ё Амир Темур томонидан кашф этилганими ёки фақат мукаммаллаштирилганими, буниси маълум эмас. Шуни биламизки, македонияликлар фалангасининг ҳам, юнонлар ва римликлар сафининг ҳам, Аннибал сафининг ҳам бу тартибга ўхшаш жойи йўқ. Янги даврда Густав-Адольф ҳам, Людовик XIV саркардалари ҳам, Буюк Фридрих ҳам бундай саф ва жанг олиб бориш усулларини қўлламаганлар. Агар Амир Темур жанговар тартибларини ҳозирги даврдаги жангга сафлантирилган қўшин тартиби билан солиштирсак, енгил қўшинлардан тузилган икки чиқиқ авангард қанотларини бизнинг бошловчи ва фланкёрлар (ён томондан ҳимоя қилувчи ва ўққа тутувчилар) деб қабул қиладиган бўлсак, унда мўғулларнинг жанговар тартиби авангард, бир ёки икки жанговар чиқиқ ва резервдан ташкил топганини кўрамиз. Бинобарин, бундай тартиб ҳозирги — ҳамма Наполеон I кашф этган деб билувчи — ҳарбий тартиб билан ўхшашдир. Агар бундай тартиблар Лассеннинг ҳарбий соқчилар занжири (кордон) тартиби ва резервсиз зич сафлар (колонна) билан ҳаракат қилиш усулидан кейин киритилганини, Ланглеснинг Темурбек снёсати ва урушлари ҳақидаги Амир Темурнинг жанговар тартиблари баён этилган китоби 1787 йилда француз тилида чол этилганини, Мисрга, у ердан Туркия ва Эронга, ундан кейин эса Ҳиндистонга юриш қилишни режалаштирган, бунинг учун мўғуллар, араблар ва Искандар Зулқарнайнинг Оснёга қилган юришларини ўрганиши керак бўлган Наполеон бу китобни ўқимаган бўлиши мумкин эмаслигини инобатга оладиган бўлсак, у ўзи жорий этган ҳозирги жанговар тартибларни Амир Темур қондаларидан ўзлаштириб олганининг, истёдодли саркарда бўлгани учун ушбу тартибларни замонавий қурол-яроғларга мослаштирилганлигининг бениҳтиёр гувоҳи бўламиз.

⁶⁵ Фарсанг деб бизнинг 7—8 қақиримимизга ёки немисларнинг бир милясига тўғри келадиган масофа қабул қилинган. Уни I соат ичида отда ўртача тезлик билан юрганда босиб ўтиладиган масофа билан белгилашарди.

⁶⁶ Ушбу баён Бопландан олинди.

⁶⁷ Кўрик чоғида татарлар байроқ кўтариб, тўрттадан отлиқ жой-

лашган сафда икки колонна бўлиб хон ёнидан ўтардилар. Ҳар бир қисм олдида бошлиқлар ўз аъёнлари билан борар, ҳар бир вилоят, уруғ, қабила, аймоқ махсус рангли байроққа эга эди Пайгамбар байроғини Амир олиб юрарди. У яшил рангли алангалар билан кузатиб борилар (байроқ турган ерни кечаси кўриш мумкин бўлиши учун шундай қилинган бўлса керак) ва қўшинларнинг орқасида жойлашарди.

⁶⁸ Бундан биринчи мўғул босқинчилари ва Амир Темур жангчилари қўшимча олдинган отларини душманга яқинлашишлари билан арава-лар карвони қаторига топширишлари шарт эди, деб хулоса қилса бўлади.

⁶⁹ Бу белги «маёқ» деб аталиб, бизнинг казакларимиз томонидан ҳам қўлланилади. Ушбу белгини қирғизлар ҳам қўллашади.

⁷⁰ Бу ҳол татарларда жангни бошловчи қанот чап қанот эканлигини тасдиқлайди, чунки ҳар бир отлик чап тарафдан ўнг тарафга қараб шундай жойлашиши керак эдики, бунда камондан ўқ узаётган жангчи қўшин жангчига ҳалал бермаслиги керак эди.

⁷¹ Қулоғини ерга бериб ётган ёки шамолга қарши турган мўғул қайси томонда, қанча саржин масофада отлар юриб ёки югуриб келадиганини, уларнинг сонини айтиб бериши мумкин.

⁷² Бу ҳол асримизнинг ўттизинчи йилларига тааллуқлидир.

⁷³ Оренбург чегара чизигида баранта (молларни ҳайдаб кетиш) учун энг қулаё фасл куз ҳисобланган. Бу пайтда қирғизлар қоронғи кечалардан фойдалана олишар, уларнинг чопқир отлари куз ойида жисмонан бақувват ҳолда бўлар эди.

⁷⁴ Казакларнинг айтишича, об-ҳаво осойишта пайтида қирғизлар (қозоқлар) отларини дарёнинг соқчи пости жойлашган қуйи қисмидан олиб ўтишга ҳаракат қилардилар. Бунинг сабаби шундаки, отлар уюрининг сузишидан чиқадиган шовқин дарёнинг қуйи қисмида юқори қисмидагига қараганда пастроқ эшитилади.

⁷⁵ Бу ерда фақатгина бир уруғга мансуб халқлар ҳақида гап бо-ряпти

⁷⁶ Чингизхоннинг бешинчи вориси бўлган эвараси Хўбилайгина Хитой иқлимига мафтун бўлиб, Пекинга кўчиб келган эди.

⁷⁷ Амио қор ҳар йили ҳам бу ерларда қалин ёғавермайди. Баъзан қиш қорсиз келади ва бинобарин, катта қўшин ҳар баҳорда ҳам бу ердан бемалол ўта олмайди.

⁷⁸ Урта Оснёда чалғи ишлатишмайди.

⁷⁹ «Темур тузуклари»нинг асл нусхасида Амир Темурнинг бир йилга етарли озуқа тайёрлагани ёзилган. Лекин юк ташувчи воситаларнинг етишмаслиги, чорванинг қиш пайтида ориқлаб кетиши, туяларнинг тасодифан нобуд бўлиши керакли озиқ-овқатни олиб кетишга имкон бермаган бўлиши эҳтимол. Уруш чўзилиб кетадиган шароитда қўшин қийналмаслиги учун Амир Темур бир неча ойга етадиган озиқ-овқатни ғамлаб олар, ўз чорваси билан чўл ичкарисига чекинаётган душман унинг қўшинларини мушкул аҳволга солиб қўйишни яхши

билгани учун озик-овқатни эҳтиётлаб сарфлашга ҳаракат қиларди. Аммо мана шу юришнинг тарихчиси бўлган Али Яздий Амир Темурнинг узоқни кўзлаб берган кўрсатмаларини тушунмаган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас.

⁸⁰ Қўчманчи халқлар турли хил илдиэларни истеймол қилишар ҳамда ҳайвон уяларидан уларнинг қишга тўплаган захираларини топа олишар эди.

⁸¹ Кундузги дам олишларни ҳисобга олганда бир кунда ўртача 15—20 чақирим масофа босиб ўтиларди. Қирғизларнинг (қозоқларнинг) кўчиб юришга кетказадиган вақтларни шу кўрсаткичга тўғри келади.

⁸² Катта қалқонлар пиеда жангда кичиклари от устидаги жангда қўлланилган. Катта қалқонларни қароргоҳга қўнганларида муҳофаза учун айлантириб ўрардилар.

⁸³ Амир Темурнинг доимий қондаси — яъни душманга яқинлашиш билан қароргоҳ атрофини хандақ билан ўраб олиши — унинг қароргоҳи тўғри жойлаштирилганлигини яққол кўрсатади. Акс ҳолда қароргоҳ жуда катта майдонни эгаллаши, хандақ қазини жуда кўп вақтни олиши мумкин эди.

⁸⁴ Амир Темур кўрсатмаларига биноан осойишталик даврида 12000 жангчи шахсий соқчи сифатида унинг саройи атрофига жойланар эдилар. Улардан фақат мингтаси тун пайтида бетўхтов ҳаракат қилиб юриш учун тайинланарди. Агар юқорида кўрсатилган ҳарбий тартиб учун мана шу нисбатни қабул қиладиган бўлсак, унда Амир Темур қўшинлари сови 360 000 га етиши мумкин эди.

⁸⁵ Қондурча — Сўқ дарёсига ўнг тарафдан қуйилиб қўшилади, Сўқ эса Самарадан юқориқоқда Волга дарёсига чап томондан қуйилади. Ундан Сақмара дарёсига қуйилувчи Иқ дарёсигача 450 чақирим; демак, Амир Темур Иқ дарёсини 4 июнда кечиб ўтиб, бу масофани 13 кунда ўтган, яъни бир кеча-кундузда 35 чақирим йўл юрилган.

⁸⁶ Резерв (тарҳ) дан фойдаланиш отлиқлар орасида бўлаётган жангда жуда муҳим ва зарур эди. Буёқ босқинчи ҳисобланган Чингизхон шу нарсани идрок қила олган ва уларни қўллаш қондаларини ўйлаб топган бўлиши муболаға эмас. Бизнеснинг қўшинларимиз татарлар зулини пайтида резерв (тарҳ) кучидан фақатгина бир маротаба моҳирлик билан фойдалана олганлари Куликово жангида рўй берган эди. Шу жангда Владимир Андреевич Храбрый жанг сўнгида, энг ҳал қилувчи дақиқада татарларга ҳамла қилиб Момой қўлидан тебраниб турган галабани тортиб олишга муваффақ бўлган эди. Резерв (тарҳ) кучидан фойдаланиш фикрини Дмитрий Донской татарлардан ўзлаштириб олган бўлиши эҳтимолга яқин.

⁸⁷ Балки Амир Темурнинг бу фармойиши душман томонидан ўтган, байроқни тубан қилиши керак бўлган ва шу билан Тўхтамишхон аскарларини саросимага солишга олиб келадиган сотқин байроқдор учун белги бўлиши мумкин эди. Бундай ҳолда Тўхтамишхон жангчилари гулгулага тушиб хон калок бўлган, жанг бой берилган, деб

фараз қилишлари ва фақатгина қочини билан ўз жонларини сақлаб қолишлари мумкин деб ўйлашлари эҳтимолга яқин. Тўхтамишхон Литва князи Ягэйлога юборган ёрлиғида ўзининг баъзи бир аъёнлари ва йилвомаларимиздан бизга маълум бўлган Едигейнинг хиёнатини ҳақда айтиб ўтган.

⁸⁸ Унинг қўшинлари таркибида Олтин Урда, Кўк Урда, Сирдарё ва Урол дарёлари ўртасида кўчиб яшовчи татарлар, нўғойлар, олонлар, черкаслар, булғорлар ва руслар бор эди. Жангчилар сонини ярим миллионга яқин бўлиши эҳтимол.

⁸⁹ Унинг Бағдоддаги элчиси Бағдод султони ҳаёт ато этилган икки кўзали гўшт бўлагидан бошқа нарса эмас, деб хабар берган.

⁹⁰ Бу жангда у олдинга пйёдаларни қўйган эди. Гуржистоннинг тоғли ерларида у одатдагидан кўпроқ пйёдалардан фойдаланган бўлиши шубҳасиз. Худди шу ҳол Шарафуддин Али Яздий тилга олиб ўтиши учун сабаб бўлган бўлиши эҳтимол. Шунини ҳам айтиб ўтиш керакки, Тўхтамишхон бу ердаги ўз қароргоҳини аравалар билан ўраб олган ва уларнинг панасида туриб жанг қилган. Жанг майдони ҳозирги Темурхон шўра қалъаси ёнида бўлган деб тахмин қилишди. Жанговар тартибда сафланган Амир Темур қўшинлари кўрик пайтида 4 фарсанг масофани эгаллаган эканлар.

⁹¹ Амир Темур шундай деган эди: «Маллухоннинг укаси Саронқ Мўлтоннинг мустақил ҳукмдори бўлиб олди. Султон Маҳмуд ундан ўрнак олиб, Деҳлига ҳукмдор бўлди, Маллухон Лахўрда ва бошқа ерларда қўшин тузди».

⁹² Бу уруш Муҳаммад пайғамбар эътиқодини ёйиш, пайғамбар номини кўкларга кўтариш, бутпараст ва кофирларни қариш баҳонасида олиб борилди. Лекин бу урушнинг моҳияти талон-тарож эканлигини қўйида кўраимиз.

⁹³ Бу воқеа мен юқорида баён қилган Ботухоннинг Новгородга атиги 200 чақирим қолганда орқага қайтиши сабаблари ҳақидаги тахминини тасдиқлайди.

⁹⁴ Биёҳ дарёси ҳозирда ёки умуман йўқ, ёки унча катта бўлмаган дарё бўлиши мумкин, унинг ўз оқимини ўзгартирган сувлари ҳозирги Ғара дарёсини ҳосил қилган бўлиши эҳтимол, чунки Амир Темурнинг Деҳлигача қилган юриши пайтида ҳеч бир кечувдан ўтилгани ҳақида айтилмаган.

⁹⁵ Бу жангдан аввал унча катта бўлмаган кучлар орасида тўқнашувлар бўлган бўлиши эҳтимол.

⁹⁶ Цўғ ва ёндирилган сақич тўлдирилган хумлар ҳозирги граната ва брендскугеллар, ракеталар эса гранаталари бор конгревов ракеталари эмасмикин? Балки улар ҳозирги ракеталар сингари даҳшатли таъсирга эга бўлмагандир, чунки Шарафуддин Али Яздий улар чиқараётган товушлари билан отларни ҳуржитганликлари ҳақида ҳеч нарса демаган. Бу юришнинг баёни Ҳиндистондаги қўшинлар довурақ ва яхши тартибли бўлганини кўрсатади. Мултон шаҳрининг олти ой қамал қилиниши, унинг фақатгина олдиқ туфайли қўлга кирити-

лиши бу халқнинг қанчалик кучли қаршиликка қодирлигини исботлайди. Шунинг учун Амир Темуր сиёсати ва урушлари тарихни ёзган ғарб муаллифларидан бирининг Темуր Ҳиндистонда ҳеч қандай тартиб-интизом ва тузилишга эга бўлмаган тубан кишиларга дуч келди, деган гаплари ҳақиқатга тўғри келмайди. Шу муаллифнинг Урта Осиёлик истилочининг қўшинлари енгил отлиқлардан иборат бўлиб, араваларга эга бўлмаган, дейиши ҳам нотўғридир. Юқорида Амир Темуր қўшинларида енгил, оғир ва бизнинг драгунларимизга ўхшаш отлиқ аскарлари бўлганлиги, унинг қўшинлари орқасида қурол-яроғ захиралари, қамал қилиш воситалари ва озиқ-овқатлар, ўлжалар ортылган кўплаб аравалар, от уюрлари, асирлар ва ҳоказолар борлиши ҳақида гапирган эдик. Урта Осиёлик истилочи қўшинларининг бир кунда босиб ўтадиган масофалари бизнинг қўшинларимиз босиб ўтадиган масофаларга мос келади, шунинг учун граф Бёрншерининг ҳозирги пайтда европаликларнинг Ҳиндистонга бостириб кириши мумкин эмаслиги ҳақидаги далиллари унчалик кучли эмас. Биз бу ерда унинг далилларини рад қилмоқчи эмасмиз; у кўрсатиб ўтган, европаликлар, ҳатто Россия учун ҳам у ерларга юриш учун фаолият бошлаш, бу ҳақда жиддий фикр юритиш, юриш режаларини ўйлаб чиқиш даври ҳали анча узоқдир. Чунки бундай фаолият бошланган тақдирда бунда иштирок эта оладиган ёки таъсирини кўрсата оладиган давлатлар орасидаги сиёсий муносабатлар, Ҳиндистондаги Буюк Британия эгаллик қилаётган ерлар ҳолати ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлади. Булар эса, ўз навбатида, бундай ҳол юз бериши мумкин бўлган давргача ўзгариб кетиши табиийдир. Бу ўринда инсон ташаббуси чегарасининг қанчалик чексизлигини таъкидлаб ўтишимиз мумкин, холос. Рим давлати қудратини ларзага солиш учун борган Аннибал қандай воситаларга эга эди? У Пиринеядан ўтиб, ўзининг кучли режасини амалга ошира бошлаганда 50000 кишилик пиёда жангчи, 9000 отлиқ ва 37 та филга эга эди. Улар Галлия ва Алп тоғлари орқали душман халқлар ерларидан қарийб 750 чақирим масофани босиб ўтишлари даврида қўшинларни озиқ-овқат билан таъминлаш жуда катта қийинчиликлар туғдирди. Аннибалнинг ҳарбий кенгашида бу муаммони ҳал қилиш юзасидан узоқ фикр юритилди. Шунда кенгаш аъзоларидан бири шу йўлни босиб ўтишда юз бериши мумкин бўлган очлиқдан қирялишнинг олдини олиш учун қўшинга одам гўштини истеъмол қилишни ўргатишни таклиф қилди (?). Рона дарёсидан ўтиб олгандан сўнг Аннибал қўшинлари 36 000 пиёда аскар, 8000 отлиқ ва бир нечтагина филлардан ортиқ эмас эди. Италияга кириб боришда унда 26 000 пиёда ва 7000 отлиқ аскар қолган, уларнинг аҳволи эса жуда ночор эди. Довюрак Аннибал мана шу қўшини билан унга қарши 700 000 пиёда аскар ва 70 000 отлиқ қўя оладиган, ўз сиёсий ҳаётининг юқори чўққисига бўлган, ажойиб ҳарбий муассасаларга ва аъло даражадаги тартибга эга қўшинларига эга энг жанговар халқлардан бўлган, куч қудратга эга бўлган римликлар давлатини қулатишга киришди. Аннибалнинг бирдан-бир умиди — Римдан иттифоқ-

чиларини айнитиш ва уларни ўзи томонига оғдирish эди. Требия, Тицин, Тразимен ва Канидаги ғалабалар унга иттифоқчилар келиб қўшилишга, улар билан бирга уларнинг орасидан жангчилар тўплаб қўшин сонини тўлдириш учун воситаларга эга бўлишга сабаб бўлиб, натижада Рим давлатини ҳалокат ёқасига келтириб қўйди. Бернштейн таъкидлашича, Римнинг сақланиб қолишига ва Аннибалнинг Италияни тарк этишга мажбур бўлишига сабаб у Фабий ва Капуяга дуч келиши эмиш. Лекин у Капуяда туришидан кейин ҳам, Фабийдан кейин ҳам яна 13 йил тура олди. Римнинг ҳалос бўлишининг асосий сабаблари — унга ёрдам келишига қаршилиқ кўрсатган Қарфагендаги Ганнон гуруҳи ҳамда унга ёрдамга келаётган ва тасодифан ҳалок бўлган ўз укаси Аздрубалнинг бахтсиз тақдир эди.

Россия ва Урта Осиёдан Ҳиндистонга олиб борувчи йўллар Аннибал босиб ўтган йўллардан узунроқ бўлса ҳам, унчалик мураккаб бўлмай, турли босқинчиларнинг қўп сонли қўшинлари томонидан босиб ўтилган. Сипоҳилардан ташкил топган қўшинлар римликлар қўшинидан яхшироқми? Европалик қўшинлар Аннибал қўшинларидан ёмонроқми? Наҳотки, Ҳиндистондаги инглизлар ҳукмронлиги римликларнинг Италиядаги ҳукмронлигидан мустақкамроқ бўлса? Европаликлар ўйлаб топган ҳар қандай бўлар-бўлмас режалар билан у ерларга бориш керак эмаслигига розиман. Бунинг учун қўшин таркиби ва ташкил этилишини бир қанча ўзгартириш, уларни озик-овқат билан таъминлаш усулларини ва озик-овқат захираларини ташишни яхшилаш керак. Бундан ташқари, Осиёни яқиндан билиш ва у ерларда бўлиб ўтган урушларни чуқур ўрганиш яхши натижа бериши керак. Мана шундагина муаллиф кўрсатиб ўтган ўтиб бўлмас тўсиқлар йўқолади, қўшинларни эса Аннибалнинг ҳарбий кенгашида таклиф қилинганидек одам гўштини ейишга ўргатиш керак бўлмайди. Уларни от гўштини ейишга ва камроқ овқат ейишга ўргатишнинг ўзи ҳам катта гап. Бутун юриш пайтидаги ҳарбий захираларни ташиб юриш эса унчалик мураккаб масала эмас. Тўрт ойга етадиган захирани ташиш учун керак бўладиган туялар ва аравалар сони бутун аравалар карвонининг нари борса 1/10 ни ташкил этади. Ҳарқалай, 1839 йилда Хива экспедицияси пайтидаги жанговар захиралар 400 та туяга ортилган, 4 ойга мўлжалланган озик-овқат захиралари ва бошқа юклар учун 10 000 туя ажратилган эди.

⁹⁷ Улар душман ўзларини ҳар тарафдан қўраб олаётди деб гумон қилишлари мумкин эди.

⁹⁸ Боязидга қарши юриш олдидан Амир Темур ўз қўшинларига олдиндан етти йиллик маошни тарқатган эди.

⁹⁹ Ўзининг асл ниятларини яшириш мақсадида Амир Темур Тоқат томонга борувчи йўлларни турк элчилари ўзининг ҳузурда бўлган пайтда разведка қилдирган бўлса керак.

¹⁰⁰ Бу икки лашкарботи қўшинлари таркиби улар асосан жанг қиладиган жой хусусияти билан боғлиқ бўлганлиги кўриниб турипти. Турклар Европада, тоғлар билан кесилган ерларда, ўрмонлар, бот-

қоқликлар, қўрғонлар билан қоплаб олинган ва мустақкам иншоотларга эга шаҳарларда жанглар олиб борганликлари учун яхши пйёда аскарларгузилишига катта аҳамият берган эдилар. Амир Темур эса кўпроқ Осиё текисликларида жанглар олиб боргани сабабли ажойиб отлик қўшинлар ташкил этди. Бу урушда биз ўз даврининг буюк лашкарбошилари бошчилик қилган икки хил қўшин тури бир-бирига қарши борганининг гувоҳи бўламиз. Жангдаги у ёки бу томоннинг муваффақиятга эришиши қайси қўшин тури афзалроқ эканлигини ҳал қилиши керак эди. Бизнингча, керак бўлиб қолганда, пйёдалар каби жанг қила оладиган, турли қуроллардан фойдалана оладиган, чеккинши пайтида тарқаб қоча оладиган, ўқ отиб ўзини ҳимоя қила оладиган ва яна келишилган ерда бирлаша оладиган, кундалик ем-хашак талаб қилмасдан, балки фақатгина яйловдаги ўтлар билан қаноатлана оладиган отларга эга отлик жангчилар ўша даврда бўладиган урушларда пйёдаларга қараганда анчагина устулик қила олар эди.

¹⁰¹ Жангнинг боришидан марказ ичкарироқда жойлашган, икки қанот эса олдинга чиққан эди, деб ҳисоблаш мумкин.

¹⁰² Шарафуддин Али Яздий Амир Темурнинг Ангурияда қозонган талабасидан сўнг берган фермойишларини баён қилар экан. Кичик Осиёни босиб олиш ва вайрон қилиш учун Амир Темур шимолий Анатоллияга сўл қанотга тегишли 10 туманга эга қўшинлар қисмини юборганини айтади. Тумандаги жангчилар сони 10 000 кишидан иборат бўлишини ҳисобга олсак, сўл қанотдаги жангчилар 100 000 дан иборат бўлган. Агарда ўнг қанотдаги жангчилар сони ҳам шунча бўлган, марказ ва тарҳ (резерв) да эса жангчилар икки қанотдагидан кам бўлмаган, деб ҳисоблайдиган бўлсак, у ҳолда Ангуриядаги жангда 400000 жангчига эга Урта Осиёлик қўшин қатнашгани маълум бўлади. Лекин Амир Темур олиб борган кўплаб қамал қилишлар, қалъаларни ишғол қилиш ва бошқа жанглارни эътиборга оладиган бўлсак, Ангуриядаги жанг арафасида Амир Темур туманларидаги жангчилар сони 7000 кишидан ошмаган бўлиши керак.

¹⁰³ Шарафуддин Али Яздий ва Ҳаммернинг бу жанг ҳақидаги баённомаларида қарама-қаршилиқ маъжуд: Али Яздий серблар туркларнинг ўнг қанотида жойлашган эди деса, Ҳаммер сўл қанотида жойлашган эди, дейди. Улар иккала қанотда ҳам жойлашганилиги эҳтимолдан узоқ эмас.

¹⁰⁴ Фуқаролар ҳаётини сақлаб қолиш учун хуш деб аталмиш пул, буюм ва ер маҳсулотларидан иборат бўлган ҳақ олинарди. Боязид мағлубиятидан сўнг Ангурия шундай шартлар билан таслим бўлди.

¹⁰⁵ Қарген қалъасини қамал қилиш чўзилиб кетишини кўра билган Амир Темур унинг атрофига учта истеҳком қурдириб, гарнизон жангчиларини озиқ-овқат билан таъминлаанишдан маҳрум этиб, таслим бўлишга мажбур этди.

¹⁰⁶ Ўзбеклар билан бўлган уруш тамом бўлган 1389 йилдаёқ Амир Темур ўз кучларининг бир қисмини ҳозирги Хитой Туркистон томон-

га ажойиб сувлари, яйловлари, серҳосил ерлари билан машҳур бўлган Юлдуз дарёси ва унинг ирмоқлари ёнидаги водийга жўнатди. Ашира шаҳридан ғарброқда Куча ва Бугур шаҳарлари жойлашган эди. Улар орқали Қашғардан Хитой ичкарасига борувчи бош ва эҳтимолки, бирдан-бир йўл ўтгани учун бу шаҳарлар муҳим ҳарбий аҳамиятга эга эдилар. Бу шаҳарларнинг шимолида қорли тоғлар, жанубида эса Эрғул дарёси бўйлаб Лоб Нор кўлигача тўзилиб борган қамишзор ва ботқоқликлар, яна ҳам жануброқда сувсиз чўл ва қумликлар мавжуд эди. Шунинг учун Қорашаҳарда (Аширада) қалъага асос солиш ва аҳоли сояини ошириш хўжалик ва ҳарбий нуқтан назардан муҳим эди. Қалъа Юлдуз дарёси бўйидаги манзилгоҳларни пана қилиб турар, Хитойга борувчи асосий йўлни ҳамоя қилиб турарди. Музли тоғ даралари ва Эрғул дарёси ботқоқликларидан ўтувчи бу йўл Қашқар билан Хитойнинг чегара шаҳри Цзя-юй-гуан (Накинф харитасида Сучжоу яқинида), яъни буюк Хитой девори тамом бўладиган ерларнинг деярли ўртасида жойлашган.

Шарафуддин Али Яздий Пекингача бўлган йўлни ҳисоблаш пайтида унинг йўналишини жануброқда жойлашган ва ён томонда қолиб кетадиган Хўтан шаҳри тарафда деб кўрсатган (балки шаҳар кейинчалик ҳозирги жойлашган ерга кўчириб келтирилгандир?). Унинг айтишича:

Самарқанддан Қашғаргача 25 кунлик йўл
 Қашғардан Хўтангача 15
 Хитойдан Қора Хўжагача 35
 (Турфондан жануброқда)
 Қора Хўжадан Терковулгача 31

(Терковул ёнидан икки тоғ орасидан ўтувчи Буюк девор ва Хитой чегараси ўтарди. Бу шаҳарда Хитой ерларига чиқиб бориладиган катта дарвоза бўлиб, кучли гарнизон сақланарди. Терковул Цзя-юй-гуан бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас).

Терковулдан Хитой шаҳри Женжиан-фугача 51 кунлик йўл. Женжиан-фудан Пекингача 40 кунлик йўл. Ҳаммаси бўлиб Самарқанддан Пекингача 197 кунлик йўл.

Шу муаллифнинг айтишига қараганда, Хўжандан Хитойнинг чегара қалъасигача 40 кунда босиб ўтиш мумкин бўлган бошқа қисқа йўл мавжуд эди. Бу йўл ўтган Мўхой чўллари ҳозиргидагидек ялангоч ва ёвойи бўлмаган, эрамизнинг беш асри давомида анча серқатнов бўлган. Лекин Амир Темур даврида бу йўл бўйларида одамлар яшамас, йўл қумликлар орасидан ўтган, унчалик чуқур бўлмаган қудуқлардаги сув жуда ёмон бўлиб, ундан ичган ҳайвонларни ўлимга олиб келар, тупроқ таркиби ҳам турлича бўлиб, бир-биридан унча узоқ бўлмаган масофада жойлашган икки қудуқдан бирининг суви зарарли бўлса, иккинчиси шифобахш бўларди. Биз ҳанузгача Осиёнинг бу қисми билан яхши таниш бўлмаганимиз туфайли Али Яздий томонидан йўлларнинг таърифланishi қанчалик тўғри эканлиги ҳақида

ҳеч нарса дея олмаймиз. Лекин Али Яздий айтиб ўтган йўлдан Иакинф Жунгория ва Шарқий Туркистон таърифига илова қилган йўл билан солиштирадиган бўлсак, уларда қуйидаги тафовутларни кўра-миз: 1) Иакинф таърифи бўйича Қашғардан Еркенд, Оқсув, Куча ва Қорашаҳардан Турфонга борадиган йўлнинг узунлиги 4050 Хитой лиси ёки 2195 чақирим деб кўрсатилган: Турфондан (Қора Хўжа яқинида) Қамул орқали Цзя-юй-гуан (Али Яздий бўйича, Терковул бўлиши эҳтимол) гача 2543 ли ёки 1376 чақирим бўлиб чиқади. Карвон бир кунда босиб ўта оладиган масофани 30 чақирим деб оладиган бўлсак, юқорида кўрсатилган масофани 119 кунда босиб ўтиш мумкин бўлади. Али Яздий эса бу йўлни 81 кунда босиб ўтиш мумкин, дейди. 2) Иакинф томонидан ёзилган Хитой империясининг статистик таърифидаги илова қисмида берилган Шарқий Туркистон хартисига Қашғардан Турфонгача ёки Қора Хўжадан Хўтонгача бўлган йўл катта доира ҳосил қилгани учун у замонлардан сўнг баъзи бир шаҳарлар янгиерларга кўчирилган бўлиши мумкин, ёки Иакинф бу йўллارни таърифлашда хатога йўл қўйган бўлиши эҳтимол.

Бизнинг Пекиндаги ваколатхонамиз бош руҳонийси архимандрит Палладий менга берган хабарига кўра Хитой маълумотларига асосан бу йўл яна ҳам узунроқ, яъни:

Кўқондан Қашғаргача	1390 ли	28 бекат
Қашғардан Еркентгача	570 ли	7 бекат
Еркентдан Оқсувгача	1410 ли	17 —→
Оқсувдан Кучагача	800 ли	8 —→
Кучадан Қорашаҳаргача	1068 ли	12 —→
Қорашаҳардан Турфонгача	1020 ли	9 —→
Турфондан Хамигача	1200 ли	11 —→
Хамидан Цзя-юй-гуангача	1460 ли	22 —→
Ҳаммаси бўлиб	8918 ли	4450 чақиримга яқин
Еркентдан Хўтангача	810 ли	8 бекат

Бу маълумотлар расмий ҳужжатларга асосланган бўлиб, бошқа норасмий хитой маълумотларига биноан бу йўл узунлиги қуйидагича бўлган:

Қашғардан Еркентгача	510 ли	7 бекат
Еркентдан Оқсувгача	1340 ли	17 —→
Оқсувдан Кучага	650 ли	8 —→
Кучадан Қорашаҳаргача	940 ли	10 —→
Қорашаҳардан Турфонгача	910 ли	8 —→
Турфондан Пичангача	250 —→	3 —→
Пичандан Хамигача	960 —→	12 —→
Хамидан Цзя-юй-гуангача	1530 —→	19 —→
Ҳаммаси бўлиб	7090 ли	3500 чақиримга яқин

¹⁰⁷ Мана шу барча фармойишлардан озиқ-овқат ва захираларнинг бир қисмини қўшнилар қўшимча отларга ортган бўлишлари керак, захираларнинг катта қисмини бошлиқлар ажратилган пуллар ҳисобига тайёрлаган бўлишлари керак, деб ҳулоса қилсак бўлади.

¹⁰⁸ Бу ерда унинг олдида Тўхтамышхондан элчилар келдилар. Амир Темур унга Хитой билан бўладиган уруш тамом бўлганидан сўнг Дашти Қипчоқни қайтариб беришга ваъда берган эди.

КИШИЛАРНИНГ НОМЛАРИ

КЎРСАТКИЧЛАР*

А

- Абдуллоҳ Лиссон (мунаж-
жим) — 208
Абдулғозий (Хива хони) — 42,
58, 235
Август — 168
Агуда — 82
Аздрубал (Аннибалнинг ука-
си) — 248
Алексий (митрополит) — 117
Али (Муҳаммад пайгамбарнинг
куёви) — 52, 53
Али Яздий — Шарафуддин Али
Яздий
Алибек Жониқурбони — 130
Аминмалик (саркарда) — 73
Амир Кулол (шайх) — 131
Амир Темур (Соҳибқирон
Амир Темур Курагон бин
Тарағай Муҳаммад Баҳо-
дур) — 10, 15, 127—158, 166
— 253
Амир Ҳусайн — 131—136
Аннибал — 155, 211, 242
Анқотўра (саркарда) — 138,
238
Арасту — 11

Б

- Барқон — 83
Бекчик (саркарда) — 129, 238
Бёрншерн (граф) — 247
Бобур — 239
Боплан — 159, 240
Ботухон (Жўржиконнинг иккин-
чи ўғли, Олтин Урда хо-
ни) — 12, 49, 60, 103—126
Боязид — Йилдирим Боязид

- Бэла (Венгрия қироли) — 121
— 124
Буюк Фридрих — 242
Бўрундой (саркарда) — 240
Бўрте Фужин (Чингизхоннинг
тўнғич хотини) — 103

В

- Венцеслав (Богемия қироли) —
119
Владимир (Саркарда) — 118
Владимир Андреевич Храб-
рий — 245

Г

- Ганнон — 250
Гао Ци — 92
Георгий (рус князи) — 111
Георгий VII (Гуржистон по-
дшоҳи) — 196
Густав-Адольф — 242
Гушаху (саркарда) — 87

Д

- Д.Оссон — 27, 119, 228
Даннил (Галиция князи) —
118, 121
Дмитрий Донской — 117, 245
Довуд (Рузутананинг ўғли) —
116
Доро (Эрон шоҳи) — 109
Доу — 155

Е

- Едигей — 245

* Кўрсаткичларни Юсуф Музаффар тузган.

Елу Тойчи (Елу Тайша, Қора Хитой империясининг асосчиси) — 50
Елу Чусой (бош вазир) — 30, 35, 89, 90, 93, 101

Ж

Жалолиддин (Мангуберди) — 51, 61, 64, 67—75, 80
Жаҳонгир (Муҳаммад Жаҳонгир Мирзо, Амир Темурнинг туңғич ўғли) — 137
Жебе (саркарда) — 57, 63, 65, 66, 71, 76—80, 86, 87, 104
Жон Мальколм — 223
Жўчихон (Жўчи) — 36, 58—61, 69, 70, 73, 78, 84, 104, 105

И

Иакинф (Бичурин, монах) — 228
Илсхожа Уғлон (Турлуқ Темурхоннинг ўғли) — 129—134
Илкимш Уғлон (ҳоким) — 138
Иналчуқ (Утрор ҳокими) — 56
Исатой — 34
Искандар Зулқарнайн (Александр Македонский) — 11, 24, 204
Исо (Иилдирим Боязиднинг учинчи ўғли) — 216
Исо пайғамбар — 10

К

Капуя — 248
Коломан (қирол Бэланинг укаси) — 122
Қсеркс — 109
Кун Мин (саркарда) — 21, 229
Куюк (Кўюк, Угаданинг ўғли) — 105, 107

Л

Ланглес — 237, 242
Лассе — 242
Ли Цзю Ан (саркарда) — 94
Ли Хян (Шидурка) — 94
Ликитзин — 81
Людовик XIV — 242
Ляо — 89

М

Мадакн (нющжилар императори) — 83
Марко Поло — 11, 39
Маҳмуд (саркарда) 216
Меу (Тулуднинг ўғли) — 105
Мин — 128
Минган (саркарда) — 89
Мирзо Муҳаммад Султон (Амир Темурнинг набираси) — 216
Мироншоҳ Мирзо (Амир Темурнинг учинчи ўғли) — 139
Момой — 245
Мохоли — Мухири
Мухири (Мохоли, саркарда) — 50, 92, 93
Муҳаммад (Иилдирим Боязиднинг иккинчи ўғли) — 216
Муҳаммад пайғамбар — 52, 130
Муҳаммад Хоразмшоҳ — 14, 50—60, 63—70, 76—78, 92, 93, 104, 232, 233

Н

Наполеон I — 183, 242
Нодиршоҳ — 223
Носир (ан-Носирдиддинллоҳ, халифа) — 51, 52, 55, 76, 79
Носирдиддин (вазир) — 69, 232, 233

О

Олаҳуш Тегин Хуриё (Уйғу хони) — 26, 85
Онхон (Уйғон, керонтлар хони) — 26, 103
Огроқмалик (саркарда) — 73

П

Палладий (руҳоний) — 252
Перислав (саркарда) — 215
Пета (Бойдор, саркарда) — 119
Петр Биринчи (Буюк Петр) — 14
Пирмуҳаммад Жаҳонгир (Амир Темурнинг набираси) — 197
Плано-Карпини — 12, 105

Р

Рашидиддин — 94, 95

Рубруквис — 48, 49
Рузутана (Гуржистон малика-
си) — 116

С

Садриддин (қози) — 232
Сайд Ало Кул Мулк — 52
Самха (саркарда) — 89, 90, 91,
97

Сергий (игумен) — 117
Си Ма (саркарда) — 228
Стефан (саркарда) — 215
Субутой (саркарда) — 63, 65,
71, 76—80, 99—101, 104, 105,
122

Сулаймон (Индирим Боязид-
нинг тўғич ўғли) — 216
Сулаймон сўфи (ҳоким) — 138
Султон Маҳмуд (Султон Наси-
руддин Маҳмудшоҳ) — 201—
205

Султон Муҳаммадхон (Амир
Темурнинг набираси) — 145
Сун Дзи (саркарда) — 228

Т

Тайнал (нўён) — 61
Танг — 82
Танггут (Жўчиҳоннинг ўғли) —
105

Темур (Темурланг) — Амир Те-
мур
Темурмалик (саркарда) — 61,
69

Темучин — Чингизхон
Тимковский — 229
Тоёнгхон (найман хони) —
26—28

Тулуй (Чингизхоннинг тўртин-
чи ўғли) — 30, 36, 61, 71—73,
84, 96—99

Туркон Хотун (Муҳаммад Хо-
размшоҳнинг онаси) — 53, 54,
65, 68—70, 79, 232, 233

Туғлуқ Темурхон — 128
Тўқал Баҳодир (Хоразм ҳоки-
ми) — 131
Тўқал — 131

Тўхтамишхон — 137, 182—197
Тўғон Темур — 128
Тўқуш (Текеш) Текеш Хоразм-
шоҳ — 50

Тўғочор (Чингизхоннинг кўе-
ви) — 72

У

У Дзи (саркарда) — 18, 228
Уголан (архиепископ) — 122,
Умаршайх (Мирзо, Амир Те-
мурнинг иккинчи ўғли) —
141
Усмон (Мовароуннахр хони) —
51
Утубу — 87, 88

Ф

Фабий — 211, 248
Феодор Георгиевич (рус кня-
зи) — 107
Филипп — 24
Фусин (вазир) — 88

Х

Хамиқой — 83
Хизр Хожа Ўғлон (Туғлуқ
Темурхоннинг ўғли) — 140,
142
Хубилайхон (Чингизхоннинг
эвараси) — 11

Ц

Цезарь (Юлий Цезарь) — 11,
206

Ч

Чилуқу (Елу Тайшанинг на-
бираси) — 50
Чингизхон (Темучин) — 10—
18, 21, 23—31, 33—36, 38—
50, 53—105, 127—139, 223
Чнгатой — 36, 59, 60, 69, 70,
73, 84, 94, 127
Чормағун (саркарда) — 116

Ш

Шайбон (Жўчиҳоннинг ўғли) —
105
Шамсуддин Маълавий (мунаж-
жим) — 208
Шарафуддин Али Яздий — 149,
189, 198, 217—220, 239, 248—
252
Шармуа — 187, 192
Шидурка — Ли Хян
Шоҳ Мансур (Деҳли шаҳри
дорўғаси) — 201

Э

- Элчиқадой (саркарда) — 75
 Эрдман (профессор) — 94, 235
 Эрка Қора (Ойхоннинг ука-
 си) — 26

Ю

- Юн Цэн Хей дючжилар им-
 ператори) — 83

Я

- Ягайло (Литва князи) — 245
 Ярослав (саркарда) — 119

У

- Угадай (Октой, Чингизхоннинг
 учинчи ўғли) — 30, 35, 36,
 45, 59, 69, 70, 73—75, 81, 84,
 93—105, 126
 Урду (Жўчихоннинг ўғли) —
 105

Қ

- Қадан (Угадайнинг ўғли) —
 105, 125, 126

- Қадан (саркарда) — 122
 Қамар (саркарда) — 70
 Қамариддин (хон) — 143
 Қобул Шоҳ Уғлон — 136
 Қобулхон — 237
 Қора Юсуф — 209
 Қочувли Баҳодир — 237
 Қўтон (қипчоқлар хони) — 121
 Қутуку (саркарда) — 72, 73—
 75, 80
 Қушлуқ (Қучлуқ, Тоёнгхоннинг
 ўғли) — 27, 28, 50, 57, 89
 Қўюқ (Угадайнинг ўғли) — 116

Ғ

- Ғозонхон — 129

Ҳ

- Ҳалокухон — 127
 Ҳаммер — 38, 250
 Ҳенрих (Силезия қироли) —
 119
 Ҳусайн (Имом, Муҳаммад
 пайғамбарнинг набираси) —
 52

ЖУГРОФИЯ НОМЛАР

А

- Абейли (дарё) — 141
 Абуғ (дарё) — 188
 Абхазия — 116, 217
 Австрия — 121
 Аграм (шаҳар) — 126
 Адриатика (денгиз) — 105
 Азник — 107
 Азов (денгиз) — 106, 149, 190
 Айғир Ели (кечув) — 190
 Албания — 115
 Алиобод — 218
 Аложу (қала) — 133
 Алп (тоғ) — 217
 Альба (Штульвейсенбург) —
 121
 Альбу-Юлия (?) (шаҳар) —
 126
 Амой (шаҳар) — 61, 67, 71,
 218
 Амударё (Жайхун) — 50, 59—
 65, 68—71, 79, 127—133, 197,
 218, 235
 Амур (Урхун-Мурун, дарё) —
 25, 82

- Ана Қарағўй — Омон Қарағай
 Англия — 224—226
 Ангурия (Анқара) йўли —
 210—215
 Ангурия (Анқара, қалъа) —
 210—215
 Андароб — 198
 Андекувд (?) — 218
 Андигон — Андижон
 Андижон (Андигон) — 138
 Андхуд (Андхой) — 138
 Ани шаҳар) — 116
 Антадиктор — 238
 Арабистон — 16
 Арбил (шаҳар) — 76
 Ардабил — 76, 197, 217
 Арзум — 138, 209, 217
 Арманистон — 115, 138, 196
 Аррас (Арахс, дарё) — 76, 79,
 115, 217
 Аргун (дарёси) — 25
 Асандий — 200
 Астрахан — Хожи Тархон
 Астробод — 67, 196
 Аттоқ — 197
 Афғонистон — 198

Ашира (Қора шаҳар) — 218—
220, 252

Б

Бадахшон (тоғ) — 57, 71, 131
Балх — 51, 65, 71, 131, 138
Балғон — 198
Бао Ан Чжеу (шаҳар) — 86
Бао Цзи — Сян Гуан
Бардаъ — 209
Батпир (қалъа) — 199
Бағдод — 51, 52, 55, 67, 196
Бағдодек (?) (дарё) — 139
Бажецк — 111
Белозерск — 111
Биёҳ (дарё) — 199
Билажир — 142
Бинокат (Бинокент) — 60, 61
Бовард — 218
Богемия — 119
Богородицкое (қишлоқ) — 114
Бойқол (кўл) — 27, 38
Боку — 197
Болойқон (шаҳар) — 141
Болор (тоғ) — 220
Болхон (кўрфаз) — 69, 75
Бомиён (шаҳар) — 72, 75
Бону — 206
Боровичи — 111
Боязид (қалъа) — 218
Бреславль — 119
Бронницк — 112
Брусса — 212—216
Брюн (шаҳар) — 119
Бугур (шаҳар) — 250
Буда (шаҳар) — 121
Букур — 141, 220
Булғор (шаҳар) — 193
Булгория — 49
Буркажит (кечуа) — 190
Бургос (довон) — 124
Бухоро — 55, 60, 61, 65, 75,
79, 127—138, 218
Буюж Британия — Англия
Бян — 97, 99, 101
Бян Гин (Қай Фин Фу, ша-
ҳар) — 88
Бўвалағон — 238
Бўрибоши — 238
Бўрсик (чўл) — 195
Бўстон — 218

В

Валдай (тоғ) — 112, 113
Ван — 138
Вардейн — 122, 124

Вей Хо — 98
Вена — 125
Венгрия — 49, 104, 109, 118—
126
Верная (Олма Ота, станция) —
59, 141
Вин Сян — 98
Висла — 118
Вишний Волочок — 111
Владимир — 110
Волга (дарё) — 12, 49, 78, 106,
186, 190
Волхов (дарё) — 112
Воронеж (шаҳар) — 107—111
Ву Ша Пху (қалъа) — 85, 86

Г

Галиция — 118—120
Галлия — 11, 247
Ганг (дарё) — 203
Ганг жоми — 204
Ганжа — 77, 115, 209
Гармсир (вилоят) — 133
Германия — 119
Гин (тоғ)
Глухов — 115
Гоанго — Хуанхэ
Гоби — Ғўби
Губерли (тоғ) — 189
Гулқандон (қалъа) — 217
Гуржистон — 77, 115, 138, 196
Гур (хонлик) — 51

Д

Да Лян (Бян Лян) — 95
Да Тхун — 85, 86
Далмация — 126
Дамашқ — 207
Дамованд (тоғ) — 217
Даран Исмоилхон — 198
Дарбанд — 77, 138, 196
Дашти Қипчоқ — 77, 139
Деҳли — 74, 199—210
Дибалпур — 199
Диёрибакр — 209
Дин Чжеу — 95—99
Днепр (дарё) — 77, 104, 115
Дол Нор — 89
Домағон — 66
Дон (дарё) — 107, 186
Догистон — 68
Дриваста — 126
Дун Пхив — 93
Дубашин Ондур (тоғ) — 141
Дукка — 218
Дунай (дарё) — 12, 105, 121

Е

Едесса (Рай) — 209
 Ейкар Сури (Ейкерь-сури) —
 238
 Елец — 196

Е

Елх — 142
 Ерканд — 50, 84, 127
 Егоз — 218

Ж

Жайхун — Амударё
 Жалоли (чўл) — 205
 Жамба — 206
 Жамна (дарё) — 200—205
 Жанд (шаҳар) — 59—67
 Жаноб (дарё) — 199
 Жао Фин Гуан — 96
 Жапмагажит — 190
 Жар Қайин Оғоч (истехком) —
 189
 Жаҳоннамой (қалъа) — 200
 Желум (дарё) — 199
 Жу Чжеу (Хун Чжеу, ша-
 ҳар) — 90, 91, 99, 100
 Жунгория — 252

З

Закамск (чегара чизиги) — 191
 Зарнуқ — 221
 Зверноголовск (қалъа) — 183
 Зове (шаҳар) — 65

И

Игнатци (қишлоқ) — 114
 «Игнач хочи» — 114
 Икония — 212
 Или (дарё) — 59
 Илмен (кўл) — 112
 Илол (қалъа) — 68
 Илонжиқ (Улкан жиловжиқ,
 дарё) — 188
 Ильинск (қалъа) — 189
 Имал (дарё) — 238
 Имал Гужу — 141, 238
 Иметерия — 116
 Ироқи Ажам — 50, 64, 65, 76,
 196
 Ироқи Араб — 51
 Иртиш (дарё) — 27, 28, 50, 53,
 59, 80, 127, 141

Исфохон — 138, 196
 Италия — 248
 Ишим (дарё) — 185
 Иқ (Яйиқ, дарё) — 192

К

Кавказ (тоғ) — 78, 80
 Кай Фин Фу — Бян Гин
 Кайту — 142
 Калка (дарё) — 77, 104
 Калуга — 143
 Кама — 191
 Кампиён (шаҳар) — 11
 Кани — 152, 248
 Капуя — 248
 Кармон — 51
 Карпат (тоғ) — 119, 121
 Картен (қалъа) — 250
 Карфаген — 248
 Каспий (Мозандарон, ден-
 гиз) — 54, 67—69, 76, 78,
 104, 183
 Каттаро — 126
 Кафа — 140
 Кашмир — 105, 205
 Кембелиқ — Пекин
 Кемох (қалъа) — 209
 Кент (шаҳар) — 137, 139
 Керулен (дарё) — 23, 83
 Кеш (Шаҳрисабз) — 127
 Киев — 109
 Кин — Гин (тоғ)
 Киршаҳр — 210
 Кичик Оснё — 207, 209
 Кичик тоғ — 187
 Кнютот — 212
 Кнссса — 126
 Клязма — 110
 Кобино (Қобул (?))
 Кожиртон — 142
 Козелск — 108
 Коломна — 110
 Колочск — 122
 Конигун — 200
 Корея — Курия
 Кострома — 107
 Кофирнестон — 188
 Краков — 118, 119
 Крестци — 113
 Кузистон — 51
 Кузон — 143
 Куликово — 245
 Кроация — 126
 Кура (дарё) — 115, 209
 Курднестон — 197
 Курск — 114
 Куша (шаҳар) — 218, 220

Қхай Фин Фу (шаҳар) — 21
Қши (Қшиш) — 188

Л

Лангар — 218
Ленчица — 119
Лигниц — 119
Луупан (тоғ) — 94
Лоб Нор (кўл) — 251
Лохур (шаҳар) — 197, 205
Луни (шаҳар) — 200
Ляо Дун — 86, 87, 92
Люблин — 118

М

Майно — 217
Макка — 55
Малатия (қалъа) — 207, 212
Малик — 218
Манжурия — 27, 80—87
Марв — 61, 71
Мариупол — 77
Машҳад — 218
Маҳора (шаҳар) — 76
Мензелинск — 191
Мероғ — 238
Мингрелия — 116
Миср — 207—210, 235
Мовароуннаҳр — 50, 51, 59, 60,
63, 64, 79, 134
Могилыци (қишлоқ) — 118
Мозандарон — 51, 66—68, 71,
138, 196
Мозандарон денгизи — Каспий
денгизи
Моравия — 118—124
Молдавия — 122
Москва — 110
Мста (дарё) — 112
Музтоғ — 220
Мулзуд — 142
Мултон (шаҳар) — 197
Мунқоч (довон) — 121
Муғожар (тоғ) — 185
Муғон (чўл) — 76, 79, 115
Мян Жеу — 96
Мўсул йўли — 208
Мўсул — 38, 207—210
Мўхой (чўл) — 251
Мўғулистон — 17, 23, 24, 27,
28, 69—74, 80, 85, 89, 218—
221

Н

Наи Ян — 96
Насаф — Қарши

Насо (шаҳар) — 69, 70
Нахшаб — Қарши
Нағаз (шаҳар) — 206
Нейштадт (шаҳар) — 125
Нил (дарё) — 235
Нин Гя (Нин Ся, шаҳар) —
28, 94, 95
Нин Ся — Нин Гя
Нишопур (шаҳар) — 65, 66,
69—72, 79, 196, 218
Новгород — 110
Нойрин (довон) — 142
Нюжи империяси — 81, 82, 92
Нўғой йўли — 190

О

Об (дарё) — 127
Ованик — 209
Одер (дарё) — 119
Озарбайжон — 138, 196
Олатоғ — 209
Олтин Урда (қипчоқлар ўр-
даси) — 12, 48, 128, 138,
182—197
Олтой — 106, 119, 130
Ольмуц (шаҳар) — 121
Онон (дарё) — 23, 25
Омон Қарағай (Ана Қарағай,
приказ) — 185, 188
Онуза — 106
Ордос — 184
Оренбург — 106, 183, 190
Орол (Хоразм) денгизи — 57,
60, 61, 78—80, 104, 127, 183
Орек (қалъа) — 189
Осташков (шаҳар) — 111, 112
Оқмулла (приказ) — 106
Оқсув (шаҳар) — 220, 252

П

Пао Нин — 96
Пардис (Пардай) — 198
Пекин (Кембелик) — 19, 85—
92
Пере (шаҳар) — 124
Переяславль — 115
Пешовар — 75
Пешт (шаҳар) — 121
Пириния — 247
Пичан
Поли (дарё) — 114
Польша — 49, 104, 109, 118—
125
Понипат — 200
Пресбург (шаҳар) — 126

Пронск — 107
Псков — 110
Пхви Ляв — 94
Пху Чжеу — 98

Р

Работмулк — 218
Рагуза — 126
Рай — 66
Ратнбор — 119
Рим — 10, 16, 226
Рона (дарё) — 248
Россия — 10, 12, 49, 60, 77,
103—118
Рудин — 124
Рум (Туркия) — 209
Рязан — 107

С

Саброн — 219
Саён (тоғ) — 130
Сайо (дарё) — 122
Сайрам — 187, 219
Сайхун — Сирдарё
Сакмара (дарё) — 192
Самара — 190
Самарқанд — 50, 57, 62—65,
69, 75, 79, 104, 132, 183, 196,
218
Самнон — 66
Сандомир — 118
Сарастн (Сарроҳ, қалъа) — 200
Саржам — 217
Сариқ дарё — 91
Сариқ денгиз — 50
Сариқ сув — Сариқ ўзак
Сариқ ўзак (Сариқ сув,
дарё) — 187
Сариқ қамши — 217
Сарой Ёрдам — 141
Сағиз (дарё) — 184
Сағизгон — 147
Свагно — 126
Северск — 114
Сейстон (Сейнстон, вилоят) —
74, 133
Селигер йўли — 112, 114
Селигер (кўл) — 113
Семипалатинск — 59, 238
Сен Бернар (тепаликлар) —
198
Сенгилей (шаҳар) — 191
Сербия — 126
Си Ан Фу — 90
Си Чуан — 96

Сибир — 50, 130, 143
Сибир (тоғлари) — 130
Сивос (қалъа) — 207, 209, 217
Силезия — 118—121
Синд — Ҳинд
Сиёҳирд — 218
Сирдарё (Сайхун, Хўжанд
дарёси) — 59—63, 73, 78, 79,
129, 183, 221.
Сити (дарё) — 111
Сичқондабон — 141
Сигноқ (шаҳар) — 60
Славония — 126
Смирна (шаҳар) — 114
Совуқ булоқ — 217
Солужи — 141
Сомна (Сомона) — 200
Спалатро — 126
Спасское (қишлоқ) — 114
Ставропол — 195
Стернберг (шаҳар) — 119
Стригони (Гран) — 121, 125
Судоқ (шаҳар) — 78
Суйю — 238
Сулаймон (тоғ) — 185
Султония — 197, 217
Султонмайдон (йўл) — 218
Сун империяси — 81, 90, 95,
96, 102
Сун Шан (тоғ) — 95
Сурия — 207
Суғулғонлиғ — 141
Сян Гуан (Бао Цзи) — 96
Сўқ (дарё) — 184

Т

Табар Тош — 142
Табриз — 76, 205
Тамбов — 107
Тангри Тоғ — Тиён шон
Тангеут — 11, 50, 85, 93—95
Тартум (қалъа) — 209
Тау Тон (Датхун Фу, тоғ) —
85
Твер — 110
Темурхон шўра (қалъа) — 246
Терковул (шаҳар) — 251
Термиз (Термед) — 65, 71, 133,
197, 218
Техрон — 137
Тибет — 50, 75, 84
Тиён шон (Тангри тоғ) — 84,
127, 143
Тик — Урол
Тир (шаҳар) — 11
Тифлис — 76, 115, 137
Тинин — 248

Тобол (дарё) — 183
Толн (дарё) — 23
Толуқон (ўлка) — 71, 72
Тонггүт — 27, 81
Тонг Куан — Гхун
Тонг Чеу — Дин Чжеу
Топалик — 238
Торжок — 111
Тох То Хот — 93, 95
Тошкент — 59, 138, 183, 219
Тоқат — 210
Тразимен — 248
Трансильвания — 119
Трау — 126
Требия — 248
Тронцк (қалъа) — 183
Тулумби — 119
Туркистон — 50, 57, 76, 131
Турфон — 252
Турғун ўтлоқ — 238
Тхан Чжеу — 95
Тхун Гуан (қалъа) — 90—98
Туглоқнуур (Туглиғпу) — 200

У

Углич — 111
Узанет (қалъа) — 116
Улоқиеновар (кечу) — 142
Улуғ кўл — 141
Улуғ тоғ — 185—187
Унгвар (тоғ йўли) — 121
Уральск (шаҳар) — 185
Урганч — 61, 70, 73, 81, 137, 139, 235
Уст-Юрт — 138, 183
Учтурфон — 143

Ф

Фатҳобод — 200
Фафканд — 218
Ферузкуҳ (қалъа) — 217
Фива (шаҳар) — 11
Фин Сян (қалъа) — 94—96
Форс — 138
Форс (кўрфаз) — 197
Фурот — 10
Фушанж — 138

Х

Хами — 148
Хан Чжун — 96
Хе Нан — 96, 97, 121
Хива — 81, 127, 139, 235
Хингон (тоғ) — 23

Хитой — 10, 11, 14, 17, 22, 24, 28, 38, 40, 48, 50, 56, 80—95, 105, 140, 218—222
Хожн Тархон (Астрахан) — 196
Хон (дарё) — 81, 82, 97, 98
Хоразм — 14, 44, 46, 49—63, 70, 78—80, 93, 104, 135—140, 182—197
Хоразм денгизи — Орол
Ху Бей Кхеу (қалъа) — 81
Хуа-шан (тоғ) — 90, 96
Хуанхэ (Гоанго, дарё) — 28, 81, 82, 88, 90—102
Хулум — 198
Хун Чжеу — Жу Чжеу
Хуросон — 50, 64, 65, 68—71, 127
Хэ Цян Сяк — 98
Хүйюн Хуан — Цзюй Юн
Хўжакўл — 185
Хўжанд (шаҳар) — 183
Хўжанд (қалъа) — 61, 69, 129
Хўжанд (дарёси) — Сирдарё
Хўтан — 50, 127, 251

Ц

Цай Чжеу — 101
Цзи Нан — 93
Цзи Цзин Хуан — 87
Цзюй Юн (Хүйюкн Хуан қалъа) — 86, 87
Цзя Лин (дарё) — 96
Цзя Юй Гуань (шаҳар) — 251
Цин Жеу (қалъа) — 94

Ч

Чакчарон (дарё) — 218
Чернигов (шаҳар) — 115
Чечаклик — 141
Чжен Чжеу — 99
Чястопол — 191
Чуручоқ — 84

Ш

Шайхзода — 218
Шамоҳ — 77
Шан Дун (вилоят) — 101
Шан Си (вилоят) — 90, 93
Шан Чжеу — 91, 98
Шаркровоқ (Амударё тармоғи) — 235
Шебадгу — 238
Шедрис (дарё) — 139

Шепар Яғир — 238
Шероз (шаҳар) — 138, 196
Шидлов — 119
Шира — 238
Ширвон (шаҳар) — 77
Шовур — 141
Шожаром — 218
Шоҳ Кўрғон — 195
Шоҳруди (Фанокант) — 219
Шўруғлуқ — 141

Ә

Әлтон (кўл) — 12
Әмба (дарё) — 184, 185
Әргул (дарё) — 251
Әрон — 12, 16, 40, 45, 46, 52,
54, 81, 138, 196
Әски Рус — 112
Әфриён — 218

Ю

Юй Бешан (тоғ) — 96
Юлдуз (водий) — 142
Юлдуз (дарё) — 220

Я

Яблунка (тоғ йўли, доvon) —
122
Язд (шаҳар) — 210
Яйиқ — Иқ
Ян Ан — 93
Янгиканд (шаҳар) — 60
Япон денгизи — 50
Ярославл — 111
Ясси (шаҳар) — 187, 219
Яғир ёли (Айғир ёли (?)) —
238

У

Узганд (шаҳар) — 60
Уйил (дарё) — 184
Улон Ерлиқ — 238
Уратена (шаҳар) — 195
Урдувод — 141
Уритшур (Урут) — 141
Урناق (Урناق, тоғ) — 238
Урол (Тик, дарё) — 12, 78, 183,
189
Урол (тоғ) — 140, 186
Уронқияр — 238
Урта Ер (денгиз) — 10
Урхун Мурун — Амур
Уттор (шаҳар) — 51, 56—60,
185, 195, 219

Қ

Қазвин — 66, 76, 217
Қайсария — 210, 217
Қалмоқ (қалъа) — 184
Қамех — 198
Қамул — 252
Қандаҳор — 133, 197
Қароқ (Қарак) — 238
Қарс — 116, 217
Қарши (Насаф, Нахшаб) —
64, 69, 127
Қарқара (приказ) — 106
Қашғар — 50, 57, 127, 143, 220
Қақмабуржи — 238
Қизил ирмоқ (дарё) — 210
Қипчоқлар ўрдаси — Дашти
Қипчоқ
Қировчи (Қарожуқ) — 187
Қобул — 72, 197
Қовуқ — 198
Қоз — 139
Қозон — 236
Қозоқ чўллари — 12
Қондурча (дарё) — 193
Қора денгиз — 78
Қора Хитой — 28, 50, 51, 57, 58
Қорахожа (тоғ) — 141
Қора Ҳрт — 141
Қорабоғ — 217
Қорабулоқ — 142
Қорасув (дарё) — 203
Қоратош — 204
Қорачан — 238
Қорағужур — 141, 238
Қорақисор — 217
Қрим — 12, 49, 78, 104
Қубоқ — 239
Қулон (довон) — 142
Қумкент — 139
Қум — 76
Қурля (Корея) — 10, 105
Қушун Қой — 142
Қўқон — 127

Ғ

Ғазни (шаҳар) — 51, 52, 64,
69—75
Ғара (?) (дарё) — 246
Ғилон — 67, 196
Ғулжа (шаҳар) — 220
Ғўби (Гоби, чўл) — 23, 84

Ҳ

Ҳабашистон — 224
Ҳайбар (дара) — 206

Халаб — 209
Ҳамадон — 52, 76, 196
Ҳимолой (тоғ) — 127, 203
Ҳингон (тоғ) — 220
Ҳинд (Синд, дарё) — 10, 51,
73—75, 197—215

Ҳиндистон — 10, 64, 75, 105,
140, 197—206
Ҳиндикуш (тоғ) — 198
Ҳирот — 51, 72, 75, 81, 138,
196, 218

ЭТНИК НОМЛАР

ашантий (?) — 225
барғут — 23
бошқирд
боёвут — 23
булғор — 78, 106
буртас — 106
венгер — 49, 121—125
гебрлар (гебры) — 203—205
генуялик
гештим — 38
гуржи — 76, 77
жаловир — 23
нлот — 11
казак — 158—162
кем — 28
кемжут — 28
керонт (хере) — 23, 25, 26, 103
курд — 53, 76, 197
лезгин — 77
меркит — 23, 26, 27, 57—59, 89,
92, 103
мокшан — 106
мордва — 106
мўғул — 10—18, 21—23, 30, 33,
34, 36, 38—49, 53, 57—126
найман — 23, 25—27, 50, 89
нючжи — хунн
нўғой
олон — 49, 77
орасут — 38
поляк — 119
рус — 49, 77, 104
саксин — 78
серб — 215—217

спарталик — 11
татар (тотон) — 10—16, 23,
25—27, 47, 49, 214—216
теленгут — 38
тойчут (тойжут) — 23, 25
тонггут — 27, 28, 81, 90, 94, 103
тотон — татар
тумат — 92
тунгус — 82
турк — 37, 53, 57, 65, 207—216
туркий — 62, 230
туркман — 54, 61, 65, 69, 73, 76,
78—80, 132
уйғур — 28, 46, 50, 61
хунн (нючжи) — 21, 25—28,
49, 50, 82—105
уйғур — 28, 46, 50, 61
кюнн — 33
ўзбек — 129—137, 182—190
ўйрот — 23, 26, 28
ўнггут — 26, 84—86, 102, 103
ўғуз — 54
қалмоқ — 172
қанғал — 54, 57, 62, 63, 69, 73,
78—80
қидан (кидан) — 50, 82, 86, 88,
89, 92, 103, 106, 121
қипчоқ — 77, 78, 104
қозоқ (қирғиз) — 28, 92, 161—
176
қорахитой — 51, 89
қрим-татар — 158—161
ҳинд — 201—210

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Мўғул-татарлар истилоларига умумий назар	7
I қисм. МЎҒУЛ-ТАТАРЛАРНИНГ ЧИНГИЗХОН ДАВРИДАГИ ҲАРБИЙ САНЪАТИ ҲАҚИДА	
Мўғулларнинг Хитой билан муносабатлари ҳамда хитойларнинг ҳарбий санъати ҳақида	12
Мўғулистонга бир нигоҳ: Чингизхоннинг Хитойга юриши (1211 йил)га қадар қилган ҳарбий ҳаракатлари	18
Чингизхоннинг қонунлари ҳамда ҳарбий тузилмалари, қондалари ва снѳсати	24
Чингизхоннинг Хоразм султони Муҳаммад билан қилган уруши (1220—1224 йиллар)	43
Чингизхон ва Утадайнинг Хитойга қилган юришлари (1211—1234 йиллар)	71
Ботухоннинг Россияга қилган юришлари (1237—1240 йиллар)	91
Ботухоннинг Польша, Силезия, Моравия ва Венгрияга юришлари (1240—1241 йиллар)	105
II қисм. УРТА ОСИЕ ХАЛҚЛАРИНИНГ АМИР ТЕМУР ДАВРИДАГИ ҲАРБИЙ САНЪАТИ	
Чингизхон ва унинг авлодлари томонидан босиб олинган давлатларнинг Амир Темурнинг болалик йилларидаги аҳволи ва Амир Темурнинг 1391 йилгача бўлган дастлабки урушлари	114
Амир Темур қўшинларининг таркиби ва тузилиши	129
Қурол-ярғоқ ва ҳарбий юриш захиралари, унвон бериш, бошлиқлар ҳуқуқи ва маош тайинлаш	130
Амир Темур қўшинлари мунтазамлигининг асоси	134
Амир Темурнинг жангдаги ҳаракатларда қўллаган тактик қондалари ва унинг жанговар сафлари	135
12 000 дан ортиқ бўлмаган отлиқ аскарлар бўлими учун	135
12 000дан 40 000гача бўлган отлиқ бирнкма (корпус) учун	138
Бутун бир қўшин (армия) учун	139
Ўрду(лагер)ларда жойлашиш ҳақида	142
Қрим-татарларнинг саф тортиш ва ҳаракатлари таркиби ҳамда Украинага қилган босқинларидаги тadbирлари	142

Кучманчи халқларнинг умуман урушга ва айниқса кичик урушларга бўлган лаёқати ҳақида	145
Қирғизларнинг (қозоқларнинг) чегара чизиқларидан чорва молларини ҳайдаб кетиш учун қўллайдиган ҳийлалари	147
Амир Темурнинг бошқа давлатлар ҳақида маълумот тўплаш учун қўллаган воситалари	150
Захиралар карвони ва таъминот усуллари ҳақида	151
Давримиздаги маълумотли ўтроқ халқларнинг ҳарбий усуллари, уруш олиб бориш хусусиятлари ва ҳарбий-сиёсий қондаларини худди шундай кучманчи халқларники билан қиёслаш	152
Амир Темурнинг давлатларни босиб олиш учун қўллаган ҳарбий-сиёсий ва маъмурий қондалари	159
Амир Темурнинг 1391 йилда Тўхтамышхонга қарши Олтин Урдага қилган юриши	165
1398—1399 йилларда Ҳиндистонга қилинган юриш	178
Боязидга қарши 1402 йилда қилинган юриш	186
Хитойга қарши урушга тайёргарлик	198
Хулоса	200

ИЛОВА

Изоҳлар : :	206
Қўрсаткичлар : : : : :	226

Илмий-оммабон адабиёт

Михаил Игнатъев Иванни

**ИККИ БУЮК САРКАРДА:
ЧИНГИЗХОН ВА АМИР ТЕМУР**

(Муғул-татар ва Урта Осиё халқларининг Чингизхон ҳамда
Амир Темур даврларидаги ҳарбий санъати ва истилолари ҳақида)

Кичик муҳаррир *М. Набиева*

Тех. муҳаррир *В. Барсукова*

Мусаҳҳиҳлар *М. Хошимова, К. Зиёмухамедова*

ИБ № 6279

Босмакхонага 25.06.93 да берилди. Босингга
26.11.93 да рухсат этилди. Бичими 84×108¹/₂,
2-нав босмакхона қоғози. Адабий гарнитура. Юқо-
ри босма. 12,6 шартли босма тобоқ. Жами 10000.
нуска. 4383 рақамли буюртма. Баҳоси шартно-
ма асосида. 10—93 рақамли шартнома.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қу-
митасининг 1-босмакхонасида босилди. 700002, Сағ-
сон кўчаси, 1-бек кўча, 2-уй.

Иванин М.

Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур (Тарж. А. Махкамов).— Т.: «Фан», 1994.— 240 б.

Бир қарашда буюк саркардалар Чингизхон ҳамда Соҳибқирон Амир Темур эгаллаган ҳарбий санъатларни, уларнинг истилоларини ўрганишга бағишлангандек туюлувчи ушбу асарда, қандай қилиб Россия Урта Осиёни босиб олиши ва тасарруфида тутиб туриши мумкин, деган саволга жавобан ёзилган. Асар Чингизхон ва Амир Темурнинг ҳарбий санъатлари, уларнинг диний зафарлари сирлари юришлари тарихи, сиёсатлари ҳарбий мутахассис — чор Россияси генерали нуқтаи назардан чуқур таҳлил қилинган.

Китоб тарихимизнинг эълон қилинмаган саҳифалари бўлиши Чингизхон ҳамда Амир Темур даврларини ёритишда нафақат олдий китобхонлар учун, балки тарихчилар, ҳарбий мутахассислар, сиёсатчилар, элшунослар, жуғрофийонлар учун ҳам қимматли манба бўлади, деган фикрдамиз.

Иванин М. И. Два полководца: Чингизхан и Амир Темур.

63.3(2Уз).+63.3(2)4.